T.C.
BAŞBAKANLIK
TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK ANITLARI PROJESİ 2000 YILI ÇALIŞMALARI

TİKA

TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

TİKA
Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı
2002 - Ankara

ISBN: 975-19-3204-1

Baskı
AYDOĞDU OFSET
Matbaa ve Ambalaj Sanayi Tic Ltd. Şti.
Tel: (0.312) 309 64 67 (Pbx) • Fax: (0.312) 310 77 03
e-mail: aydogduofset@superonline.com
ANKARA

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1
2000 Yılı Türk ve Moğol Heyet Üyeleri 9
Araştırmalar 13
Anonim IV Sembolik Mezar (JL 230 Açması) 2000 Yılı Kazısı 23
Bilge Kağan Anıtı 2000 Yılı Kazısı 65
NG 267 Açması Kazısı 66
NG 264 Açması Kazısı 93
Koruma ve Restorasyon Çalışmaları 127
Anıtların Bozulma Nedenleri 127
Köl Tigin Külliyesi 127
Taşlara Yapılan Müdahaleler 130
Koruma ve Onarım Çalışmaları 135
Bilge Kağan Anıtı 137
Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlarında Koruma Çalışmaları 141
Orhun Anıtları Bölgesindeki Eserlerin Genel Durumu 147
Kül Tigin Barkı ve Külliyesi İle İlgili Tespitler 148
Bilge Kağan Külliyesi İle İlgili Tespitler 149
Anonim Mezar Kazısı Buluntuları İle İlgili Tespitler 149
Orhun Anıtlarına Yönelik Olarak Gerçekleştirilen Acil Koruma Önlemleri ve Eserlerin Taşınması 150
Orhun Anıtlarına Ait Taş Elemanların Taşınması 150
Köl Tigin Anıtı İle İlgili Bir Restitüsyon Denemesi 151
Genel Değerlendirme ve Rekonstürüksiyon (Yeniden İnşa) Çalışmasının Gereği 170
Epigrafik Araştırmalar 173
Jeojizik Çalışmalar 191

Bölgenin Genel Teknolojisi 191
Jeofizik Ekipmanlar 191
Jeofizik Çalışma Yapılan Bölgeler
Bilge Kağan Anıt Külliyesi 192
Anonim 1 Mezar Külliyesi 203
Anonim 2 Mezar Külliyesi 206
Anonim 3 Mezar Külliyesi 208
Anonim 5 Mezar Külliyesi 210
Jeojizik Yorum 210
Fotogrametri ve Topoğrafya Çalışmaları 213
Fotogrametrik Rölöve ve Belgeleme Çalışmaları 213
Topoğrafya Çalışmaları
1. Proje Alanının Tanıtımı 214
2. Proje Alanındaki Faaliyetler 224
3. Büro Çalışmaları 224
Giyim Çalışmaları 241

CONTENTS

INTRODUCTION 1
Members of Turkish And Mongolian Teams in Year 2000 Work 9
Recearches 13
Year 2000 Excavation At Anonymous IV Symbolic
Tomb (Trench JL 230) 23
Year 2000 Excavation at Bilge Khan Monument 65
Excavation At NG 267 Trench 66
Excavation At NG 264 Trench 93
Preservation and Restoration Work 127
Reasons For Damages On Monuments 127
Kol Tigin Complex 127
İnterventions On Stone 130
Preservation And Restoration Work 135
Bilge Khan Monument 137
Preservation Work At Kol Tigin And Bilge Khan Monuments 141
General Status Of Artifacts Within The Region Of Orkhun Monuments 147
Findings Regarding Kol Tigin Barque And Complex 148
Findings Regarding Bilge Khan Complex 149
Findings Regarding Anonymous Tomb Excavation 149
Emergency Preservation Measures Taken For Orkhun
Monuments And The Carriage Of Artifacts 150
Transportation Of Stone Elements Of Orkhun Monuments 150
A Restitution Trial Regarding Kol Tigin Monument 151
General Assessment And The Requirenment
For Reconstruction Work 170
Epigraphic Researches 173

Geophysical Works 191
General Geology Of The Region 191
Geophysical Equipment 191
Regions Where Geophysical Work Was Conducted
Bilge Khan Monument Complex 192
Anonymous I Tomb Complex 203
Anonymous 2 Tomb Complex 206
Anonymous 3 Tomb Complex 208
Anonymous 5 Tomb Complex 209
Geophysical İnterpretation 210
Photogrammetry And Topography Studies 213
Photogrammetric Relief And Documentation Studies 213
Topographic Studies
1. Introduction Of The Project Site 214
2. Activities On Project Site 224
3. Office Works 224
Works On Germents 241

GİRİŞ

Prof. Dr. Hakkı ACUN

Eski Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in 10 Eylül 1995 tarihinde Moğolistan'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında "Moğolistan'daki Türk Anıtları'nın" kazısı, restorasyonu, eserleri koruma altına alarak bir müzede sergilenmeleri konularında iki ülke arasında işbirliği yapılmasına yönelik olarak Moğolistan Cumhurbaşkanı ile vardıkları mutabakat neticesinde; proje yürütücülüğünü Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) yaparak 1996 yılında çalışmalara başlanılmıştır. 1997'de bir ekip yerinde kısa süreli bir çalışma yapmıştır. 1998'de TİKA, Orhun Abidelerinin bulunduğu alanda kazıdan çıkan malzemelerin korunup kollanması ve başka ihtiyaçlara hizmet etmesi için çelik konstrüksiyonlu büyük bir bina inşa ettirmiştir.

Proje ile ilgili kapsamlı çalışma bu yıl 4 Temmuz 2000–25 Ağustos 2000 tarihleri arasında yaklaşık olarak iki aylık bir süre zarfında; Gazi Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Konya Selçuk Üniversitesi ve Erzurum Atatürk Üniversitesi olmak üzere beş ayrı üniversiteden oluşan 30 kişilik bir ekiple gerçekleştirilmiştir. (Ekip listesi için bkz. arka sayfaya)

Çalışmalara öncelikle Orhun Bölgesinin yaklaşık olarak 25'km lik bir alanın haritalarının tamamlanmasıyla başlanmış ve bu haritalar

INTRODUCTION

Prof. Dr. Hakkı ACUN

As a consequence of the consensus reached by the former President Mr. Süleyman DEMIREL and Mongolian President during the official visit of President Süleyman DEMIREL to Mongolia on September 10, 1995, regarding the excavation, restoration, protection and exhibition in an museum of the "Turkish Monuments in Mongolia", Turkish International Cooperation Agency (TICA) undertook the implementation of the project and launched work in 1996. In 1997, a team has conducted a short-term study on site. In 1998, TICA constructed a large steel-construction building on the site where the Orkhun monuments exist to serve for the protection and conservation of the excavated pieces an for some other needs.

An extensive work within the scope of the project has commenced this year for an approximately two-month period between 4 July 2000 and 25 August 2000 with the participation of a team with 30 members from five universities, namely being Gazi University, Ankara University, İstanbul University, Konya Selçuk University and Atatürk University (see next page for list of team).

The work has been started by completing the map of an area of approximately 25 km vicinity of Orkhun Region; and the pieces found on the

üzerine yüzeyde bulunan eserler (Bilge Kağan, Köl Tigin, Anonim 1- 5) işaretlenmiş, bu eserler tek tek fotoğraf, slayt ve filmlerle belgelenmiş, tasvirleri yapılmıştır.

Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlarındaki Bengü taşı (yazılı taş), heykeller ile Anonim 1 ve Anonim 4 eserlerindeki heykeller ve diğer taşların fotogrametrik çizimleri tamamlanmıştır.

Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlarındaki Bengü (yazılı) taşları taş korumacılar tarafından tek tek temizlenmiş ve bazı heykel parçaları yapıştırılmış, yazılı taşlardaki çatlaklar ve kabarmış yerler doldurularak yapıştırılmıştır.

Anonim 1 ve 2 ile Bilge Kağan Anıtındaki Jeofizik çalışmaları (Bilge Kağan Anıtındaki demir çitle çevrili alan hariç) tamamlanmış, çizimleri çıkartılmıştır.

Yaz kış ısı farkının 70 – 80 derece değiştiği Orhun Bölgesinde bulunan Bilge Kağan ve Köl Tigin (yazılı taş hariç) ve Anonim 1 külliyelerindeki eserlerin hava şartlarından, kuş pisliklerinden ve insan tahribatından son derece etkilenerek tahrip olduğu gözlemlenmiş ve bu eserlerin acilen kapalı bir yere taşınarak koruma altına alınması tüm araştırmacılar tarafından yüzyıllardır düşünülmüş fakat gerçekleştirilememişti. Biz, Bilge Kağan ve Köl Tigin (yazılı taş hariç) ve Anonim 1 eserlerindeki taşları TİKA binasına sağlam ve hasarsız olarak taşıdık. Taşınan eserler ahşap ızgaralar üzerine serilen keçelere yerleştirilmiş, zeminleri ahşap ve keçelerle desteklenerek nem alması önlenmiş, zeminle teması kesilerek hava alması sağlanmıştır. Binaya geçici olarak taşınan eserler binada bir düzen içinde sıralanarak, bina içi müze görünümü kazandırılmış ve ziyaretçilerin gezmelerine imkan tanınmıştır.

Dil ve Edebiyat uzmanları Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlarındaki Bengü taşları üzerinde bulunan yazılarda kaybolan harf ve kelimeleri

surface (Bilge Khan, Kol Tigin, Anonymous 1-5) have been indicated on the maps and these pieces have been documented and described through photographs, slides and films.

Photogrametrical drawings of Bengu stone (inscribed stone) statues at Bilge Khan and Kol Tigin monuments and statues and other stones at Anonymous 1 and Anonymous 4 have been completed.

Bengu (inscribed) stones at Bilge Khan and Kol Tigin monuments have been cleaned one by one by the stone preservers, some statue parts have been adhered back, cracks and swellings on the inscribed stones have been adhered and filled in.

Geophysical works and drawings at Anonymous 1 and 2 and Bilge Khan monument (excluding the iron bar-fenced area at Bilge Khan monument) have been completed.

It has been observed that pieces at Bilge Khan, Köl Tigin (excluding inscribed stone) and Anonymous 1 complexes in Orkhun region, where difference of temperature between winter and summer varies by 70-80 degrees, have extremely been influenced and destroyed by weather conditions, bird feces and human destruction; all researchers have considered taking them indoor and conserving them, however, it has not been able to put into practice. We carried the stones at Bilge Khan, Kol Tigin (excluding inscribed stone) and Anonymous 1 complexes into TICA building without any damage in a safe way. The carried pieces have been placed on felts spread over wooden grids; their bottom parts have been supported by woods and felts and thus humidity has been prevented and aeration has been secured by disconnecting them with the floor. The pieces which have been carried into the building temporarily have been placed in a row in the building, the indoor space has been assumed an atmosphere of a museum, and

tesbit ederek bozulma ve yıpranmaların ne kadar olduğunu belirlediler.

Yukarıda adlarını saydığımız anıtlarda bulunan heykellerin kıyafet ve aksesuarlarının çizimleri yapılmış, kalıpları çıkartılmış, Bilge Kağan ve eşinin heykelleri üzerindeki kıyafetlerde bugüne kadar Amerikan Yaka olarak bilinen yakanın **Türk Yakası** olduğu kanıtlanmıştır.

Kazı ekibi yörenin arkeolojik yapısını anlayabilmek için Anonim 4 isimli anıtta üç açma yapmış ve birinci açma içinde 4 taştan ibaret bir sunak masası, bir küçük altın tabak ve bir küçük kaşık benzeri altın ortaya çıkartılmıştır. Bu sunak masasının dört taşının her bir yüzeyi üzerinde simetrik olarak çizilmiş, ağzında bir meyve taşıyan çift kuş figürü görülmüştür. Moğol uzmanlarca bu figürlü taşın Moğolistan'da görülen tek eser olduğu vurgulanmıştır.

Daha sonra esas işimiz olarak gördüğümüz Bilge Kağan Anıtında; arkeolojik ve jeofizik veriler göz önünde bulundurularak 6 açma yapılmış, bu açmaların kesitleri ve planları çizilmiştir.

Bu açmalardan ve yüzey taramasında bulunan irili, ufaklı yazılı taş parçaları ile Bilge Kağan Anıtının yanında, bir taş üzerindeki **"Türk Adının Taşı"** yazılı taş dilciler tarafından okunmuştur. Ayrıca Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlarındaki yazılı taşlar üzerindeki yazılar kontrol edilmiş, kaybolan ve tahrip olan kısımlar belirlenmiştir.

Restoratör mimarımız tarafından kazı sonrası restorasyon planları hakkında hazırlıklar yapılmıştır.

Bu seneki çalışmalarımız 20.8.2000 tarihinde sona erdirilmiş, çalışmalar sona erdirilmeden önce; taşıyamadığımız Köl Tigin Anıtındaki yazılı taşın üzeri kuşlardan korunmak üzere bir ağla örtülmüş, tüm açmaların üzeri kapatılmış, kazı ve diğer malzemeler sandıklar içine yerleştivisitors have been ensured to see the pieces.

Language and literature specialists have detected the vanished letters and words on Bengu stones at Bilge Khan and Kol Tigin Monuments, and specified the degree of deterioration and abrasion.

Drawings of the garments and accessories of the statues at the above mentioned monuments have been completed, their molds have been made, and it has been proven that the collar of the garments on Bilge Khan's and his wife's statues, which have been recognized as American collar so far, was in fact **Turkish Collar**.

The excavation team has opened three openings at the monument called Anonymous 4 in order to conceive the archeological structure of the region and has found an altar formed of 4 stones, a small golden plate and a piece of gold looking like a small fork. On the surface of each of the stones forming the altar, a symmetrically drawn bird figure carrying a fruit in its mouth has been found. It has been stressed by the Mongolian specialists that this stone with such figure on was the only example found in Mongolia.

Subsequently, at Bilge Khan Monument which we deemed as our basic concern, 6 openings have been made taking into account the archeological and geophysical data, and the cross-sections and plans of these openings have been prepared.

Big and little sized inscribed pieces of stones found at these openings and during surface detection as well as the stone with the inscription "**Stone of the Name of Turk**" found near Bilge Khan Monument have been deciphered by the linguists. Furthermore, inscription on the stones at Bilge Khan and Kol Tigin Monuments have been checked, the vanished and damaged parts have been specified.

Preparations have been made by our restoration architects regarding post-excavation resto-

rilmiş, taşların taşındığı TİKA binası müze gibi düzenlenmiş ve taşlar sağlam olarak Moğol Heyetine teslim edilerek bina kilitlenmiş ve 2000 yılı çalışmaları da bu şekilde, planladığımız çalışmaların iki katından fazla iş yapılarak başarı ile tamamlanmıştır.

Bu yılki çalışmalarımıza destek veren ve bizi her konuda destekleyen başta devlet Bakanımız Sayın Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet ÇAY Beyefendiye ve TİKA Başkanı Sayın Dr. Öner KABASAKAL Beyefendiye teşekkür ederek saygılarımızı sunarız. Ayrıca bu çalışmada fedâkarca çalışan isimlerini aşağıda sunduğum çalışma arkadaşlarıma, sağlığımızdan sorumlu doktorumuz Uğur Gönülalan'a, çevirmenimiz Dr. Mahir Bülbül'e ve kazı öncesi ve kazı çalışmaları sırasında bizim her türlü sıkıntılarımızı çeken TİKA yetkilisi A. Refik Çetinkaya ve Mustafa Karaset Beyefendilere de teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmalarımıza katılan ve bizlerle sıkıntıları paylaşan aşağıda isimlerini saydığımız Moğol ilim adamlarına ve işçilerine, bu eserlerin bu güne kadar gelmesini sağlayan yani koruyup kollayan Moğol Halkına ve kampımızda bize hizmet veren başta şirket sahibi İbrahim Demirel Bey ile tüm çalışanlarına da ayrıca teşekkür ederim.

ration.

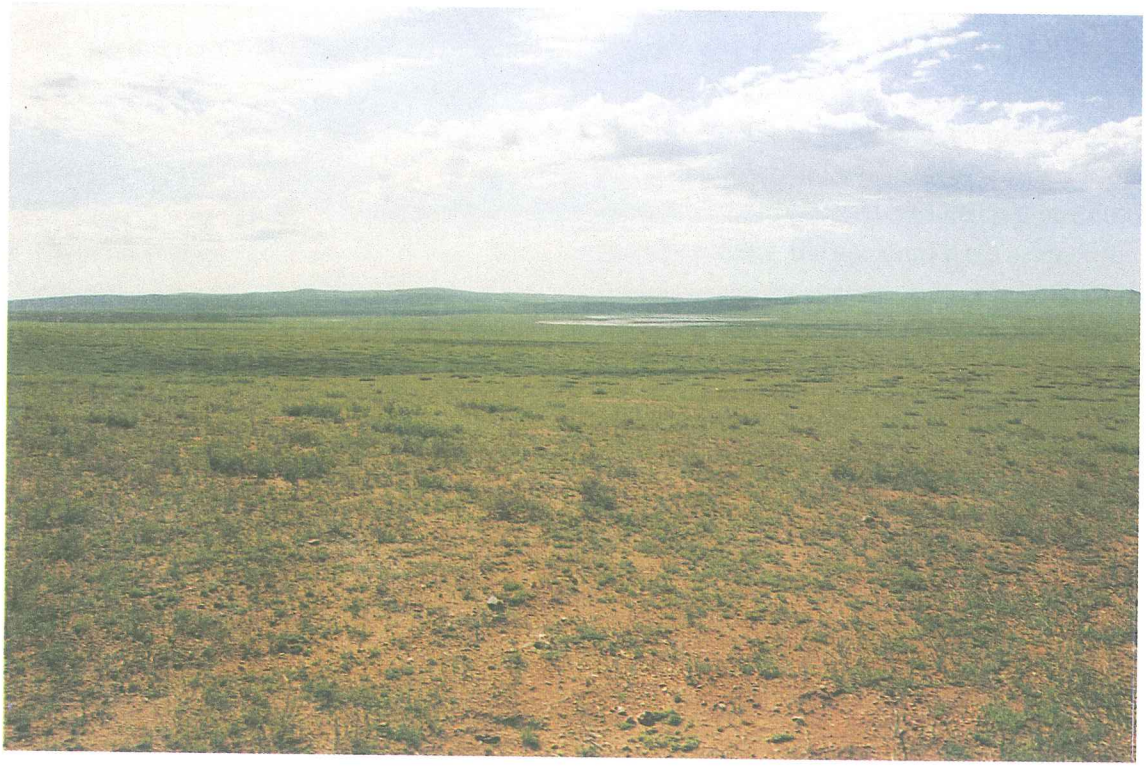
Year 2000 work has been completed on August 20, 2000 and before the termination of the work, the inscribed stones at Kol Tigin Monument have been covered by a net to protect them from bird feces, the openings have been covered up, excavation materials and other equipment have been placed in cases, TİCA building into which we carried the stones has been arranged like a museum, the stones have been handed over to the Mongolian team in a healthy way, the building has been locked, and thus we have achieved twofold of what we planned to do under year 2000 work.

We would like to express our gratitude and respects to State Minister Prof. Abdülhaluk Çay and TİCA Chairman Mr. Öner Kabasakal, who have supported us in all respects during our work this year. I also would like to express my gratitude to my colleagues whose names are enlisted below, to our medical doctor Uğur Gönülalan who cared about our health, to our translator Dr. Mahir Bülbül as well as TICA officials Mr. A. Refik Çetinkaya and Mr. Mustafa Karaset, who have shared our troubles both before and during the excavation work.

A also thank the below enlisted Mongolian scientists and workers who have participated in our work and shared all problems together with us; the Mongolian people who have protected and helped these pieces survive till today, Mr. İbrahim Demirel, the owner of the company, and his employees who have served us at our camp.

Moğolistan 2000 Yılı Kazı ve Çalışma Grubu
Working Group of Mongolia 2000

Orhun Bölgesi Genel Coğrafyası / General Geography of Orkhun Region

Orhun Bölgesi Genel Coğrafyası / General Geography of Orkhun Region

Orhun Bölgesi Çalışma Kampı Alanı ve TİKA Binası
Working Camp Site and TICA Building in Orkhun Region

Orhun Bölgesi Yüzey Araştırması / Orkhun Region Surface Survey

Köl Tigin Anıtı / Kol Tigin Monument

Bilge Kağan Anıtı / Bilge Khan Monument

2000 YILI TÜRK ve MOĞOL HEYET ÜYELERİ

MEMBERS OF TURKISH AND MONGOLIAN TEAMS IN YEAR 2000 WORK

KAZI EKİBİ

Prof. Dr. Hakkı ACUN (Proje ve Kazı Başkanı)
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Halit ÇAL
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Dr. Nurşen ÖZKUL
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Murat ÇERKEZ
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Ökkeş Hakan ÇETİN
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Candaş KESKİN
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Muhammet GÖRÜR
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Kamil BİÇİCİ
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Esra YILDIZ
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Öğr. Gör. Özlem ÇAL
Gazi Üniversitesi Mesleki Yaygın Eğitim Fakültesi

EXCAVATION TEAM

Prof. Dr. Hakkı ACUN
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Prof. Dr. Halit ÇAL
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Dr. Nurşen ÖZKUL
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Murat ÇERKEZ
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Ökkeş Hakan ÇETİN
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Candaş KESKİN
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Muhammet GÖRÜR
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Kamil BİÇİCİ
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Esra YILDIZ
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Özlem ÇAL
Gazi University, Extensive Vocational Education Faculty

TARİH EKİBİ

Doç. Dr. İlhami DURMUŞ
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Gürkan GÖKÇEK
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Remzi KUZUOĞLU
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

RESTORATÖR

Doç Dr. Can HERSEK
Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi

GİYİM

Yrd. Doç. Dr. Fatma AYHAN
Gazi Üniversitesi Mesleki Yaygın Eğitim Fakültesi

EPİGRAFİ

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi

JEODEZİ ve FOTOGRAMETRİ EKİBİ

Doç. Dr. Ferruh YILDIZ
Selçuk Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi

Yrd. Doç. Dr. Tayfun ÇAY
Selçuk Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi

Araş. Gör. Murat YAKAR
Selçuk Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi

Araş. Gör. Hakan KARABÖRK
Selçuk Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi

Araş. Gör. İbrahim YILMAZ
Selçuk Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi

JEOFİZİK EKİBİ

Doç. Dr. Abdullah ATEŞ
Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi

HISTORY TEAM

Assoc. Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Gürkan GÖKÇEK
Gazi University, Faculty of Science & Letters

Research Asst. Remzi KUZUOĞLU
Gazi University, Faculty of Science & Letters

RESTAURATEUR

Assoc. Prof. Dr. Can HERSEK
Gazi University, Faculty of Engineering & Architecture

GARMENTS

Ass. Prof. Dr. Fatma AYHAN
Gazi University, Extensive Vocational Education Faculty

EPIGRAPHY

Ass. Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Istanbul University, Faculty of Letters

GEODESY and PHOTOGRAMMETRY TEAM

Assoc. Prof. Dr. Ferruh YILDIZ
Selçuk University, Faculty of Engineering & Architecture

Asst. Prof. Dr. Tayfun ÇAY
Selçuk University, Faculty of Engineering & Architecture

Research Asst. Murat YAKAR
Selçuk University, Faculty of Engineering & Architecture

Research Asst. Hakan KARABÖRK
Selçuk University, Faculty of Engineering & Architecture

Research Asst. İbrahim YILMAZ
Selçuk University, Faculty of Engineering & Architecture

GEOPHYSICS TEAM

Assoc. Prof. Dr. Abdullah ATEŞ
Ankara University, Faculty of Science

Müh. Seyit TOSUN
MTA Genel Müdürlüğü

Yük. Müh. Deniz TOMSUK
Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi

Müh. Burcu GÜNDOĞDU
Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi

Müh. Emre DEĞİRMENCİ
Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi

TAŞ KORUMA EKİBİ

Prof. Dr. Sait BAŞARAN
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Okut. Yüksel DEDE
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TERCÜMAN

Yrd.Doç.Dr. Mahir BÜLBÜL
Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

DOKTOR

Dr. Uğur GÖNÜLALAN
Gazi Üniversitesi Mediko Sosyal Merkezi

MOĞOL HEYET ÜYELERİ
PROJE SORUMLULARI

Prof. Dr. Battulga LAMJAV (Proje Başkanı)
Aydınlanma Bakanlığı Enformasyon,
Araştırma ve Değerlendirme İşleri Başkanı

Prof. Dr. Ochir AYUDAİ
Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Uzman Oyunbileg ZUNDUİN
Aydınlanma Bakanlığı, Tarih ve Kültürel Mirasları
Koruma Uzmanı

KAZI EKİBİ

Prof.Dr. Dovdoi BAYAR
Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Uzman Altangereliin ENKHTUR
Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Eng. Seyit TOSUN
MTA General Directorate

Eng. Deniz TOMSUK
Ankara University, Faculty of Science

Eng. Burcu GÜNDOĞDU
Ankara University, Faculty of Science

Eng. Emre DEĞİRMENCİ
Ankara University, Faculty of Science

STONE PRESERVATION TEAM

Prof. Dr. Sait BAŞARAN
İstanbul University, Faculty of Letters

Yüksel DEDE
İstanbul University, Faculty of Letters

TRANSLATOR

Research Asst. Mahir BÜLBÜL
Gazi University, Faculty of Science & Letters

MEDICAL DOCTOR

Dr. Uğur GÖNÜLALAN
Gazi University, Medico-Social Center

MEMBERS OF THE MONGOLIAN TEAM
PROJECT OFICIALS

Prof. Dr. Battulga LAMJAV (Project Head)
Ministry of Enlightenment, Director of Information,
Research and Assessment Affairs.

Prof. Ochir AYUDAI
Mongolian Academy of Science Institute of History

Expert Oyunbileg ZUNDUIN
Ministry of Enlightenment, Expert on Protection of
Historical and Cultural Heritage

EXCAVATION TEAM

Prof.Dr. Dovdoi BAYAR
Mongolian Academy of Sciences Institute of History

Altangereliin ENKHTUR
Mongolian Academy of Sciences Institute of History

RESTORATÖR

Prof. Dr. Erdenebat ÖLZİBAT
Moğolistan Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi

TAŞ KORUMA EKİBİ

Soyolma BATSEREN
Moğolistan Teknik Üniversitesi

JEODEZİ VE FOTOGRAMETRİ EKİBİ

Uzman Ya. SEREVJA
Moğolistan Jeodezi Müdürlüğü

JEOFİZİK EKİBİ

Dr. D. BATMUNKH
Moğolistan Bilimler Akademisi Astronomi ve Jeofizik Enstitüsü

EPİGRAFİ

Dr. Battulga TSEYN
Moğolistan Milli Üniversitesi

RESTAURATEUR

Prof. Dr. Erdenebat ÖLZİBAT
Mongolian Technical University, Faculty of Engineering

STONE PRESERVATION TEAM

Soyolma BATSEREN
Mongolian Technical University

GEODESY and PHOTOGRAMMETRY TEAM

Ya. SEREVJA
Geodesy Directorate of Mongolia

GEOPHYSICS TEAM

Dr. D. BATMUNKTH
Mongolian Academy of Sciences Institute of Astronomy & Geophysics

EPIGRAPHY

Dr. Battulga TSEYN
National University of Mongolia

ARAŞTIRMALAR

Doç Dr. İlhami DURMUŞ

Moğolistan'daki Türk anıtlarının keşfi bozkırlarda yapılmaya başlanan araştırmalarla doğrudan bağlantılıdır. Türk tarih ve kültürü bakımından son derece değerli olan anıtların bulunması 19. asrın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. 18 Temmuz 1889'da Rus bilgini N.M. Jadrincev, Orhun vadisinde bugünkü başkent Ulaanbataar'dan aşağı yukarı 400 km. uzaklıktaki Kocho-Tsaidam'da Moğolistan'ın Türklerle iskan edildiği zamana ait, büyük anıtlardan meydana gelen bir grubu keşfetmiştir. Bu keşiften az sonra, 1890'da A. O. Heikel'in yönetiminde bir Fin sefer heyeti bu yere varmak için hareket etmiştir[1]. 1891 yılında ise, Akademi üyesi W: Radloff tarafından yönetilen Rus arkeoloji sefer heyeti burada çalışmalara başlamış ve sonuçları neşredilmiştir[2].

Keşfedilen dört anıttan ikisi, stelleri ve bunların üstlerine kazılan yazıtları sayesinde bilim aleminde büyük bir ün kazanmıştır. Ancak bu bilingua (iki dilli) metinlerin yardımı ile eski Türk yazısının okunması başarılabilmiştir. Bulunan yazıtlar, Çin tarih eserlerinin doğrulanmasına ve onların iktisadi, içtimai ve kültürel hayatlarının anlaşılmasına yarayacak bir çok de-

1 L. Jisl; "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", **Belleten**, XXVIII / 107, (1963), 387 – 402.

2 W. Radloff; **Atlas Drevnostej Mongolii**, Trudi Orhonkoj Akademii, Petersburg, 1982 – 1899. Türkçe çev. W. Radloff; **Orhun**, (Çev. D. Vasiliev), TİKA, Ankara, 1995.

RECEARCHES

Doç Dr. İlhami DURMUŞ

Discovery of the Turkish monuments in Mongolia is directly linked to the surveys conducted in the steppes. Discovery of these monuments which are crucial for Turkish history and culture dates back to the end of the 19th century. On 18 July 1889, Russian scientist N.M. Jadrincev discovered a group of big monuments dating back to the time when Mongolia was inhabited by Turks, in Kosho – Chaydam, roughly 400 km. away from Ulan Bator, the capital of today's Mongolia, situated in Orkhun valley. Soon after this discovery, in 1890, a Finnish mission led by A. O. Heikel departed to reach this region[1]. In 1891, a Russian archeology mission led by W. Radloff started work here and published the results[2].

Two of the four discovered have been reputable in the world of science thanks to their steles and the inscriptions on them. It has been possible to decipher Turkish inscriptions through the help these bilingual texts. The discovered inscriptions have revealed extremely valuable data in verifying the Chinese historical artifacts and in understanding their economic, social and cultural life. Various studies have been

1 - L. Jisl; "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Çalışmalarının Sonuçları", **Belleten**, XXVIII / 107, (1963), 387-402.

2 - W. Radloff; **Atlas Drevnostej Mongolii**, Trudi Orhonkoj Akademii, Petersburg, 1892-1899. Translated in to Turkish: W.Radloff; **Orhun** (Translated by D. Vasiliev), TICA, Ankara, 1995.

ğerli veriler vermiştir. Bu verilere ulaşabilmek için çeşitli çalışmalar yapılmıştır[3].

Türkçe yazılı belgelerin okunmaya başlanmasıyla çalışmalar artmış ve yazıtlar okunarak yayınlar yapılmaya başlanmıştır[4] Yazıtlardaki bilgiler Çin[5] ve Arap kaynaklarındaki[6] bilgilerle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Yazılı belgelerin zamanının tayini üzerinde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır[7]. Çok sayıda bilim adamı yazıtlar üzerinde çalışmaya başlamış ve bu sayı zamanla artmıştır[8].

Türk bilim adamları da Moğolistan'daki Türk anıtları üzerinde Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çalışmaya başlamışlardır[9]. Bu çalışmalar arasında arkeolojik buluntular esas alınarak yapılanlar [10] ve seyahate dayalı[11] olanların yanında; Türk dili açısından kayda değerleri de bulunmaktadır[12]. Belgelerin sayılarının artması kullanılan yazıların kökenlerinin araştırılmasını da zorunlu kılmış ve bu hususta da çalışmalar yapılmıştır.[13]

conducted to access these data[3].

After the decipherment of the documents inscribed in Turkish, the studies have been accelerated and publications have been issued[4]. The information on the inscriptions have tried to be assessed based on Chinese[5] and Arabic[6] sources.

Studies have been launched on the determination of the date of the inscription[7]. Numerous scientists have started to work on the inscriptions, the number of whom increased in time[8].

Turkish scientists have started to work on the Turkish monuments in Mongolia as of the first years of the republic[9]. Among these studies, in addition to those which are based on archeological findings[10] and travels[11], there are also ones which are noteworthy with regard to Turkish language[12]. The increase in the number of studies has required surveys to be conducted on the origin of the inscriptions used; hence studies have also started in this direction[13].

---

3 W. Thomsen; ***Inscriptions de l'Orchon Dechiffres,*** *MSFOu, Helsingsrors, 1986. Türkçe çev.: W. Thomson,* ***Çözülmüş Orhun Yazıtları,*** *(çev. V. Köken), Türk Dil Krumu Yayınları, Ankara,1993.*

4 W. Thomsen; ***A.g.e.,*** *W. Radloff;* ***Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,*** *Petersburg, 1889.*

5 F. Hirth; "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", ***Die Alttrükischen Inschriften der Mongolei,*** *Petersburg, 1889.*

6 W. Barthold: "Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen", ***Die Alttrükischen Inschriften der Mongolei,*** *Petersburg, 1889.*

7 J. Marquart; ***Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften,*** *Theodor, Leipzig, 1898.*

8 A. B. Ercilasun; "Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları", ***Avrasya Etütleri,*** *13, (1998), 92-102.*

9 Türk bilim adamları arasında Necib asım (Yazıksız), H. N. Orkun, Z. V: Togan, A. N. Kurat, R. R. Arat, A. Caferoğlu, İ. Kafesoğlu, B. Ögel, M. Ergün, A. B. Ercilasun, O. F. Sertkaya vd. sayılabilir. İlk çalışma Necib Asım, ***Orhun Kitabeleri,*** *Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.*

10 B. Ögel; ***İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,*** *Türk Tarih Kurumu Yayınları , Ankara, 1984.*

11 A.B. Ercilasun; ***Moğolistan ve Çin Günlüğü,*** *TKAE Yayınları, Ankara, 1991.*

12 Necib Asım; ***Orhun Kitabeleri,*** *Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340, H.N. Orkun; Eski Türk Dili Tarihi, Enderun Yayınları, Ankara, 1984, M. Ergin; Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991. O. F. Sertkaya;* ***Göktürk Tarihinin Meseleleri,*** *TKAE Yayınları, Ankara, 1995.*

13 İ. Durmuş; "Eski Türkler'de Yazı", ***Milli Folklor,*** *3 / 22, (1994). İ. Durmuş; "Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi",* ***Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi.*** *1 / 1, (1997), 87 – 100.*

3 - W. Thomsen; ***İnscriptions de l'Orchon Dechiffres,*** *MSFOu, Helsingsfors, 1896, Translation into Turkish: W.Thomson,* ***Çözülmüş Orhun Yazıtları,*** *(Translated by V. Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.*

4 - W. Thomsen, ***Ibid.,*** *W.Radloff;* ***Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,*** *Petersburg, 1889*

5 - F: Hirth; "Nachworte zur İnschrift des Tonjukuk", ***Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,*** *Petersburg, 1889.*

6 - W. Barthold; "Die Altürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen", ***Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,*** *Petersburg,1889.*

7 - J. Marquart; ***Die Chronologie der Alttürkischen İnschriften,*** *Theodor, Leipzig, 1898.*

8 - A. B. Ercilasun; "Wilhelm radloff ve Türk Bengü Taşları", ***Avrasya Etüdleri,*** *13, (1998), 92-102.*

9 - Among these Turkish scientists were Necib Asım (Yazıksız), H. N. Orkun, Z. V. Togan, A. N. Kurat, R. R. Arat, A. Caferoğlu, İ. Kafesoğlu, B. Ögel, M. Ergün, A. B. Ercilasun, O. F. Sertkaya etc. The first study is; Necib Asım, ***Orhun Kitabeleri,*** *Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.*

10 - B. Ögel; ***İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,*** *Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.*

11 - A. B. Ercilasun; ***Moğolistan ve Çin Günlüğü,*** *TKAE Yayınları, Ankara, 1991.*

12 - Necib Asım; ***Orhun Kitabeleri,*** *Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340, H. N. Orkun;* ***Eski Türk Dili Tarihi,*** *Enderun Yayınları, Ankara, 1984. M. Ergin;* ***Orhun Abideleri,*** *Boğaziçi Yayınları, ;İstanbul, 1991. O. F. Sertkaya;* ***Göktürk Tarihinin Meseleleri,*** *TKAE Yayınları, Ankara, 1995.*

13 - İ.Durmuş; "Eski Türkler'de Yazı", ***Milli Folklor,*** *3/22,(1994), 37-39. İ.Durmuş; "Bozkır Kültür Çerçevesinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi",* ***Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi,*** *1/1, (1997), 87-100*

TARİHÇE

Bir topluluğun hayatında ve kültürünün oluşumunda bölge coğrafi şart, bitki örtüsü, tarım ürünleri, orman, madenler gibi; asalak, çiftçi ve çoban hayatı, yerleşme ve göç hareketleri, sanayi şekilleri gibi sosyal, iktisadi faaliyetlere ve dolayısıyla hukuki, dini vb. kültürel davranışlara büyük ölçüde etki yaptığı bilinmektedir.[14] Bu sebeple coğrafi faktörlerin etkisiyle çeşitli coğrafyalarda farklı kültürler ortaya çıkmıştır. Coğrafi çevrenin insan hayatı üzerindeki etkisi bozkırlarda daha bir açıklıkla kendini göstermiştir. Bozkırlarda göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan atlı kültür gelişmiştir. Dünya tarihinde önemli yeri olan atlı bozkır devletleri, bozkır coğrafyası üzerinde ortaya çıkmıştır.[15]

Ural ve Altay dağları arasında uzanan bozkır bölgesi büyük atlı kavimler kültür dairesinin merkezi olmuş, hayvan besleyen atlı bozkırların uygarlığı buradan çevreye yayılmıştır. Zamanla at besleme bozkırlarda bütün hayatın temeli olmuş, yalnız yük taşımakta değil, avcılık ve beslenme konusunda da ondan çok yararlanılmıştır.[16] Atın ehilleştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya çıkmasıyla birlikte insanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar bu sayede belirebilmiştir.

Bozkırların doğusunda ortaya çıkan ilk kültürler arkeolojik ve antropolojik buluntularla aydınlatılabilmiştir. İlk kültür Afanesyovo kültürüdür. Bu kültürün M. Ö. 3000 yıllarında ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Adı geçen kültür,

14- İ. Kafesoğlu; **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1989. S. 26.

15- M. Arslan; **Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı**, İstanbul, 1984, s. 1 – 2.

16- M. Arslan; **A.g.e**, s.2.

17- W. Koppers; "Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte" **Belleten**, V / 17 – 18, (1941), s. 522.

BRIEF HISTORY

It is known that, in the life and formation of the culture of a society, the geographical conditions, vegetation, agricultural products, forests and mines found in a region have influence on social and economic activities such as parasite, agrarian and rustic life, settlement and migration movements, industry forms, and thus on legal, religious and cultural attitudes[14]. Therefore, with the influence of geographical factors, different cultures have emerged in different geographies. "Mounted culture", the highest degree of nomadic culture, has developed in steppe regions. "Mounted steppe states" which have a significant place in the history of world have emerged in steppe geographies[15].

The steppe region stretching between the Ural and Altay Mountains has been the center of cultural circle of big mounted tribes; the civilization of the animal-breeding mounted steppes has diffused to the region from here. In time, horse-breeding has essentially been the fundamental of steppe life, not only in terms of load carrying but also in terms of hunting and nutrition[16]. This achievement attained after the domestication of horses and emergence of mounted-shepherd culture, has led to great consequences in the development of tribes and other cultures. As demonstrated by historical links, the conditions required for the establishment of great states could only appear in this way[17].

The first cultures that emerged in the east of the steppes could be enlightened through archeological and anthropological findings. The first culture is "Afanesyovo" culture, which is recog-

14 - İ. Kafesoğlu; **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1989, p. 26.

15- M. Arslan; **Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı**, İstanbul, 1984, p. 1-2.

16- M. Arslan; **Ibid.**, p. 2.

17- W. Koppers; Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte", **Belleten**, V/17-18, (1941)p. 522.

Altay ve Sayan dağları arasında gelişme imkanı bulmuştur. Bu kültür 1700'lere kadar hüküm sürmüştür. Afanesyovo kültüründe büyük ölçüde atla ilgili buluntulara rastlanılması atın adı geçen kültüre büyük önem taşıdığını ortaya koymuştur.[18]

M. Ö. 1700 yıllarında Andronovo kültürü ortaya çıkmıştır. Bu kültür Tanrı dağları ve Balkaş gölünden Yayık nehrine kadar olan bozkır sahayı kaplamıştır. Adı geçen kültürde de at başta olmak üzere, koyun, deve ve sığır gibi hayvanlarda beslenmiştir. Andronovo kültürü ile birlikte Orta Asya'da hareketli ve savaşçı bir kavme ait kültür yavaş yavaş hakim olmaya başlamıştır. Altaylar ve Tanrı dağları çevresi adı geçen kültürün temsilcilerinin yayıldığı saha olmuştur.[19]

M. Ö. 700 yıllarından başlayarak, Minusinsk ve Abakan bölgelerinden Altaylar'a doğru uzanan bölge merkez olmak üzere, Tagar kültürü yayılmıştır. Demir başta olmak üzere madenlerin işlenmesinde en güzel numuneler yaygınlaşmıştır. M. Ö. 3. yüzyılda Altaylar'ın güneydoğusunda Pazırık ve Şibe kurganlarında görülen ve Orhun, Selenga boylarına uzanan Pazırık kültürü M. Ö. 3000 yıllarından başlayarak gelişen kültür halkalarının Hun devletine kadar gelip bağlandığını göstermektedir.[20] Bu gelişmeler Hun devletinin Orta Asya kavimlerini bir bayrak altında toplanması bakımından önem taşımaktadır. Bu zamana kadar yer yer dağılmış olan Orta Asya Kültürleri Büyük Hun Devletinin sağladığı birlik ve sıkı temaslar yüzünden kaynaşmaya doğru gitmiştir. Artık yavaş yavaş Altay dağlarındaki kültürlerle, Orhun kıyılarındaki buluntular kendine mahsu özellikleri olan Orta Asya Karakteri ile ortaya çıkmaya başlamış ve aralarında büyük farklar kaybolmaya

18- M. Kafalı; "Türkler'in Anayurdu", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, 1987, s. 1.

19 B. Ögel; **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1984, s. 7.

20 M. Kafalı; A.g.m., s. 1

nized to have emerged around BC 3000. The said culture has developed between Altay and Sayan Mountains. This culture has survived until 1700s. Finding of substantial mounted elements in Afanesyovo culture proves that horse had a great importance in the said culture[18].

Around BC 1700, Andronovo culture emerged. This culture dominated the steppe region stretching from Tanrı Mountains and Balkaş Lake to Yayık River. In this culture, animal such as horses, sheep, camels and cattle have been bred. With the Andronovo culture, a dynamic and aggressive culture has started to dominate Central Asia gradually. Altay and Tanrı Mountains and the environs have been the region where the representatives of this culture spread out[19].

Starting from BC 700s, Tagar culture has spread over the region stretching from Minusinsk and Abakan regions to Altay region. The best samples produced through processing metals, mainly being iron, have become prevalent during this period. Pazırık culture which was seen in B.C. 300s, in the southeast of Altay Mountains, in Pazırık and Şibe mounds, stretching up to banks of Orkun and Selenga shows that the rings of culture that have developed starting from BC 3000s have tied up with the Hun state[20]. These developments bear a great importance in that the Hun state has unified all these Central Asian tribes under one body. The Central Asian cultures which were partially dispersed until this time have started to interact due to the unification and close contacts ensured by the Great Hun State. Gradually, the cultures in Altay mountains and the findings on the banks of Orkhun have started to appear in their specifically peculiar characteristics and the huge differences

18- M. Kafalı; "Türklerin Anayurdu", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, 1987, p. 1.

19- B. Ögel; **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1984, p. 7.

20 - M. Kafalı; **Ibid.**, p. 1.

yüz tutmuştur.[21]

Türk siyasi teşekküllerinin ortaya çıkışı için Çin yıllıklarında " Bin yıldan daha uzun zaman sürecinde devlette zaman zaman büyüme, zaman zaman küçülme oldu, fakat bölündüler, parçalandılar" denilmektedir.[22] Bu bölünüp parçalanma devletin zaman zaman küçülmesi ile ilgilidir. Çünkü, bin yıldan fazla zaman sürecinde birleşip büyüdükleri, parçalanıp dağıldıkları ve yeniden birleşip büyüdükleri anlaşılmaktadır. Özellikle arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı üzere atın Afanesyovo kültüründen başlamak üzere beslenmesi, zaman içerisinde binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanılması, atlı göçebe hayat tarzı içerisinde önemli bir yer tutmuştur.

Dikkate değer bir gelişme ise, Karasuk kültüründen başlamak üzere, demirin atlı – göçebelerin hayatında önemli bir yeri olmasıdır. Demirden büyük ölçüde yararlanılmış, özellikle hayatı devamlı mücadele içerisinde geçen atlı – göçebeler kendi savaş araç ve gereçlerini bu dayanıklı madenden yapmışlardır. Bozkır devletlerinin ortaya çıkışı ve kuruluşlarına büyü ölçüde atın hızı ve demirin vurucu gücü etkili olmuştur.[23] Çin kaynaklarında Hun Devletinin ortaya çıkışından bin yıl öncesi tabiri ve arkeolojik buluntular M. Ö. 1200 yıllarına ulaşmayı mümkün kılıyor. Bu tarihten başlamak üzere atın yanında, demir de yaygın olarak kullanılmaya başlanılmıştır.

M.Ö. 1200 yıllarında ortaya çıkan güçlü bozkır devletlerinin tarih sahnesine çıkan bozkır Türk devletleriyle bağları arkeolojik boyutu ile bilinebilmektedir. Yazılı kaynaklara göre Türklüğün öncüleri Sakalar, Türklüğe güç katan Hunlar, Avrupa Hunları ve onlardan sonra Türklüğe ad veren Göktürkler tarih sahnesine

between themselves have started to vanish[21].

Regarding the emergence of Turkish political formations, the Chinese almanacs say "In the course of more than 1000 years, the state has grown and shrunk from time to time; but they dissolved and dispersed"[22]. This dissolution and dispersion has sometimes led to a shrinkage in the state. For, we understand that, over a period of 1000 years, they have grown through unification, dispersed upon dissolution, and grown again upon re-unification. Particularly, as demonstrated by archeological findings, horse-breeding starting from the Afanesyovo culture and utilization of them as saddle-horses in time have occupied a significant place in mounted-nomadic life style. Another noteworthy development is the significance of iron in the lives of mounted-nomads, starting from Karasuk culture. Iron has been utilized to a great extent, and in particular, the mounted-nomads whose lives were full of fights have made their own combat materials from these strong metal. The speed of horse and the striking force of iron have had substantial effect on the emergence and foundation of steppe states[23]. The expression "thousand years before the emergence of Hun State" found in Chinese sources and he archeological findings yield the date BC 1200, after when horse and iron have commonly been used.

The connections of the powerful steppe states that emerged around BC 1200 with the Turkish steppe states that appeared in history is not known on the archeological scale. According to written sources, Sakas, the predecessors of Turkish community, Huns and European Huns who have further strengthened the Turkish community, and subsequently the Kok Turks who have

21 B. Ögel; A.g.e., s. 43.
*22 J. J. M. De Groot; **Die Hunnen der Varchristlichen Zeit**, Berlin – Zeipzig, 1921, s. 53.*
*23 İ. Durmuş; "Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları", **Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı**, I, Ankara, (1998), s. 413.*

*21 - B. Ögel; **Ibid.**, p. 43.*
*22 - J. J. M. De Groot; **Die Hunnen der Varchristlichen Zeit**, Berlin-Zeipzig, 1921, p. 53.*
*23 İ. Durmuş; "Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları", **Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı**, I, Ankara, (1998), p. 413.*

çıkmışlardır.

Massagetler'le aynılıkları kaynaklardan anlaşılan Sakalar'ın doğu bozkırlarında güç kaybetmeye başlamaları ve Hunların siyasi bir güç olarak ortaya çıkmalarında Sakalar'ın etkisi anlaşılabilmiştir.[24] Çin kayıtlarına göre Hunlar'ın Asya'daki büyük varisleri olarak Göktürkler ortaya çıkmışlardır.[25]

Göktürk döneminin en kayda değer devresi İkinci Göktürk Devleti zamanıdır. Bu dönemde devletin sosyal, siyasi ve kültürel bakımdan güçlü bir konuma geldiği bilinmektedir. Adı geçen dönemden çok sayıda sanat eseri kalmıştır. Bunlardan önemli bir kısmı Orhun nehri kenarında Kocho – Tsaidam bölgesinde bulunmaktadır. Ortaya çıkarılanlar arasında Köl Tigin ve Bilge Kağan külliyeleri önemli bir yer tutmaktadır.

Köl Tigin (685 – 731); Babası 692 yılında öldüğünde Köl yedi yaşında olduğundan[26] 685 yılında doğmuş ve koyun yılının on yedinci gününde 47 yaşında ölmüştür.[27] Buradan 731 yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Köl Tigin ömrü boyunca Bilge Kağan'ın ordularını kumanda etmiş, ordunun baş kumandanı olarak bir çok seferde nam kazanmıştır. Böyle cesur bir başbuğun kaybı Bilge Kağan'ı derinden üzmüştür. O, üzüntüsünü ise şu sözlerle belirtmektedir. "Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı tanrı takdir eder. İnsan oğlu hep ölmek için doğmuştur. Öyle düşünceye daldım."[28]

Bilge Kağan üzerinde ölümü derin izler bıra-

given its name to the Turkish community have appeared on the stage of history.

It is evident in the sources that Sakas, who have been proven to be identical with Massagets, have lost their power in the eastern steppes[24]. According to Chinese sources, Kok Turks have emerged as the heirs of Huns in Asia[25].

The most significant part of Kok Turk period is the Second Kok Turk State period. It is known that during this period the state has become quite powerful in social, political and cultural terms. Many artifacts from this period have survived till today. An important amount of them are in Kosho-Chaydam region on the banks of Orkhun River. Among those unearthed, Kol Tigin and Bilge Khan complexes bear a distinct importance.

Kol Tigin (685-731); Given the fact that Kol was 7 years old when his father died[26], we know that he was born in 685 and died at the age of 47, on the seventeenth day of month "sheep"[27]. This means that it was 731 when he died. Kol Tigin has commanded the armies of Bilge Khan and has gained reputation as the commander in chief in many campaigns. The loss of such a brave commander has made Bilge Khan deeply sad. He has expressed his sadness with the following remarks: "I plunged into thoughts. My eyes started not to see; my mind started not to comprehend. I plunged into thoughts. The God appreciates time. Human beings are born to die. I plunged into thoughts"[28].

The funeral of Kol Tigin, whose death deeply affected his brother Bilge Khan, was held

*24 İ. Durmuş; "Massagetler", **Bilig**, 3 (1996), s. 88.*
*25 l. Rasonyıi **Tarihte Türklük**, Ankara, 1993, s. 96.*
26 Köl Tigin Yazıtı, doğu, 30.
27 Köl Tigin Yazıtı, kuzey-doğu.
28 Köl Tigin Yazıtı, kuzey, 10-11.

*24 - İ. Durmuş; "Massagetler", **Bilig**, 3 (1996), p. 88.*
*25 L. Rasonyı, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1993, p. 96.*
26 - Kol Tigin Inscription, east, 30.
27 - Kol Tigin Inscription, northeast.
28 - Kol Tigin Inscription, north, 10-11.

kan kardeşi Köl Tigin'in yuğ merasimi "koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü" yapılmıştır.[29] Yuluğ Tigin'in yirmi gün içinde oturup yazdığı bengü taşı dikilmiştir.[30]

Köl Tigin, İkinci doğu Göktürk Kağanlığı'nın en tanınmış simalarından biri, Türk kahramanlığının en tipik bir örneğidir. Köl Tigin sayesinde tahta çıkabilen, dağılan ili-ulusu derleyip toplamaya, dış ve iç düşmanlardan Türk ilini korumaya muvaffak olabilen Bilge Kağan bunun karşılığı olarak, kardeşi Köl Tigin hayatta iken kendisini en yüksek makamlarda tutmuştur. Köl Tigin öldükten sonra da onun adına anıt diktirmek ve yazıt kazdırmakla, bu büyük Türk kahramanının adını unutmaktan kurtardığı gibi, Türk dili ve tarihi için çok önemli bir vesika da bırakmıştır.[31]

Bu önemli şahsiyet için yaptırılmış Köl Tigin külliyesi de 1958 yılında kazılmıştır. Kazı L. Jisl başkanlığında Çekoslovak – Moğol ortak çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Bu kazıda Türk kültür tarihi, Türk sanatı ve Türk arkeolojisi açısından kıymetli bilgilere ulaşılmıştır.[32]

Bilge Kağan (684 – 734); Babası 692 yılında öldüğünde Bilge 8 yaşında olduğundan[33], 684 yılında doğmuştur. 716 yılında Kağan olmuş ve kardeşi Köl Tigin ise, Göktürk ordularının tanzimi üzerine almıştır.[34] Türk milletini mutlu ve Türk devletini güçlü kılabilmek için bütün gücüyle çalışmıştır. Bilge Kağan " doğuda gün doğusuna güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. Türk Kağanı Ötüken Ormanına otur-

"on the twenty-seventh day of the ninth month of the sheep year"[29]. Bengu stone which was inscribed by Yulug Tigin in twenty days has been erected[30].

Kol Tigin is one of the most reputable of the Second Kok Turk Khanate and one of the most typical examples of the heroism of Turks. Bilge Khan, who has managed to ascend the throne, unify the dissolved nation and protect the Turkish land against internal and external enemies with the help of Kol Tigin, has promoted him to highest posts during his lifetime in return for these contributions. And, after the death of Kol Tigin, by erecting a monument in his name, he has made the name of this Turkish hero unforgettable and also left a significant document for the Turkish language and history[31].

Kol Tigin complex which was dedicated to this significant character was excavated in 1958. The excavation was run by a joint mission of Czechs and Mongolians led by L. Jisl. Valuable data have been obtained in this excavation with respect to Turkish cultural history, Turkish arts and Turkish archeology[32].

Bilge Khan (684-734-): Given the fact that he was eight years old when his father died, we know that he was born in 684[33]. He became a Khan in 716 and his brother Kol Tigin overtook the command of the Kok Turk army[34]. He has exerted all his efforts to make the Turkish nation happy and powerful. Bilge Khan has disclosed his power and strategy by saying "The whole nation stretching to the easterly wind in the east, the sunset in the west, the middle of the

29 Köl Tigin Yazıtı, kuzey - doğu.

30 Köl Tigin Yazıtı, güney - doğu.

*31 A. N. Kurat; "Gök Türk Kaganlığı", **A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, X / 1-2. (1952), s. 47.*

32 L. Jisl; A.g.m. s. 387-402.

33 Bilge Kagan Yazıtı, doğu, 14.

*34 Liu, **Die chine sischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken**, I, Wiesbaden, s. 171, 223.*

29 Kol Tigin Inscription, northeast.

30 Kol Tigin Inscription, southeast.

*31 A.N. Kurat; "Gök Türk Kağanlığı", **A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, X/1-2, (1952), p.47.*

*32 L. Jisl; **Ibid.**, p. 387-402.*

33 Bilge Kahn Inscription, east, 14.

*34 Liu, **Die chine sischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken**, I, Wiesbaden, p. 171-223.s*

sa ilde sıkıntı yoktur.[35]" demek suretiyle gücünü ve stratejisini ortaya koymuştur.

Bilge Kağan "Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim. Denize ulaşmama az kaldı. Güneyde dokuz ersine kadar ordu sevk ettim. Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demirkapı'ya kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş, il tutacak yer Ötüken Ormanıimiş[36] derken; devletin sınırlarının coğrafi bütünlüğe ulaştığını, dolayısıyla devletin güçlü kılındığını vurgulamış ve Ötüken'in de jeostratejik önemini ortaya koymuştur.

Gerçektende Ötüken yaylası eskiden beri kutlu sayılıyordu. Devlet buradan idare edilmeliydi. Güneyden Hangay dağı, kuzeyden Tangnu Ola ile sarılmış olan Ötüken yaylaları tabii ve yüksek bir kale durumunda idi. Yaylanın bu durumu savunmasını kolaylaştırdığı gibi, orada egemen olan kuvvetin etrafa etkisini kolaylıkla sağlardı. Onun için bu dağ bütün toplumlar için daima önemli bir devlet merkezi, yaz için gayet iyi bir yayla ve tehlikeli zamanlarda da mükemmel bir korunma yeri olmuştur.[37]

Kendi ifadesi ile milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumayan, gündüz oturmayan[38] Bilge Kağan on dokuz yıl Kağanlık yaptıktan sonra, 734 yılında ölmüştür.[39] Yoğ töreni domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde yapılan[40] Bilge Kağan'ın yazıtını Yuluğ Tigin yazmış, külliyesinin yapımında bir ay dört gün çalışmıştır.[41] Orhun nehri yakınında Koşo-Çaydam bölgesinde bulunan Bilge

night in the north, is subject to me. I regulated all this nation. If the Turkish Khan Otuken remains in his forest, there is no problem"[35].

By saying "I sent troops till the Shantung Plain in the east. A little left to reach the sea. I sent troops till the 'dokuz Ersin' in the south. A little left to reach Tibet. I sent troops till Demirkapı, passing through İnci river. I got them to walk so long. They say that there is no other place better than Otuken forest."[36], he has stressed that the boundaries of the state has attained geographical integrity and therefore the state has been strengthened; he has demonstrated the geo-strategic importance of Otuken.

Indeed, Otuken Plain had been regarded auspicious for so long. The state should have been administrated from here. Otuken Plateau which was surrounded by Hangay Mountain in the south and Tang – nu Ola in the north was like a natural and high castle. While this position of the plateau facilitated defense, it could easily ensure the influence of the power dominating there, on the region. Therefore, this mountain has always been an important center of state for all societies, served as a very nice plateau for summers, and as an excellent point of defense in dangerous times[37].

In his own words, after serving as a Khan for nineteen years to keep the name and reputation of Turks living without sleeping at nights and having a rest in daytime[38], Bilge Khan died in 734 [39]. His funeral ceremony was held on the twenty-seventh day of the fifth month of 'pig' year[40]. His monument was inscribed by Yulug

35 *Bilge Kagan Yazıtı, kuzey, 2.*
36 *Bilge Kagan Yazıtı, kuzey, 3.*
37 *A. Von Gabain; "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", **A.Ü. Dil ve Tarihcoğrafya Fakültesi Dergisi**, II / 5, (1994), s. 687.*
38 *Bilge Kagan Yazıtı, doğu, 22.*
39 *Bilge Kagan Yazıtı, güney, 10.*
40 *Bilge Kagan Yazıtı, güney, 10.*
41 *Bilge Kagan Yazıtı, güney-batı.*

35 *Bilge Khan Inscription, north, 2.*
36 *Bilge Khan Inscription, north, 3.*
37 *A. Von Gabain; "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", **A. Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi**, II/5, (1994), p. 687.*
38 *Bilge Khan Inscription, east, 22.*
39 *Bilge Khan Inscription, south, 10.*
40 *Bilge Khan Inscription, south, 10.*
41 *Bilge Khan Inscription, south-east*

Kağan külliyesi ve çevresinde Türk-Moğol bilim heyeti, 2000 yılı Temmuz Ağustos aylarında yüzey araştırmaları yapmış ve ayrıca Bilge Kağan külliyesinde de kazılara başlamıştır.

Tigin who has worked for a month and four days for the construction of his complex[41].

The Turkish-Mongolian scientific mission has conducted surface surveys at Bilge Khan complex and environs situated in Kosho-Chaydam region, near Orkhun river, in July 2000 and started excavations at Bilge Khan complex.

ANONİM IV SEMBOLİK MEZAR (JL 230 AÇMASI) 2000 YILI KAZISI

Prof. Dr. Halit ÇAL
Dr. Muhammet GÖRÜR

Anonim IV mezar külliyesi Köl Tigin Anıtının yaklaşık 100 m. kuzeyinde yer almaktadır (Harita 1.) (Fot. 1). Burada 13-26 Temmuz tarihleri arasında, Prof. Dr. Hakkı Acun başkanlığında kazı yapılmıştır (Fot. 2 ve 3). Kazıya heyet üyesi olarak Türkiye'den Prof. Dr. Halit Çal, Doç. Dr. İlhami Durmuş, Doç. Dr. Can Hersek, Dr. Muhammet Görür, Dr. Nurşen Fındık, Öğr. Gör. Özlem Çal, Araş. Gör. Hür Kamil Biçici, Araş. Gör. Murat Çerkez, Araş. Gör. Ö. Hakan Çetin, Araş. Gör. Candaş Keskin, Araş. Gör. Esra Yıldız, Araş. Gör. Lütfi Gürkan Gökçek, Araş. Gör. Remzi Kuzuoğlu; Moğolistan' dan ise Arkeolog Dr. Dovdoin Bayar, Uzman Arkeolog Altangereliin Enkhtur ile bir grup işçi katılmıştır.

Alanın önceden harita ekibimiz tarafından hazırlanmış bölge haritası üzerinde yeri belirlenmiş, 10x10 m. ölçülerindeki ana açmaya JL 230 ismi verilmiştir (Harita 2). Kazı ilerledikçe daha başka açmalarda da kazıya devam edilebileceği düşünülerek, 10x10 m. lik alanın kenarlarında 50 cm., ana eksenlerinde ise 100 cm. yürüme yolu bırakılarak, 10x10 m ölçülerindeki açma, kendi içinde de 4x4 m. ölçülerinde dört plan kareye ayrılmıştır. Plan karelere, kuzeybatıdan başlayarak saat yönünde JL 230 –1, JL 230 – 2, JL 230 –3, JL 230 –4 olarak isimler verilmiştir. Bu isimlendirme, arkeolojik kazılarda

YEAR 2000 EXCAVATION AT ANONYMOUS IV SYMBOLIC TOMB (TRENCH JL 230)

Prof. Dr. Halit ÇAL
Dr. Muhammet GÖRÜR

Anonymous IV tomb complex is located at 100 m. south of Kol Tigin Monument (Map 1) (Photo 1). Between July 13-26, an excavation was conducted here by Prof. Hakkı Acun (Photos 2 and 3). The members of the Turkish mission who participated in the excavation were Prof. Halit Çal, Assoc. Prof. İlhami Durmuş, Assoc. Prof. Can Hersek, Dr. Muhammet Görür, Dr. Nurşen Fındık, Research Ass. Özlem Çal, Research Ass. Hür Kamil Biçici, Research Ass. Murat Çerkez, Research Ass. Ö. Hakan Çetin, Research Ass. Candan Keskin, Research Ass. Esra Yıldız, Research Ass. Lütfi Gürkan Gökçek, Research Ass. Remzi Kuzuoğlu; and those who participated from the Mongolian mission were Archeologist Dr. Dovdoin Bayar, Expert Archeologist Altangerel Enkhtur and a group workers.

The location of the area has been determined on the map of the region previously prepared by our map mission and the 10x10 m. main trench has been given the name JL 230 (Map 2). Considering that the excavation could be extended over some other trenches at the subsequent stages, walking spaces of 50 m and 100 m. have been reserved on the edges of the 10x10 m. trench and on the main axes, respectively, and the 10x10 m. trench has been divided into 4 plan squares with 4x4 m. sizes. The plan squares have been given the names JL 230-1, JL 230-2, JL 230-3, JL 230-4 in a clockwise order starting from northwest. This naming was

uygulanan klasik yapıdan biraz farklıdır. Bu, daha önce bölgenin haritasında yapılan isimlendirmelere bağlı kalma, ortak dil kullanma kaygısından doğmuştur.

Harita üzerinde belirlenen alanın, kazıklar ve çekilen iplerle araziye aktarılmasından sonra (Fot. 4.), negatif ve pozitif fotoğrafları çekilmiş, mevcut durumun rölevesi alınmıştır (Çizim 1)

Bu alandaki kazıda, ana açmanın dört köşesinin yükseklik farkları dikkate alınarak, denizden yüksekliği 1380.13 m olan seviye sıfır kotu olarak belirlenmiştir. Kazı başlangıcında toprak yüzeyi, açmanın güney-doğu köşesinde –2 cm, kuzey-doğu köşesi –23 cm, güney-batı köşesinde –25 cm, kuzey-batı köşesi ise –21 cm derinlikte idi.

Kazıya başlamadan önce, açmada sadece JL 230 – 4 plan karesinin kuzey batı köşesine yakın bir yerde, bir taşın üçgen şeklindeki çıkıntısı görülebiliyordu. Yüzeyleri tahrip olmuş bu taşın toprak üzerindeki kısmı kuzey uçta– 5cm., güney uçta–31cm. derinlikteydi (Çizim 1).

Kazı esas olarak JL 230-2 ve JL 230-4 plan karelerinde yapılmış, JL 230-3 plan karesinde –20 cm. derinliğe inildikten sonra burada daha sonra kazı yapılmak üzere bırakılmış ve JL 230-1 plan karesinde ise 2000 yılında herhangi bir çalışma yapılmamıştır (Çizim 1).

Kazıya, sonradan sembolik lahitin batı yan taşı olduğu anlaşılan, yüzeyden kuzey ucu görülen taşın çevresinden, yani JL 230-4 karesinin kuzey batı köşesinden başlanılmıştır (Fot. 5 ve 6). Yüzeydeki otlar temizlendikten sonra hemen altta, yan taşının toprak üzerindeki kısmının batısında, yine sonradan sembolik lahitin kuzey yan taşının kırılmış bir parçası olduğunu anladığımız bir taş parçası bulunmuştur. – 31 cm. kotundaki bu taş parçası, figürlü kısmı üstte kalacak şekilde toprak üzerinde yatay durumda idi. Bu taş, JL 230 –3 ve JL 230 –4 arasında bırak-

slightly different from the classic structure applied in archeological excavations. The rationale for using this naming was compliance with the names previously designated in the map of the region and using a common language.

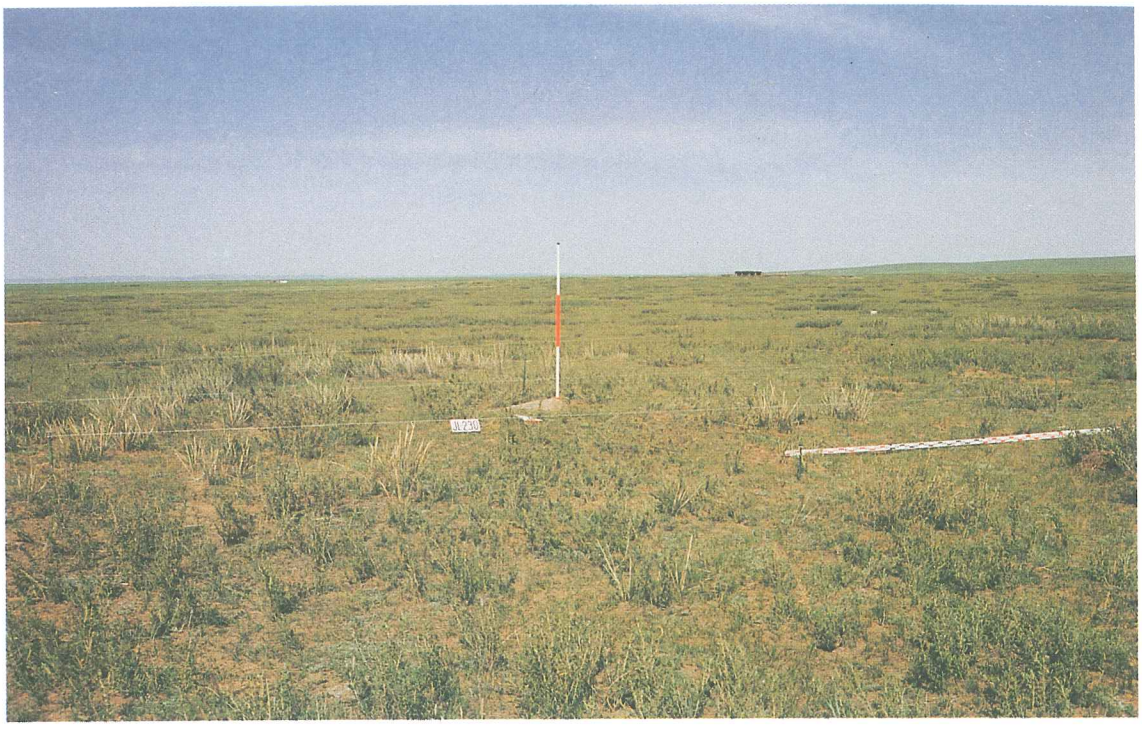
After application of the area set on the map onto the site through stakes and strings (Photo 4), negative and positive photographs have been taken and the relief of the current situation has been taken (Drawing 1).

For the excavation conducted on this site, the altitude differences of the four corners of the main trench have been taken into account and the level with 1380.13 m. altitude from the sea has been taken as the zero level. At the beginning of the excavation, the depth of the earthen surface was –2 cm at the southeastern corner of the trench, -23 cm. at the eastern corner of the trench, -25 cm. at the southwestern corner and –21 cm. at the northwestern corner.

Before starting the excavation, only somewhere near the northwestern corner of the JL 230-4 plan square of the trench could be seen a triangular projection of a stone. The over-the-ground part of this stone whose surface was damaged was –5 cm deep at the northern end and –31 cm deep at the southern end (Drawing 1).

The excavation was essentially conducted at JL 230-2 and JL 230-4 plan squares; excavation at JL 230-3 plan square was stopped for later excavation after reaching depth of –20 cm, and no work was conducted at JL 230-1 plan square in year 2000 (Drawing 1).

The excavation started around the stone whose northern end is seen on the surface, which is understood to be the western side stone of the symbolic sarcophagus; thus, it started at the northwestern corner of JL 230-4 square (Photos 5 and 6). After the grass on the surface has been removed, right beneath the surface, a piece of stone, which we understood later to have separated from northern side stone of the symbolic sarcophagus, has been found on the western side of the over-the-ground part of side stone. This piece of stone at the level of –31 cm.

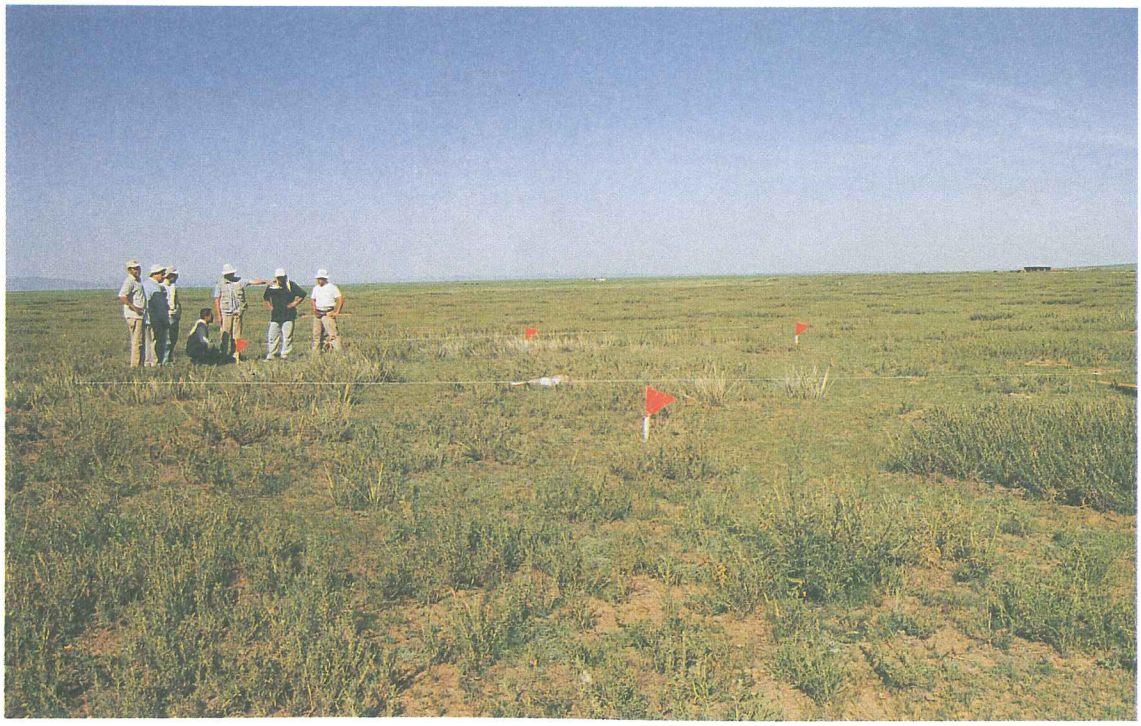
Fotoğraf 1- Anonim IV, JL 230 açması kazı öncesi genel görünümü.
Photograph 1- Anonymous Tomb, overview of JL 230 trench before excavation.

Fotoğraf 2- Anonim IV, JL 230 açmasında kazıyı başlatmak üzere Türk ekibi adına Prof. DR. Hakkı ACUN'un ilk kazmayı vuruşu
Photograph 2- The First Pick by Prof. Hakkı ACUN on behalf of the Turkish mission to start excavation at anonymous komb, JL 230 trench.

Fotoğraf 3- Anonim IV, JL 230 Açmasında Kazıyı başlatmak üzere Moğol ekibi adına Prof. Dr. BAYAR'ın ilk kazmayı vuruşu
Photograph 3- The First Pick by Prof. Dr. Dovdoin BAYAR on behalf of the Mongolian Mission to Start Excavation at Anonymous Tomb, JL 230 Trench.

Fotoğraf 4- Anonim IV, JL 230 Açmasında grid çalışması
Photograph 4- Grid work at anonymous momb, JL 230 trench.

Fotoğraf 5- Anonim IV, JL 230 açması A4 plan karesinden otlar temizlendikten sonraki genel görünüm.

Photograph 5- Overview of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square after removal of grass

Fotoğraf 6- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde kazı çalışmaları başladıktan sonraki genel görünüm.

Photograph 6- Overview of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square after excavation has started.

Fotoğraf 7- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde bulunan kiremit parçası
Photograph 7- Piece of tile found at anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square

Fotoğraf 8- Anonim IV, JL 230 Açması A2 plan karesinin kuzeydoğu köşesinde bulunan duvar izi.
Photograph 8- Traces of wall found on the northeastern corner of anonymous tomb, JL 230 trench A2 plan square

mayı düşündüğümüz 100 cm. lik yürüme yolunun altına geldiği için, zorunlu olarak yürüme yolunun JL 230 –4 tarafındaki 50 cm. lik kısmı kazı alanı içine alınmıştır. Aynı şekilde kazı başlangıcında toprak üzerinde olan taşın ucu JL 230 –2 ile JL 230 –4 arasındaki yürüme yolunda olduğu için, bu iki kare arasındaki yürüme yolu tamamen kaldırılmıştır. (Çizim 2.). Çalışmalar plan karenin kuzeyinden güneyine doğru yürütülmüştür.

JL 230-4 açmasında –30 cm. kotuna inildiğinde, sembolik lahitin doğu ve batı yan taşlarının üst kısımlarının tamamı, güney yan taşının ise batı ucu hariç üst kısmı görülebilmiştir. Bu seviyeden sonra, lahitin bir uzantısı olabileceği düşünülerek, her iki plan karedeki çalışmayı aynı seviyede sürdürebilmek için kazı JL 230-2 plan karesine kaydırılmıştır. Bu plan karede güneydoğu köşeden 4.09 m., güneybatı köşeden 1.47 m. uzaklıkta ve – 25 cm. derinlikte bir kiremit parçası çıkmıştır (Fot. 7.).

JL 230-2 plan karesinin kuzey doğu köşesinde yüzeye yakın, 30 cm. genişliğinde, güneye doğru 150 cm. uzunluğunda, duvar olabilecek, yan yana taş ve tuğla parçalarından oluşan bir kalıntı dikkati çekmiştir (Fot. 8.). –40 ile –47 cm arasındaki tabakada plan karenin her tarafına dağılmış çok sayıda tuğla ve taş parçası bulunmuştur. Plan karenin güneyinde, kuzeybatı köşesinden 503 cm., güneydoğu köşesinden 310 cm. uzaklıkta ve – 39 cm. derinlikte harçlı tuğla parçaları çıkmıştır. Kuzeydoğu köşesinden 535 cm., güneydoğu köşesinden 260 cm. uzaklıkta – 50 cm derinlikte kireç parçaları ele geçmiştir.

Alanın kuzeyden güneye dördüncü metresine kadar olan bölümünde buluntuların azalması üzerine kazı –50 cm kotunda durdurulmuştur (Çizim 3). Bu noktadan güneye doğru kalan 1m.lik alanda JL 230 –4 plan karesi ile aynı de-

was lying horizontally on the ground with its figured part on the top. Since this stone was beneath the 100 cm wide walking space which we planned to reserve between JL 230-3 and JL 230-4, we had to take the 50 cm part on the JL 230-4 part into the excavation area. Again, since the end of the stone, which was over-the-ground at the beginning of the excavation, corresponded to the walking space between JL 230-2 and JL 230-4, this walking space has completely been removed (Drawing 2). The work progressed from the north of the plan square to the south.

When descended to a depth of –30 cm at JL 230-4 trench, the whole of the upper parts of the eastern and western side stones of the symbolic sarcophagus and the upper part of the southern side stone, excluding the western end, could be seen. After this level, considering that there could be an extension of the sarcophagus, the excavation has been shifted to JL 230-2 plan square so as to continue the work on both plan squares at the same level. At this plan square, a piece of brick has been extracted at a point 4.09 m. away from the southeastern corner, 1.47 m. away from the southwestern corner and at a depth of –25 cm (Photo 7).

A remnant formed of adjacently placed stone and brick pieces, which might have been a wall, has been found at a layer close to the surface at the northeastern corner of JL 230-2 plan square, with a width of 30 cm. and a length of 150 cm. towards the southern side (Photo 8). At the layer between –40 and –47 cm., numerous stone and brick pieces were found as scattered all around the plan square. Pieces of brick with mortar were extracted on the south side of the plan square, 503 cm away from the northwestern corner, 310 cm. away from the southeastern corner and at a depth of –39 cm. Pieces of lime were found 535 cm. away from the northeastern corner, 260 cm away from the southeastern corner at a depth of –50 cm.

After the findings became rare at the fourth meter from north to West, the excavation was

rinliğe inilmiştir. Yalnız bu kısmın tam ortasında, plan karenin güneydoğu köşesinden 4.99 m. uzaklıkta –75 cm. derinliğinde, taş ve tuğla parçaları ile kuşatılmış, 30x32x5 cm. ölçülerinde, açık gri renkli bir tuğla sağlam olarak bulunmuştur (Fot. 10.)

JL 230-4 plan karesinde –30 cm. derinlikte, sembolik lahitin güney ve güneybatısında çok sayıda, kuzey ve kuzeybatısında ise daha az olarak taş ve gri tuğla parçaları vardır (Fot. 11 ve 12). Aynı şekilde –44 ile –60 cm kotları arasında yoğun, -95 kotuna kadar daha az olmak üzere plan karenin her tarafına dağılmış tuğla ve taş parçaları çıkmıştır. Lahit yan taşlarının arasındaki bölümde – 70 cm ile – 90 cm. arasındaki derinliklerde taş ve tuğla parçaları çıkmıştır (Fot. 13). Burada ayrıca –66 cm. derinlikte küçük kemik parçaları da ele geçirilmiştir (Fot. 21.).

Bu alanda kuzeydoğu köşeden 4.19 m., güneydoğu köşeden 2.95 m. uzaklıkta ve –42 cm. derinlikte daire biçiminde altın bir plaka bulunmuştur (Çizim 4) (Fot. 14).

Aynı plan karede, doğudaki yan taşının kuzeybatısında –50 cm'de çıkan tuğla parçası diğerlerinden farklı olarak siyah renklidir (Fot. 15). Batıdaki yan taşının batısında yatay durumda bulunan kuzey yan taşının parçası kaldırıldığında, altından – 50 cm. derinlikte küçük kireç parçaları çıkmıştır (Fot. 16 ve 17). Yine batıdaki yan taşının doğusunda – 51 cm. derinlikte küçük bir kemik parçası çıkmıştır (Fot. 18).

Doğu yan taşının doğusunda –54 cm derinlikte, yaklaşık 25 cm'lik alanda kara kum ile ince kum katkılı harç parçası ele geçmiştir (Fot. 20).

Yine açmanın güneydoğu köşesinden 113 cm., güneybatı köşesinden 418 cm. uzaklıkta ve – 59 cm. derinlikte metal curuf çıkmıştır.

Kuzeydoğu köşesinden 246 cm., güneydoğu

stopped at the level of –50 cm (Drawing 3). The remaining 1 m. area on the south of this point, excavation has been continued to the same level with the JL 230-4 plan square. However, a light gray brick with sizes of 30x32x5 cm. was found in one piece as surrounded by pieces of stone and brick in the middle of this area, 4.99 m. away from the southeastern corner of the plan square and at a depth of –75 cm. (Photo 10).

Many pieces of stone and gray brick were found on the south and southwest of the symbolic sarcophagus at a depth of –30 cm. in the JL 230-4 plan square, and fewer of them were found on the north and northwestern side (Photos 11 and 12). Similarly, between the levels of –44 and –60 cm., intensive amounts of brick and stone were found as scattered all around the plan square, while fewer of them were found up to the level of –95 cm. Between the levels of –70 and –90, pieces of stone and brick were unearthed in the section between the side stones of the sarcophagus (Photo 13). Also small pieces of bone were found here at the depth of –66 cm (Photo 21).

A circular golden plate was found on this site 4.19 m. away from the northeastern corner, 2.95 m. away from the southeastern corner at a depth of –42 cm (Drawing 4) (Photo 14).

In the same plan square, the piece of brick extracted at a depth of –50 cm. on the northwest of the side stone on the east was black, as different from others (Photo 15). When the northern side stone lying horizontally on the west of the western side stone was removed, small pieces of lime appeared at a depth of –50 cm (Photos 16 and 17). Again, on the east of the western side stone, a small piece of bone has been found at a depth of –51 cm. (Photo 18).

At a depth of –54 cm in the east of the eastern side stone, dry sand layer and a piece of fine sand-reinforced mortar was found in an area of 25 cm. (Photo 20).

Again, 113 cm. away from the southeastern corner of the trench and 418 cm away from the southwestern corner, a metal slag has been une-

Fotoğraf 9- Anonim IV, JL 230 Açması A2 plan karesinin güneybatısında çıkan kireç parçaları
Photograph 9- Particles of tile unearthed in the southwest of anonymous tomb, JL 230 trench A2 plan square

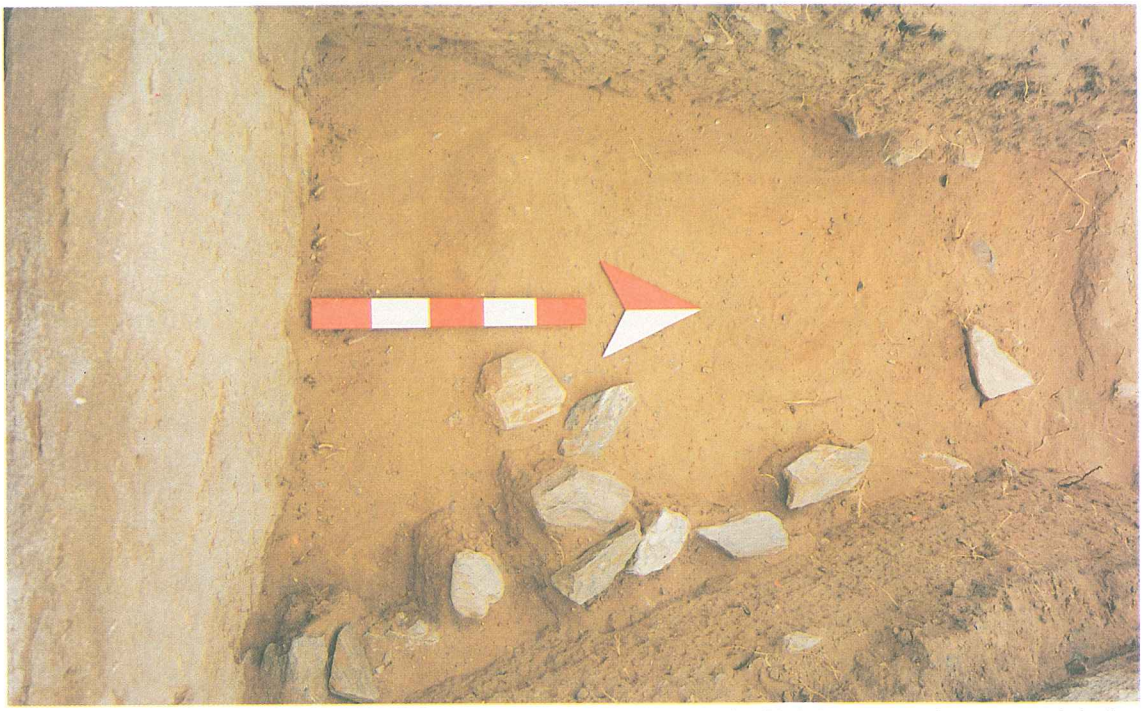
Fotoğraf 10- Anonim IV, JL 230 Açması, A2 ve A4 plan karelerinin arasında bulunan sağlam tuğla ile çevresindeki düzenleme.
Photograph 10- Whole brick and the surrounding arrangement found between plan squares A2 and A4 of anonymous tomb, JL 230 trench.

Fotoğraf 11- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde çıkan taş ve tuğla parçaları
Photograph 11- Pieces of stone and brick unearthed at anonymous tomb, JL 230 trench, A4 plan square

Fotoğraf 12- Anonim IV, JL 230 Açması, A4 plan karesinde genel görünüm
Photograph 12- Overview of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square

Fotoğraf 13- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde, sembolik lahit yan taşları arasındaki kum kaldırılınca çıkan taş ve tuğla parçaları

Photograph 13- Pieces of stone and brick unearthed after removal of sand between the gravestones at anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square

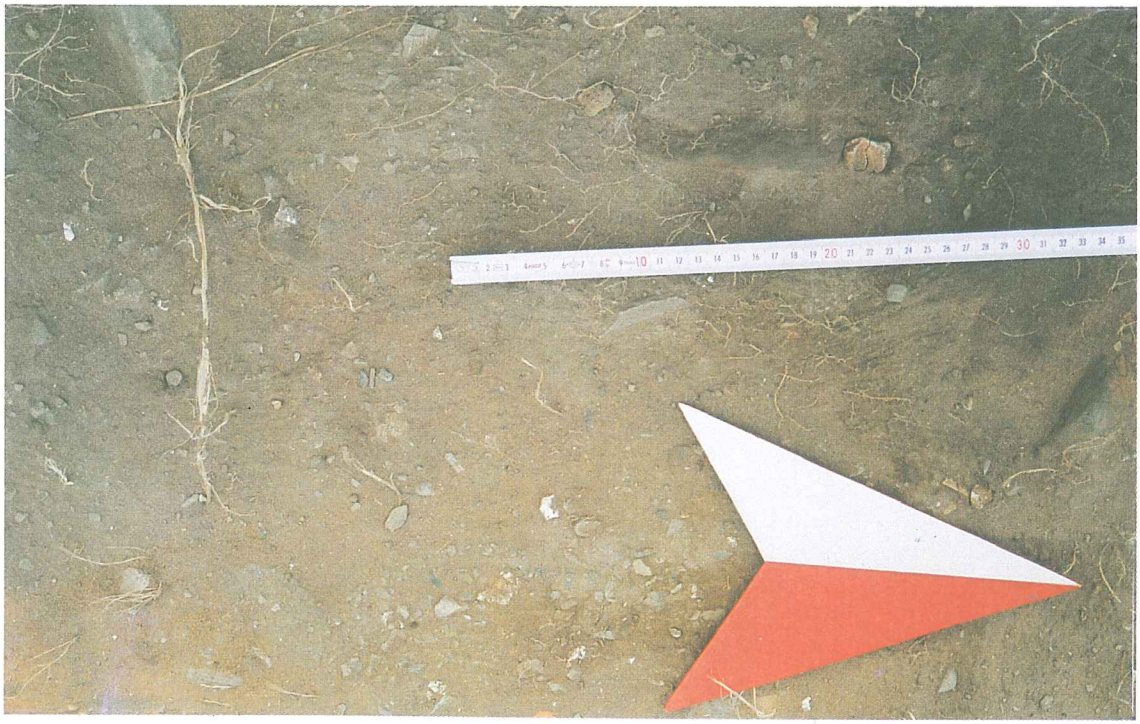

Fotoğraf 14- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde bulunan daire biçimindeki altın plaka

Photograph 14- Circular golden plate found at anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square

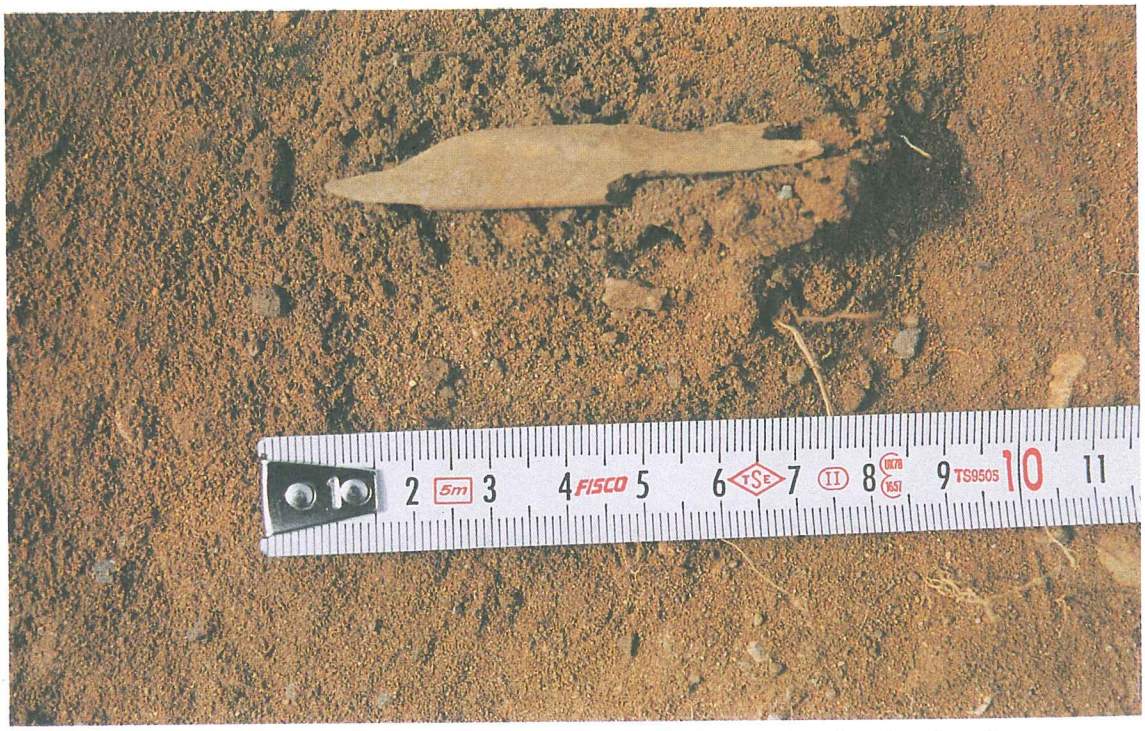
Fotoğraf 15- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde bulunan siyah ve gri tuğla parçaları
Photograph 15- Black and gray pieces of brick found at anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square

Fotoğraf 16- Anonim IV, JL 230 Açması, A4 plan karesinin kuzeybatısında çıkan kireç parçaları
Photograph 16- Pieces of limestone found in the northwest of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

Fotoğraf 17- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinin kuzeybatısında çıkan kireç parçaları
Photograph 17- Pieces of limestone found in the northwest of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

Fotoğraf 18- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinin güneyinde çıkan kemik parçası
Photograph 18- Piece of bone found in the south of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

Fotoğraf 19- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinin doğusunda çıkan kara kum
Photograph 19- Dry sand found in the east of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

Fotoğraf 20- Anonim IV, JL 230 Açması, A4 plan karesinde kuzeydoğudan çıkan tuğla parçası
Photograph 20- Piece of brick found in the northeast of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

Fotoğraf 21- Anonim IV, JL 230 Açması, A4 plan karesinin kuzeybatısından çıkan at dişi
Photograph 21- Horse tooth unearthed in the northeast of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

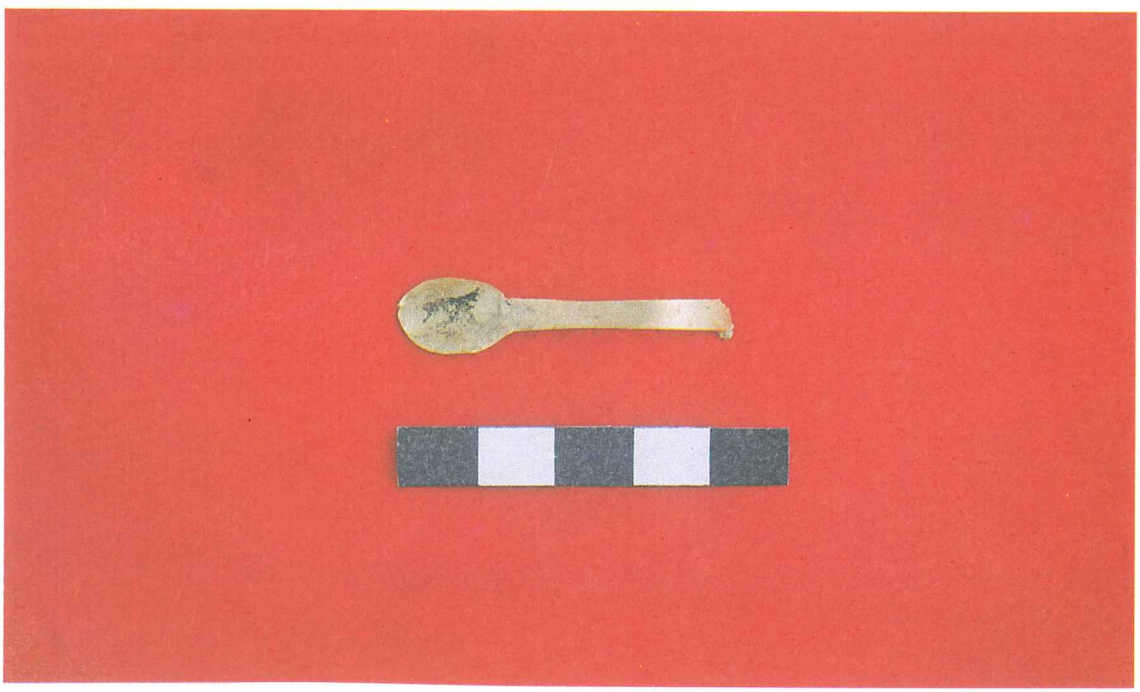

Fotoğraf 22- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinin kuzeydoğu köşesinden bulunan kırmızı boyalı sıva parçası
Photograph 22- Piece of red-painted plaster found on the northeastern corner of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

Fotoğraf 23- Anonim IV, JL 230 Açması A2 ve A4 plan karelerinin arasındaki toprak kaldırılırken bulunan çay kaşığı biçiminde altın

Photograph 23- Tea Spoon Shaped Gold Found During the Removal of Earth Between A2 and A4 Plan Squares of Anonymous Tomb, JL 230 Trench.

Fotoğraf 24- Anonim IV, JL 230 Açması A2 ve A4 plan karelerinin arasındaki toprak kaldırılırken bulunan çay kaşığı biçiminde altın

Photograph 24- Tea spoon shaped gold found during the removal of earth between A2 and A4 plan squares of anonymous tomb, JL 230 trench.

köşesinden 426 cm. uzaklıkta ve – 72 cm. derinlikte, siyah kül gibi bir tabaka ile karşılaşılmıştır. Doğu yan taşının kuzey köşesinde, kuzeydoğu köşeden 239 cm., güneydoğu köşeden 481 cm. uzaklıkta, - 72 cm. derinlikte tuğla parçası bulunmuştur.

Kuzeybatı köşesinden 482 cm., güneydoğu köşesinden 485 cm. uzaklıkta, - 55 ile – 66 cm. derinlikte siyah renkli tuğla parçaları çıkmıştır. Kuzeydoğu köşesinden 690 cm. güneybatı köşesinden 483 cm. uzaklıkta, - 66 cm. derinlikte; kuzeybatı köşesinde, güneybatı köşesinden 482 cm., güneydoğu köşesinden 495 cm. uzaklıkta – 68 cm. derinlik ile; güneydoğu köşesinden 310 cm., güneybatı köşesinden 517 cm. uzaklıkta, - 73 cm. derinlikte kireç harcı parçalarına rastlanmıştır.

Kuzeydoğu köşesinden 421 cm., güneydoğu köşesinden 142 cm. uzaklıkta – 92 cm. derinlikte bir at dişi parçası ele geçmiştir (Fot. 21). Kuzeydoğu köşede, kuzeydoğu köşesinden 148 cm. güneydoğu köşesinden 500 cm. uzaklıkta ve – 96 cm. derinlikte üzeri kiremit kırmızısı renkte aşı boyalı küçük bir sıva parçası bulunmuştur (Fot. 22).

JL 230 –2 ile JL 230 –4 plan karelerinin arasında kalan yürüme yolu, batı yan taşı buraya uzandığı için kazı alanına katılmıştır. Bu alanda, JL 230 –4 açmasının, kuzeydoğu köşesinden 272 cm., güneydoğu köşesinden 507 cm. uzaklıkta –70 cm. derinlikte tuğla parçaları ile bunların arasında –72 cm. derinlikte çay kaşığı biçiminde altın bir parça ele geçmiştir (Çizim 5.) (Fot. 23 ve 24).

Doğu yan taşının güney köşesinde –94 cm derinlikte sert ve sıkıştırılmış toprak tabakası belirlenmiştir (Fot. 25). Bu tabakanın sert olması ve üst kısmında siyah renkli tuğla parçalarının bulunması ve diğer kısımlarda da görülmesi bu seviyenin zemin seviyesi olduğunu düşün-

arthed at a depth of -59 cm.

At a distance of 246 cm. away from the northeastern corner, 426 cm away from the southeastern corner, and at a depth of –72 cm., a stratum of a substance like black ash has been unearthed. At the northern corner of the eastern side stone, 239 cm. away from the northeastern corner and 481 cm. away from the southeastern corner, a piece of brick has been found at a depth of –72 cm.

At a distance of 482 cm. from the northwestern corner and 485 cm from the southeastern corner, black brick pieces have been found between the levels of –55 and –66 cm. Pieces of lime mortar were found at points 690 cm away from the northeastern corner, 483 cm. away from the southwestern corner, at a depth of –66 cm; on the northwestern corner, 482 cm. from the southwestern corner, 495 cm from the southeastern corner, at a depth of –68 cm; and 310 cm. from the southeastern corner, 517 cm. from the southwestern corner, at a depth of –73 cm.

A piece of horse tooth has been unearthed 421 cm. away from the northeastern corner, 142 cm. away from the southeastern corner at a depth of –92 cm. (Photo 21). On the northeastern corner, a small piece of red ochre painted mortar was found 148 cm away from the northeastern corner, 500 cm. from the southeastern corner, at a depth of –96 cm. (Photo 22).

The walking path that remained between the plan squares of JL 230-2 and JL 230-4 were included in the excavation site since the western side stone extended till here. On this site, pieces of brick were found 272 cm. away from the northwestern corner of the JL 230-4 trench, 507 cm. away from the southeastern corner, at a depth of –70 cm, and also a golden piece shaped like a tea spoon was found amongst these pieces of brick at a depth of –72 cm. (Drawing 5) (Photos 23 and 24).

On the southern corner of the eastern side stone, a hard and pressed stratum of earth was detected at a depth of –94 cm. (Photo 25). Hardness of this stratum and the existence of pieces

dürtmektedir. Yine hem JL 230-2 hem de JL 230-4 plan karelerinde yaklaşık –75 ile –80 cm derinlikte siyah renkli tuğla parçalarının çıkmıştır. Bunların hemen altında –94 cm derinlikte sert ve sıkıştırılmış toprak tabakası yer almaktadır. Sert ve sıkıştırılan toprakla zeminin tesviye edilerek üzerine siyah renkli tuğlaların döşenmiş olduğu düşünülebilir.

Doğu yan taşının alt kısmını belirlemek amacı ile doğusunda –125 cm.'ye kadar inilmiş, bu seviyede taşın alt kısmı belirlenmiştir (Çizim 3.). Batı yan taşının alt kısmı ise kuzey kısmında –121 cm.'ye ve güneyinde ise –152 cm.'ye kadar inildiğinde tespit edilmiştir (Çizim 6.). Güney yan taşının ise güneyi temizlenmiş ve burada ise – 152 cm.'ye inildiğinde taşın alt kısmı bulunmuştur (Fot. 26). Taşın batı alt köşesinde 1.5 cm. kalınlığında kireç tabakası ortaya çıkmıştır (Fot. 27.). Sembolik lahit yan taşlarının önleri dışında kalan kısımlar, -100 cm. derinlikte tesviye edilerek kazı tamamlanmıştır (Çizim 3).

Daha sonra doğudaki ve güneydeki taşlar düzeltilerek üzerlerinde yer alan figürlü ve bitkisel süslemelerin çizimlerini yapabilmek için kalıpları alınmıştır. Batı ve güneydeki yan taşlarının ön yüzlerinde de doğudaki meyan taşında yer alan süslemelerin aynısı görülmektedir (Fot. 29 ve 30).

Son olarak taşlar eski konumlarına getirilerek fotoğraf ve slaytları çekilmiş, röleve için ölçüler alınmıştır (Fot. 31). Daha sonra elenmiş kum ile kazı alanı tesviye edilerek kapatılmıştır (Fot. 32).

Bu üç tane sağlam durumda ve biri kırık olan taşın, sembolik bir lahitin yan taşlarını oluşturduğu anlaşılmaktadır (Çizim 3.). Yine kuzey yan taşının bir parçasının yüzeye yakın bulunması, bir parçasının da muhtemelen batı yan taşının altına destek olarak konulması, burada da-

of black brick on the top of it renders us to think that this layer was the ground layer. Again, at the plan squares of JL 230-2 and JL 230-4, pieces of black brick were extracted between the levels of –75 and –85; and beneath them was found hard and pressed earth layer. It can be imagined that the ground was leveled through hard and pressed earth and then was covered by black bricks.

In order to specify the lower part of the eastern side stone, excavation has been progressed down to –125 cm, and the lower part of the stone has been discovered at this point (Drawing 3). It has been found out that the lower end of the western side stone descended down to –121 cm. in the eastern part and –152 cm. in the southern side (Drawing 6). The southern part of the southern side stone has been cleaned, and when descended to a depth of –152 cm. here, the lower end of the stone has been found (Photo 26). On the western lower corner of the stone, a layer of lime has been unearthed (Photo 27). Excluding the front side, all parts of the side stones of the symbolic sarcophagus have been leveled at the depth of –100 cm and the excavation has been completed (Drawing 3).

Afterwards, the stones in the east and south have been put into order and their molds have been in order to draw the figures and vegetal decorations on them. On the front sides of the side stones in the west and south, the same decorations on the tomb stones in the east have been seen (Photo 29 and 30).

Finally, the stones have been placed into their original locations; their photos and slides have been taken and measurements have been made for relief (Photo 31). Then the excavation site has been filled in and leveled with sifted sand (Photo 32).

It is understood that these three whole and one broken stones constitute the side stones of a symbolic sarcophagus (Drawing 3). Again, proximity of a part of the northern side stone to the surface and the placement of one part under the western side stone as a support renders us to

ha önce bilimsel olmayabilecek bir kazı yapıldığını düşündürüyor. Taşların dış yüzleri de oldukça tahrip olmuştur. Kalan izlerden dış yüzlerin aslında mermer gibi pürüzsüz olduğu anlaşılıyor. Taşların dış yüzlerinin yıpranmışlığına rağmen düz olmasına karşılık iç yüzleri girintili çıkıntılıdır. Taşların birleşme yerleri çok düzgün olmamakla birlikte, pahlıdır. Bu durumda bu dört taşın bir lahit oluşturduğu, taşların arkalarında süsleme bulunmayışı ve girintili çıkıntılı olmalarına bakılarak da içlerinin toprak dolu olduğu kabul edilebilir.

JL 230 açması 2 ve 4 numaralı plan karelerin doğu kenar kesiti, arazi yapısının elenmiş gibi ince, kahverengi kumlu toprak olduğunu göstermektedir. Bu ana yapının içinde yer yer şeritler halinde çakıllı ince kum, çakıllı sarı sert kum, kahverengi çakıllı kum, kara kum tabakaları görünmektedir. Farklı kotlarda kara ve gri tuğla parçaları, -100 kotunda kireç – kil – tuğla kırığı parçalarından oluşan tabakaların olması, buranın daha önce kazıldığını göstermektedir (Çizim 7.). Bu farklı kotlardaki kara ve gri tuğlalar, gri kil ve tuğla kırığı tabakaları batı ve güney kenarında da bulunmaktadır (Çizim 7.). Bu durum, sembolik lahitin çevresinde olabilecek muhtemel tuğla döşemenin yan açmalara uzandığını ortaya koymaktadır.

Doğu yan taşı, ana çerçevesi ile yatay dikdörtgen biçimlidir. Güney kenarının üst köşesi kırıktır. Ön yüzünün düz olmasına karşılık arka yüzü girintili çıkıntılıdır. Taşın orta kısmı yanlardan daha kalındır. Yan ve üst kenarların düzlüğüne karşılık alt kenarı dalgalıdır (Çizim 8.). Bu durum orjinalinde taşın alttan yaklaşık 20 cm. lik bir kısmının toprağa gömülü olduğunu düşündürüyor. Taşın ön yüzü, iki yandan ve üstten, uçlar rumili kıvrım dal düzenlemeli bitkisel kuşakla çevrelenmiştir. Üst kenardaki bezemeler büyük ölçüde silinmiştir. Kuşaklarla çevrili alanda, gövde ve kanatlarında aynı şekilde uçla-

think that a nonscientific excavation could have been conducted here. The outer sides of the stones have extremely been destroyed. The remained traces reveal that their outer sides were in fact as smooth as marble. Despite the levelness of the outer sides of the stones despite damages, the inner sides accommodate projections and recesses. Although the connection points of the stones are not very level, they are chamfered. Thus, it can be assumed that these four stones formed a sarcophagus, and that they were earth-filled since there is no decoration behind the stones and there are projections and recesses.

The eastern side cross-section of the plan squares 2 and 4 of JL 230 trench reveal that the structure of the land is characteristics of brown sandy earth which is fine as if sifted. Within this main structure, there are rarely string-like layers of cobbled fine sand, cobbled yellow hard sand, brown cobbled sand, and black sand. Existence of pieces of black and gray bricks at different levels and existence of layers of lime –clay- brick pieces at the level of –100 show that this site has been excavated previously (Drawing 7). These strata of black and gray brick pieces and strata of gray clay and brick pieces at various levels also exist on the western and southern sides (Drawing 7). This reveals that the possible brick floor around the symbolic sarcophagus could extend to the surrounding trenches.

The eastern side is rectangular-shaped, horizontally lying with its main surrounding. The upper part of its southern side is broken. Although its front side is flat, its back part has projections and recesses. The central part of the stone is thicker than the side parts. Although the flank and upper parts are flat, the lower side is undulated (Drawing 8). The front side of the stone is surrounded, on both sides and the upper side, with plant bands with ends decorated in Anatolian-style twisted branches. The embellishments on the upper edge have substantially disappeared. On the space surrounded with bands, two mythical birds symmetrically located against each other have been engraved on the wings of

rı rumili kıvrım dal düzenlemeleri bulunan, simetrik, karşılıklı iki zümrüd-ü anka kuşu işlenmiştir. Zor seçilen başları, kulaklı kartal başı gibidir. Boynunda bir şerit ve ondan çıkan yaprak gibi bir çıkıntı vardır ve kanat açıktır. Ağızlarında çileğe benzer bir meyve vardır. Kuyruk, tavus kuşu kuyruğu gibi yukarı doğru uzanmıştır. Keskin tırnaklar vurgulanmıştır. Ayağın biri adım atar gibi biraz üsttedir (Çizim 9.) (Fot. 33).

Batı yan taşının da kuzey yan kenarının üst kısmı kırıktır. İki ucunun arka köşeleri pahlıdır (Çizim 10) ve kazı başladığında toprak dışında kalmış olarak bulduğumuz sol üst köşesindeki süslemeler büyük ölçüde silinmiştir. Ön yüzdeki düzenleme, doğu yan taşı ile aynıdır. Yan bordürler sağlam durumdayken üst bordürdeki motifler seçilememektedir. Kuş figürlerinden özellikle kuzey tarafta olanının kuyruk ve başı tamamen silinmiştir (Çizim 11).

Batı yan taşının batısındaki kuzey yan taşının parçası üzerinde de yine ucu rumili kıvrım dal ve palmet düzenlemeli bitkisel süsleme ile diğerleri aynı nitelikte bir kuşun ayak ve gövdesinin alt kısmı görülmektedir (Çizim 12) (Fot. 33).

Bezeme bakımından en iyi durumda olanı güney yan taşıdır. Taşın yine ön yüzü düz arka yüzü girintilidir. Güney batı köşesi tahrip olmuştur. Diğerlerinin düz olmasına karşılık alt kenarı dalgalıdır. Taşın doğu tarafı biraz daha kalındır (Çizim 13.) Önyüzündeki süsleme diğerleri ile eştir. Karşılıklı iki anka kuşundan batıdaki, bütün anka figürleri içinde tamamen sağlam olan tek figürdür. Doğudaki kuşun kuyruk ve baş kısmında silinmeler vardır. Üst bordüründe orta ve doğu ucunda motifler seçilememektedir (Çizim 14.).

which there are embellishments of Anatolian-style twisted branches. Their heads which can hardly be figured out resemble eagle head with ears. There is a string on its neck and an extension looking like a leaf deriving from that string. There are fruits in their mouths, looking like flowers. Their tails are extending upwards like peacock's tail. One of their feet is in the air as if they were about to step forward (Drawing 9) (Photo 33).

The upper part of the northern face of the western side stone is broken, too. The rear corners of two ends are chamfered (Drawing 10) and the embellishments on the left upper corner, which we found as outside the ground when the excavation began, have disappeared substantially. The arrangement on the front side is the same as that of the western side stone. While the side edges were not destroyed, the motives on the upper edge could not be figured out. The tail and head parts of the bird figures, especially the one on the northern side, have completely disappeared (Drawing 11).

On the northern side stone which is located on the west of the western side stone, the feet and the lower body of a bird figure can be seen as decorated by Anatolian-style twisted branches and palmetto arranged plant decoration (Drawing 12) (Photo 33).

The stone which is in best condition in terms of embellishment is the southern side stone. Again, the front side of the stone is smooth and the rear side is recessed. Southwestern corner is damaged. Although other sides are flat, the lower side is a bit undulated. The eastern side of the stone is thicker (Drawing 13). The decoration on the front side is identical with others. Of the two mythical birds, the one on the west is the best preserved one among all others. The tail and head parts of the bird on the east have started to disappear. The motives on the central part and eastern end of the upper edge cannot be figured out (Drawing 14).

Fotoğraf 25- Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde çıkan sert ve killi topraklı zemin
Photograph 25- Hard clay layer found at anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square

Fotoğraf 26: Anonim IV, JL 230 Açması, A2 ve A4 plan kareleri genel görünüm
Photograph 26- Overview of anonymous tomb, JL 230 trench A2 and A4 plan squares.

Fotoğraf 27: Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesinde güney yan taşının batı alt köşesinde çıkan alçı parçası

Photograph 27- Piece of plaster found on the western lower corner of the gravestone in the south of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

Fotoğraf 28: Anonim IV, JL 230 Açması, A2 ve A4 plan karelerinin genel görünümü

Photograph 28- Overview of anonymous tomb, JL 230 trench A2 and A4 plan squares.

Fotoğraf 29: Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesi, sembolik lahit güneydeki yan taşının ön yüzü
Photograph 29- Front side of the gravestone in the west of anonymous tomb, JL 230 trench A2 and A4 plan squares.

Fotoğraf 30: Anonim IV, JL 230 Açması A4 plan karesi, sembolik lahit güneydeki yan taşının ön yüzü
Photograph 30- Front Side of the gravestone in the south of anonymous tomb, JL 230 trench A2 and A4 plan squares.

Fotoğraf 31: Anonim IV, JL 230 Açması A2 ve A4 plan kareleri, kazı bittikten sonraki durumu
Photograph 31- Post-excavation view of anonymous tomb, JL 230 trench A2 and A4 plan squares.

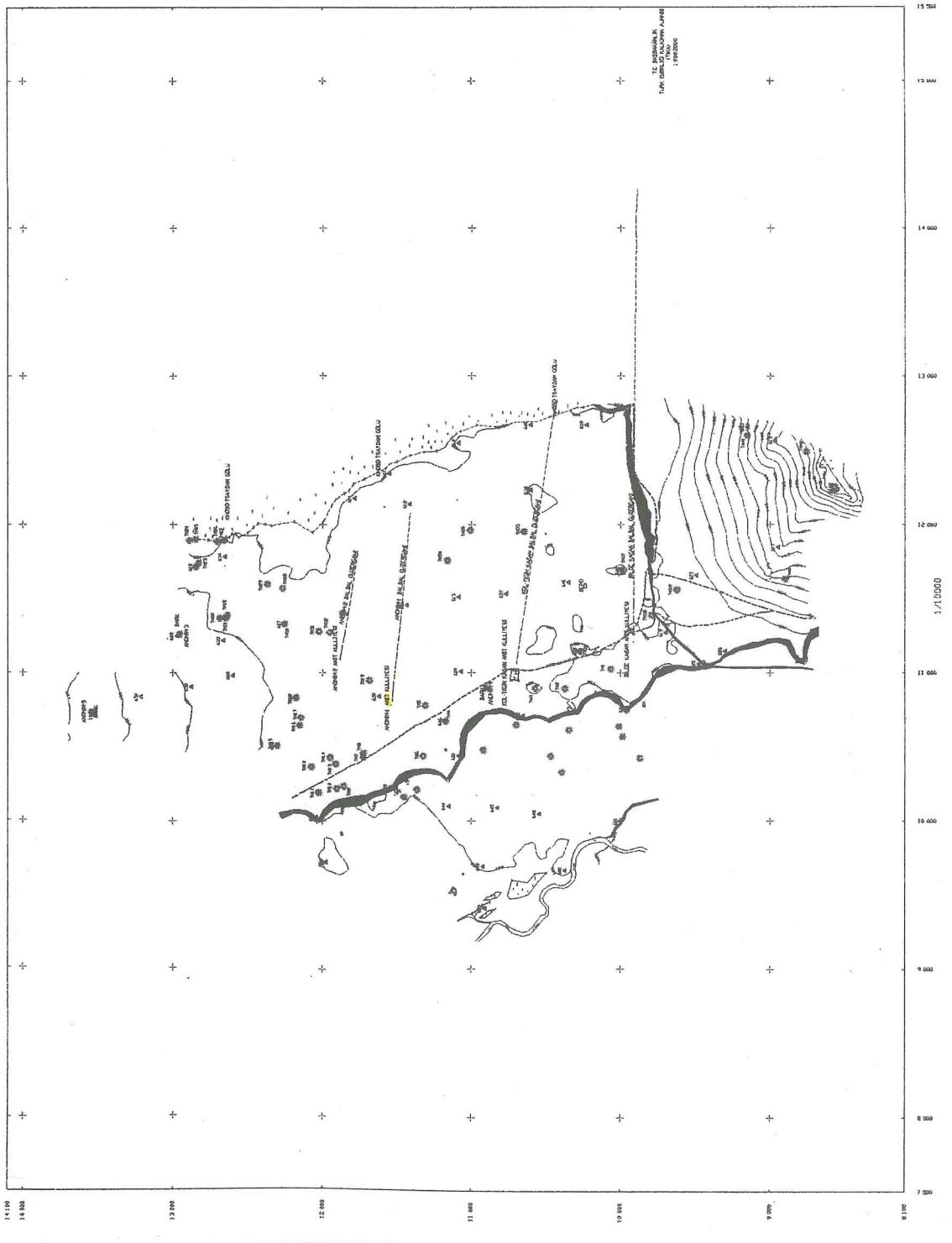
Fotoğraf 32: Anonim IV, JL 230 Açması, A2 ve A4 plan kareleri, toprakla doldurulduktan sonraki genel görünüm
Photograph 32- Overview of anonymous tomb, JL 230 trench A2 and A4 plan squares after filling in with earth

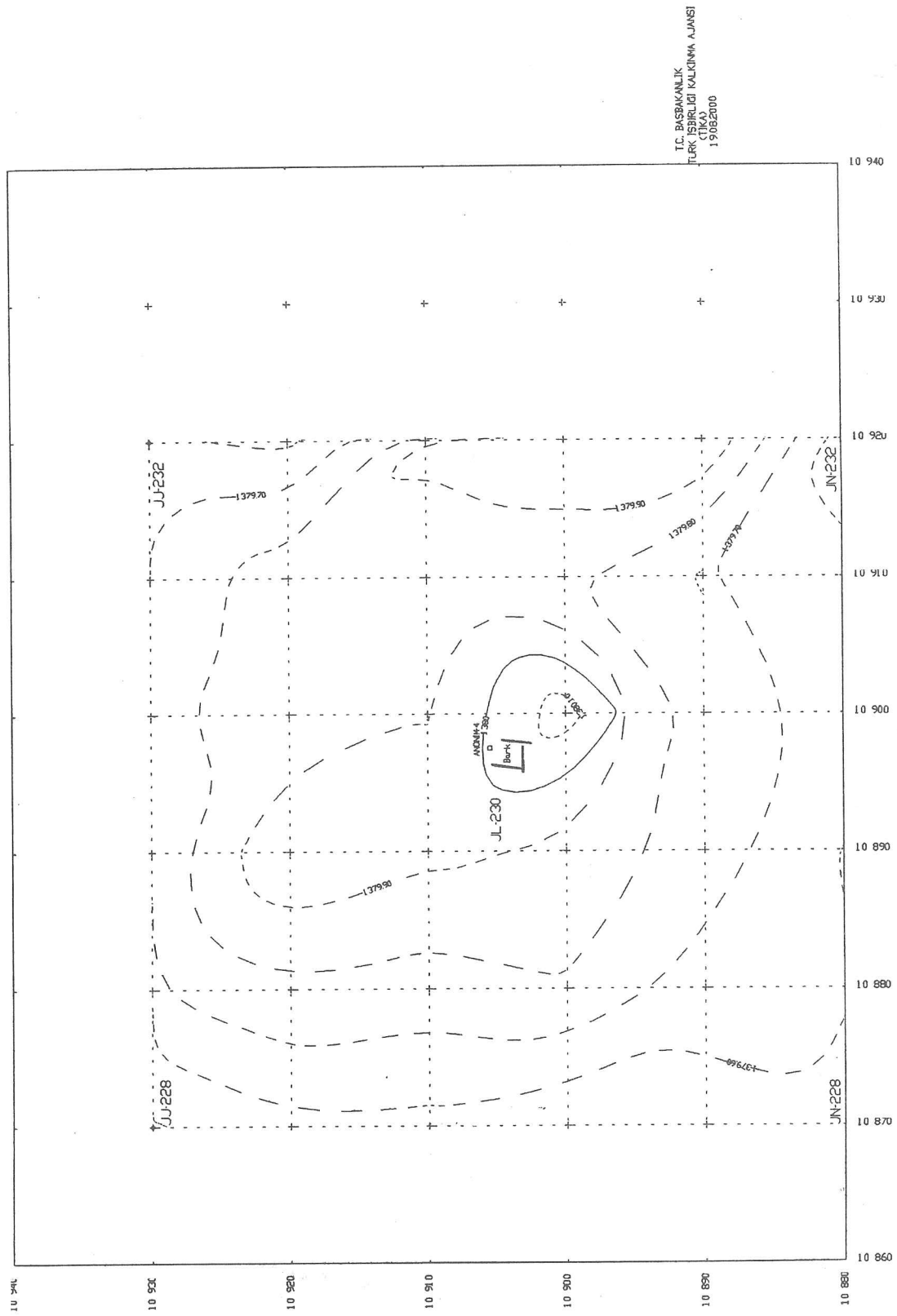
Fotoğraf 33: Anonim IV, JL 230 Açması, A4 plan karesinde doğu yan taşı genel görünüm
Photograph 33- View of the gravestone in the east of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

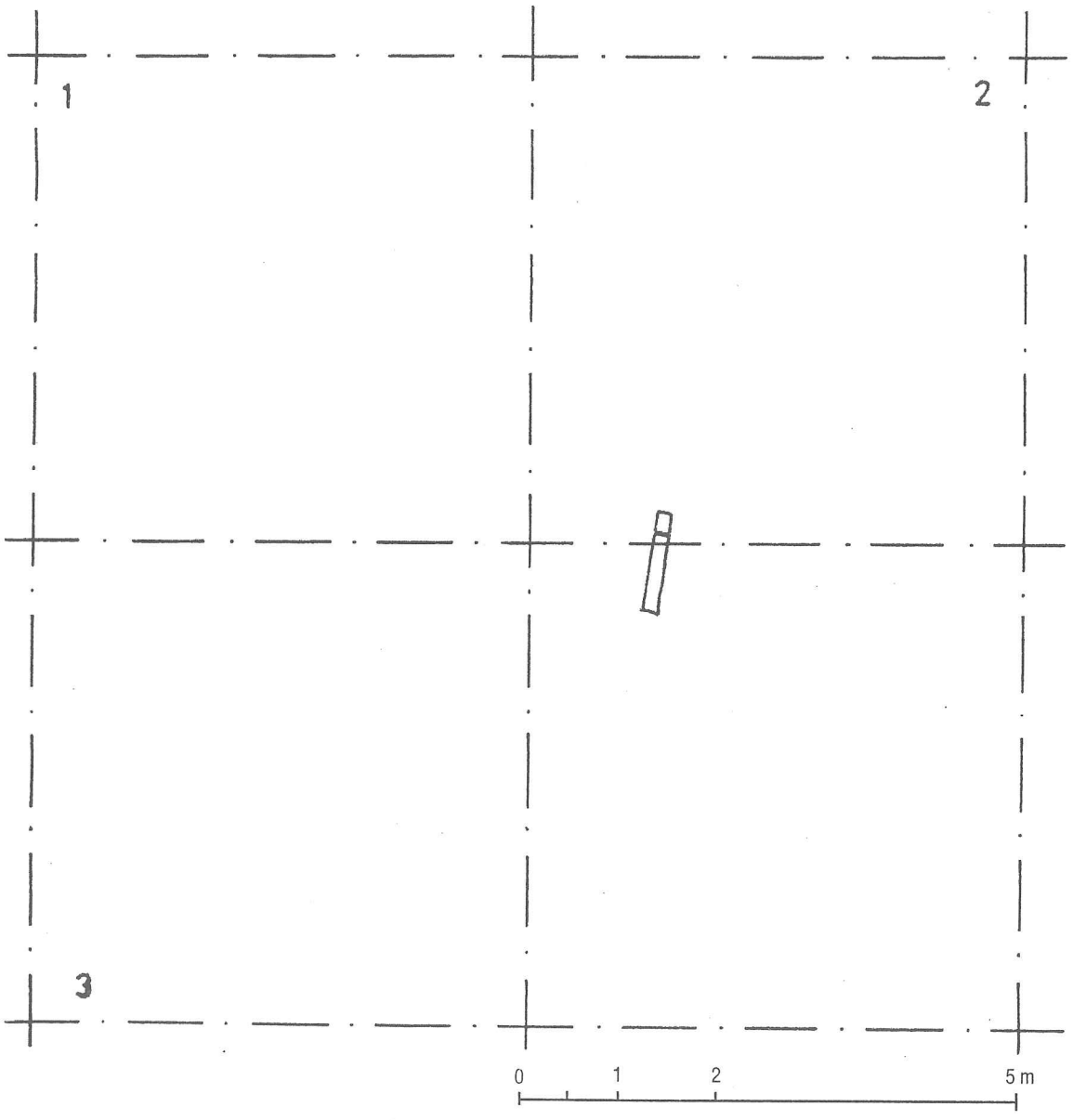
Fotoğraf 34: Anonim IV, JL 230 Açması, A4 plan karesinde kuzeybatı köşede bulunan süslemeli taş
Photograph 34- Decorated stone found on the northwestern corner of anonymous tomb, JL 230 trench A4 plan square.

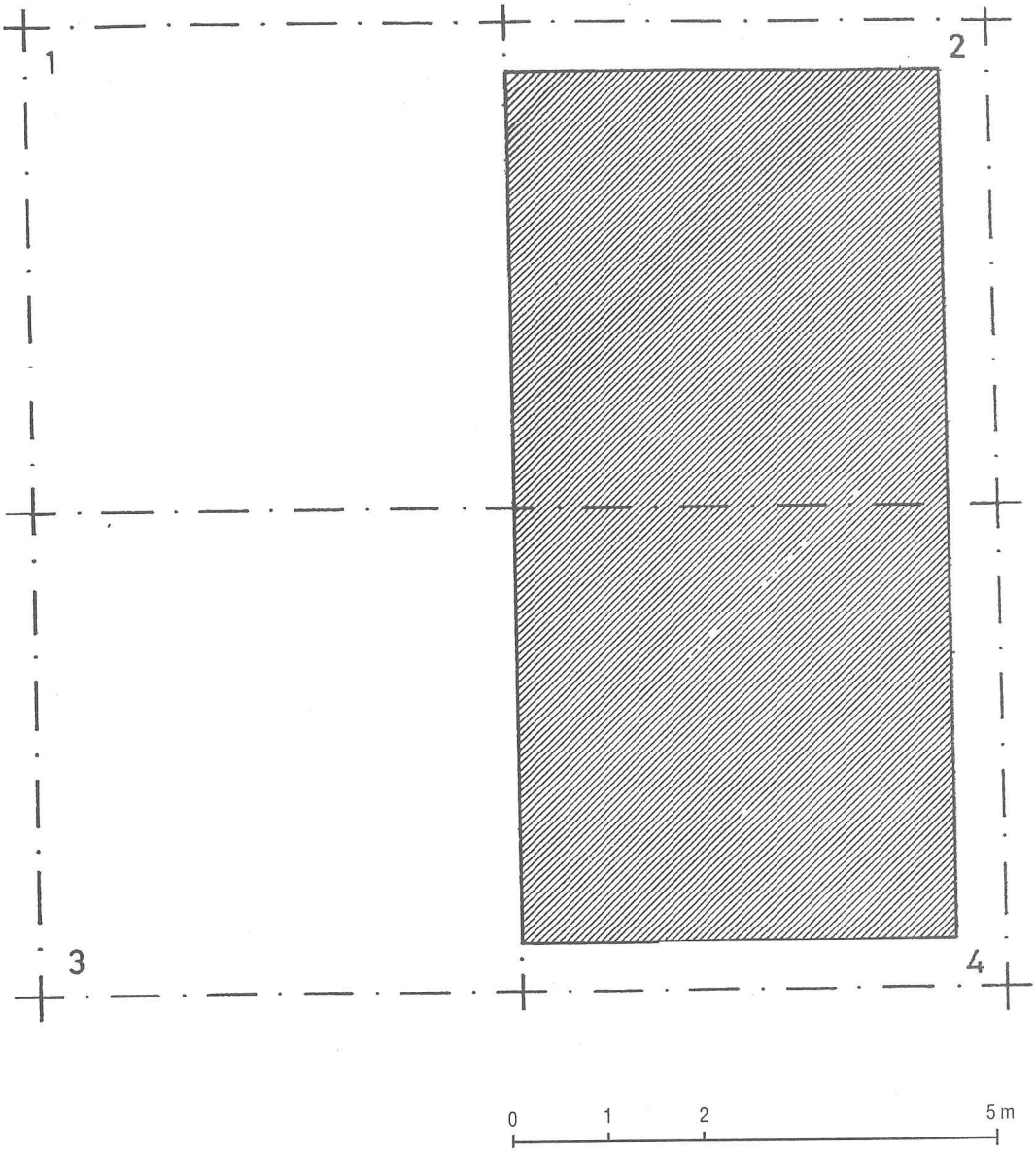
Harita 1- Orhun / Map 1- Orkhun

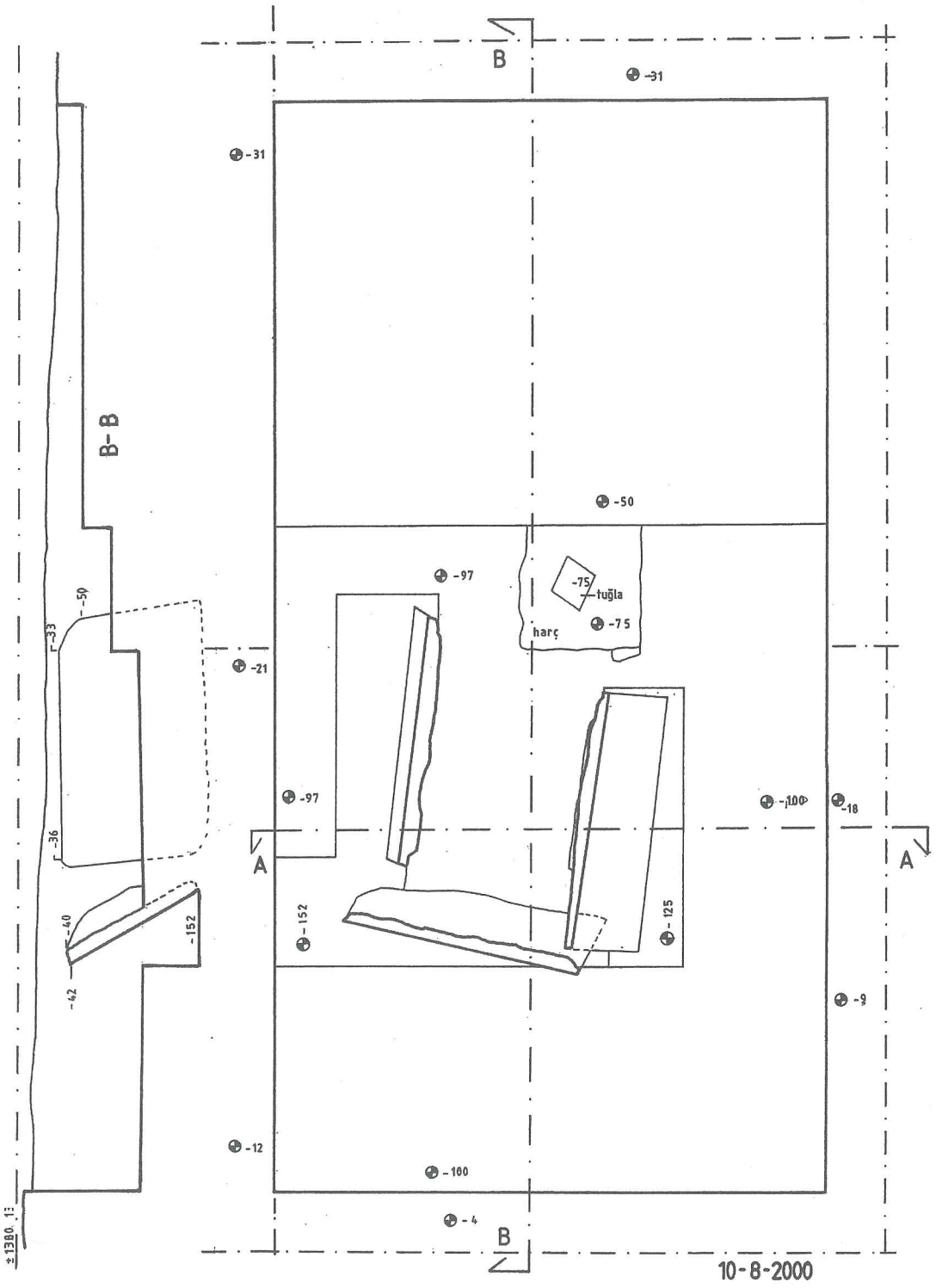

Harita 2- Anonim-4 / Map 2- Anonymous-4

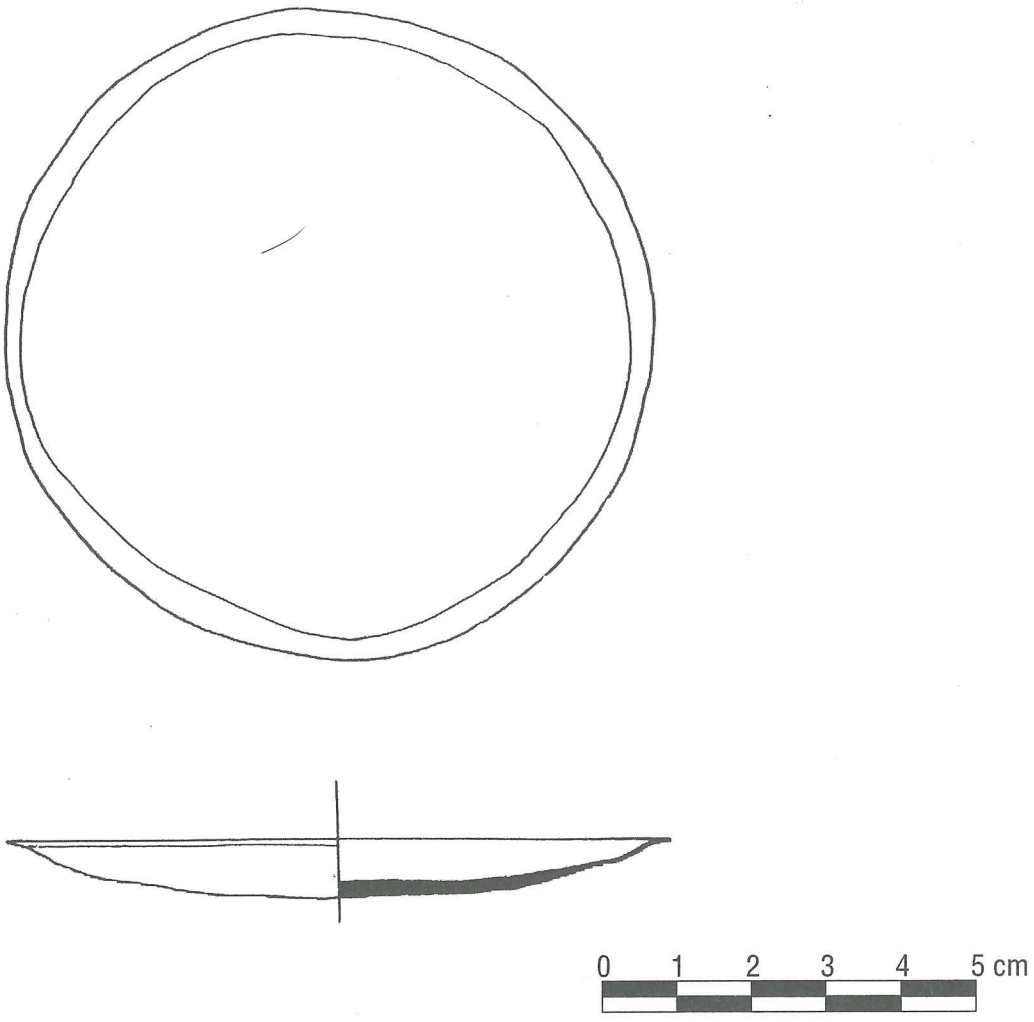

Çizim 1- Anonim IV JL 230/Açma kazı öncesi
Röleve-Çizim: Halit Çal 23-7-2000
Drawing 1- Anonymous IV JL 230 Trench – prior to excavation
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 13 Jul. 2000

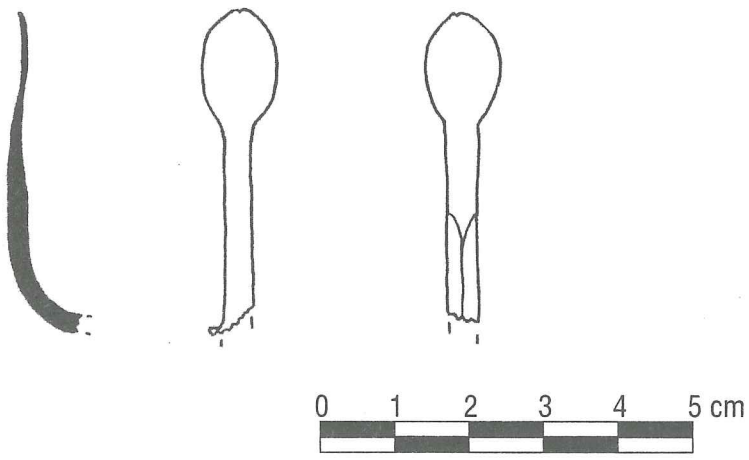

Çizim 2- Anonim IV JL 230/2,4 Açmaları 2000 yılı kazı alanı
Röleve-Çizim: Halit Çal
Drawing 2- Anonymous IV JL 230 / 2, 4 Trenches year 2000 excavation site
Relief-Drawing by: Halit Çal

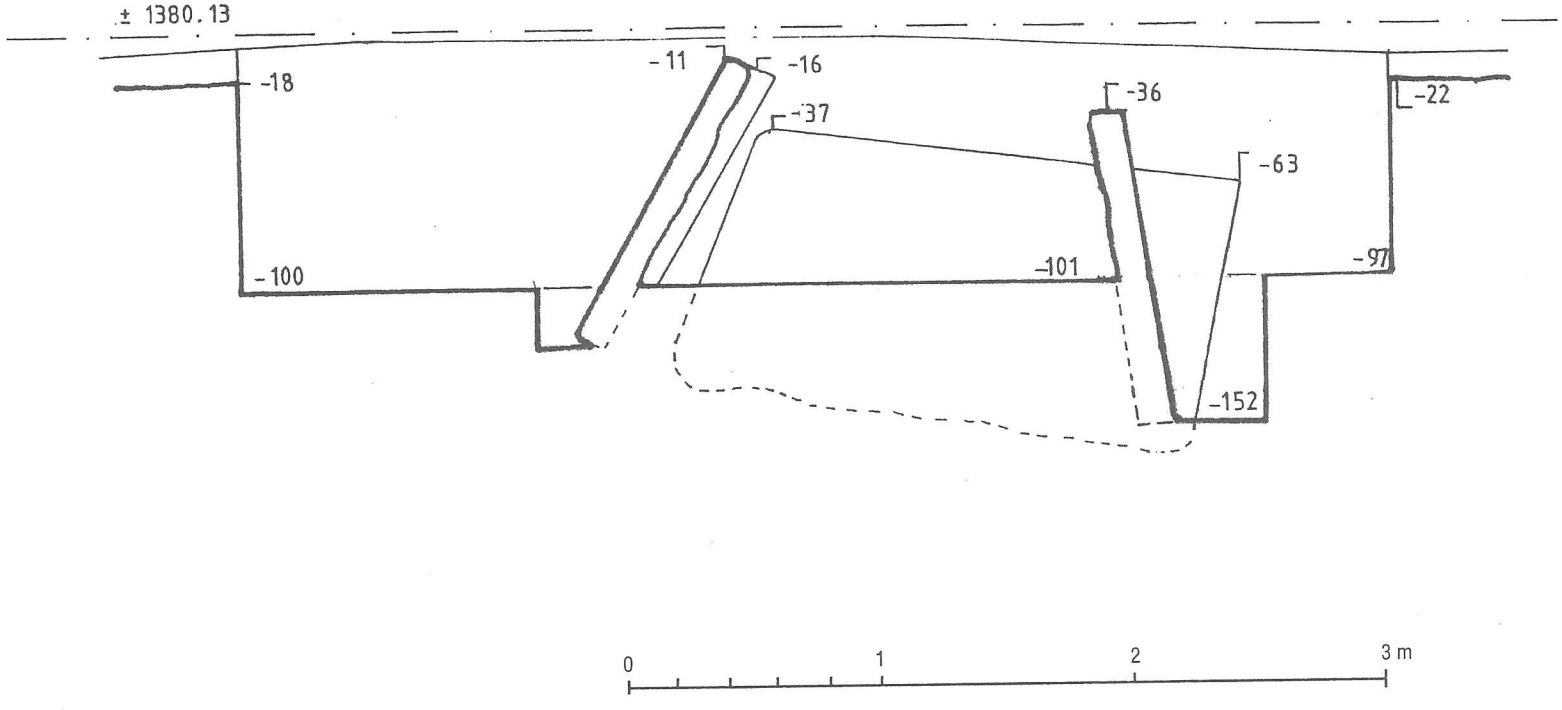

Çizim 3- Anonim IV JL 230/2,4 açmaları kazı sonu
Röleve-Çizim: Halit Çal 10-8-2000

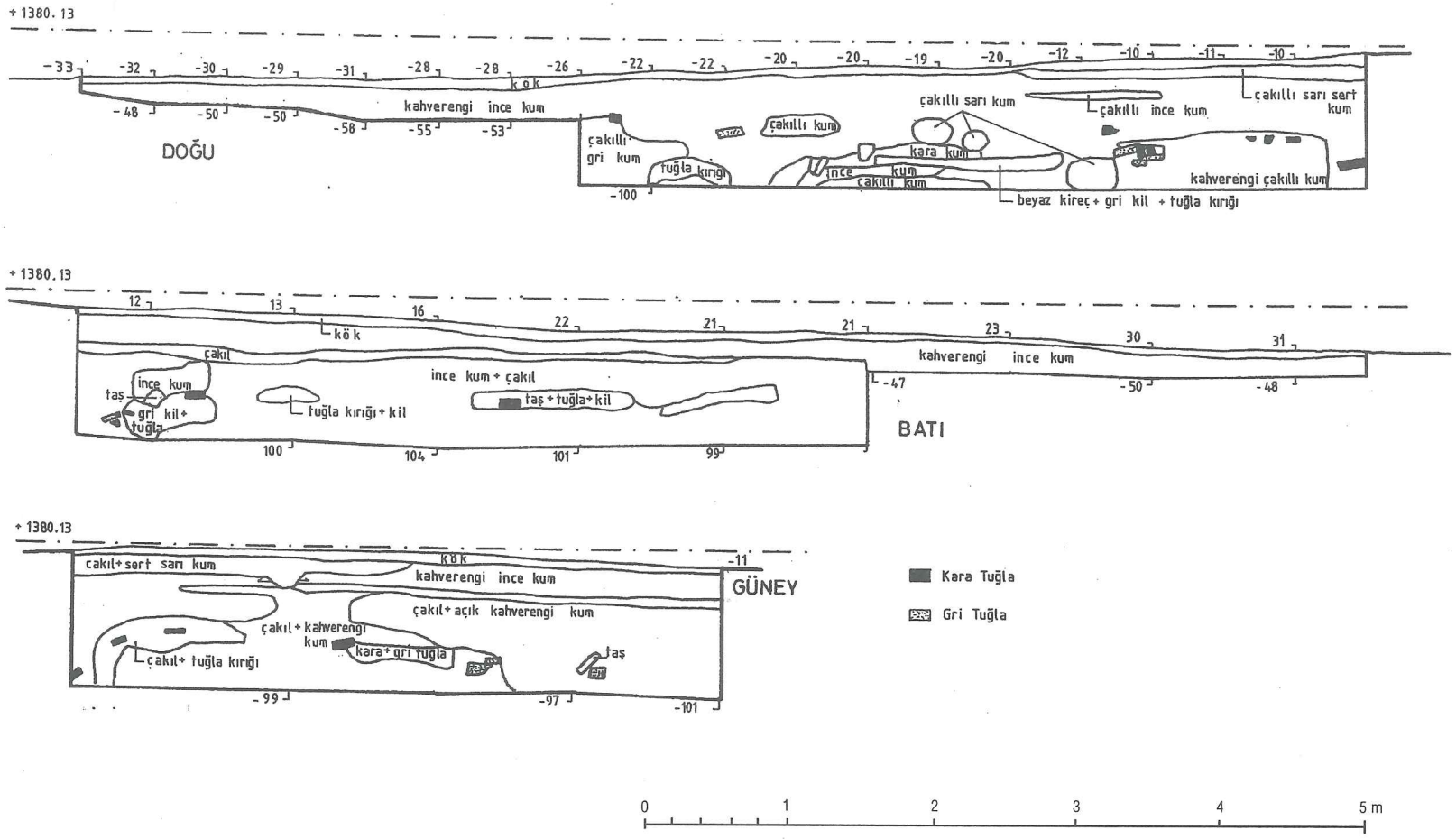

Çizim 4- JL 230 Açması, A4 plan karesinde bulunan altın
Çizim: Nurşen Özkul Fındık
Drawing 4- Gold found at JL 230 trench, A4 plan square
(Drawing by: Nurşen Özkul Fındık)

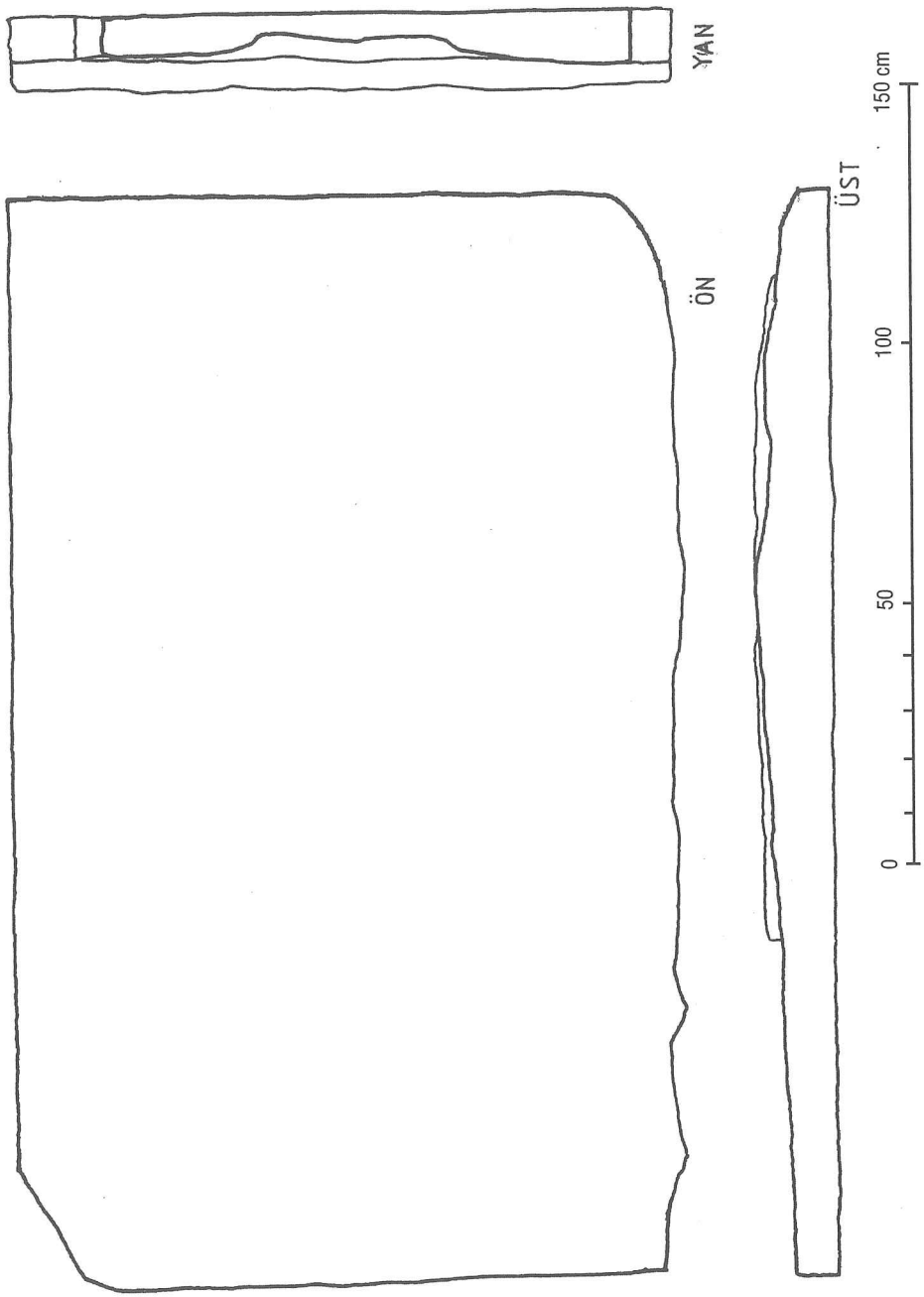

Çizim 5- JL 230 açması, A2 plan karesinde bulunan altın
Çizim: Nurşen Özkul Fındık
Drawing 5- Gold found at JL 230 trench, A2 plan square
(Drawing by: Nurşen Özkul Fındık)

Çizim 6- Anonim IV JL 230/2-4 Açmaları kazı sonu A-A kesiti
Röleve-Çizim: Halit Çal 10-8-2000
Drawing 6- Anonymous IV JL 230 / 2, 4 trenches, post-excavation A-A kross-section
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 10 Aug. 2000

Çizim 7- Anonim IV 230/2,4 açmaları kenarları
Röleve-Çizim: Halit Çal 6-8-2000
Drawing 7- Anonymous IV JL 230 / 2, 4 trench sides
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 12 Aug. 2000

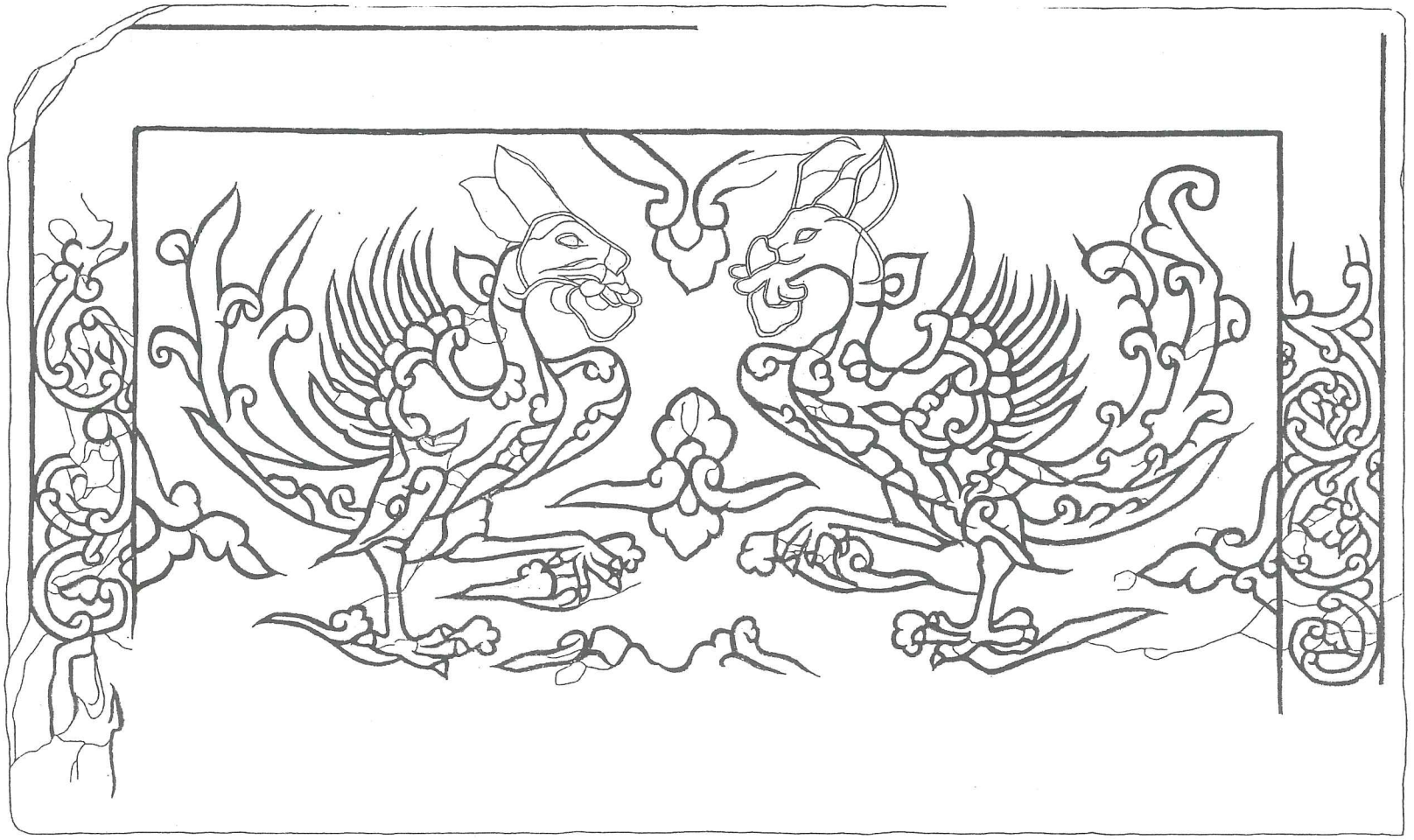

ÇİZİM 8- Anonim IV JL 230 Sembolik lahit doğu yan taşı görünüşleri

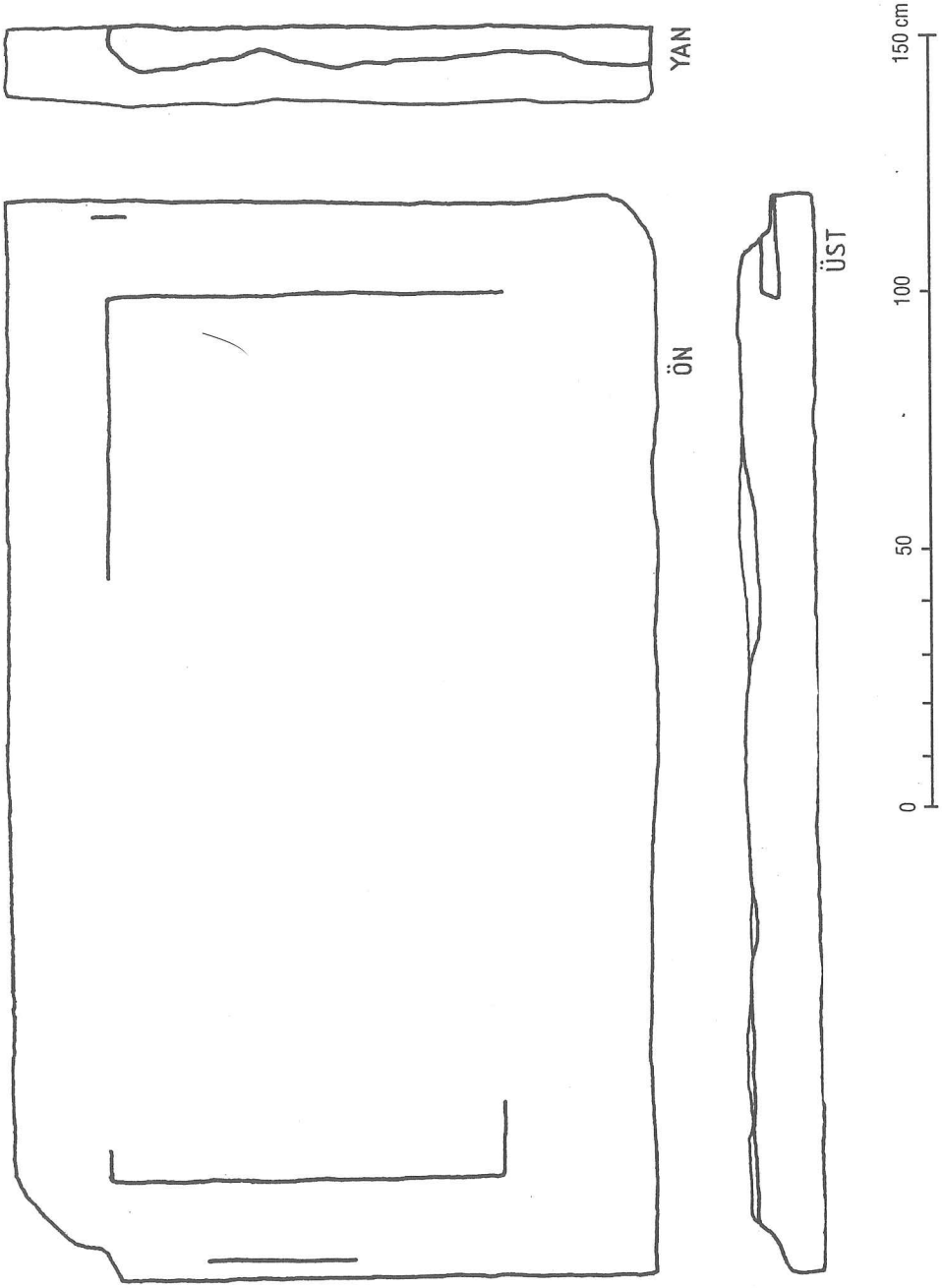
Röleve-Çizim: Halit Çal 6-8-2000

Drawing 8- Views of Anonymous IV JL 230 Symbolic sarcophagus eastern side stone

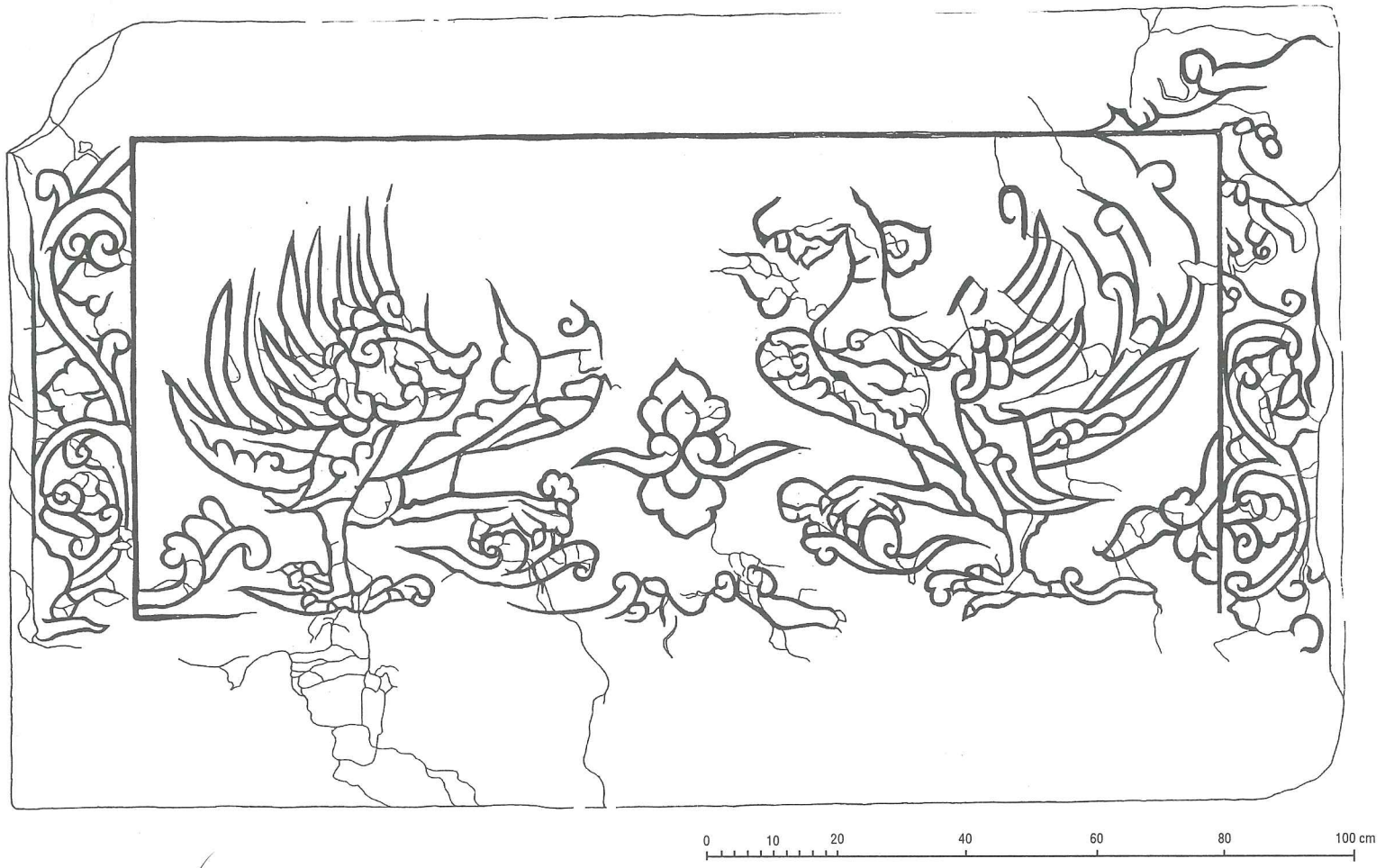
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 6 Aug. 2000

Çizim 9- Anonim IV JL 230 Sembolik lahit doğu yan taşı
Kalıp-Çizim: Özlem Çal 7-8-2000
Drawing 9- Anonymous IV JL 230 symbolic sarcophagus eastern side stone
Mold-Drawing: Özlem Çal 7 Aug. 2000

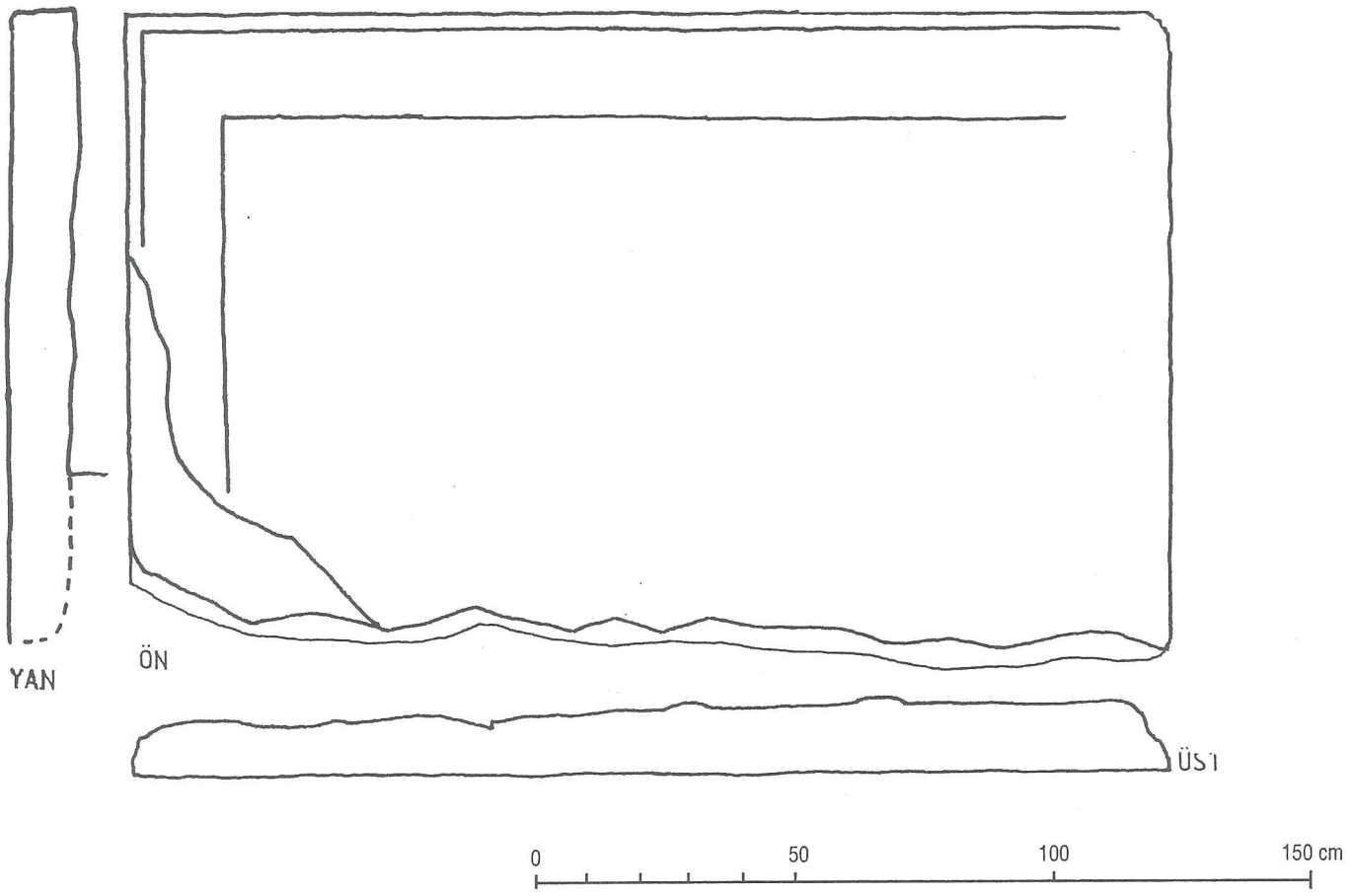

ÇİZİM 10- JL 230 Sembolik lahit batı yan taşı görünüşleri
Röleve-Çizim: Halit Çal 6-8-2000
Drawing 10- Views of Anonymous IV JL 230 symbolic sarcophagus western side stone
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 10 Aug. 2000

ÇİZİM 11- Anonim IV JL 230 sembolik lahit batı yan taşı
Kalıp-Çizim: Özlem Çal 15-8-2000
Drawing 11- Anonymous IV JL 230 symbolic sarcophagus western side stone
(Mold-Drawing: Özlem Çal) 15 Aug. 2000

Çizim 12- Anonim IV JL 230 Sembolik lahit kuzey yan taşı parçası
Kalıp-Çizim: Özlem Çal 30-7-2000
Drawing 12- Anonymous IV JL 230 Symbolic sarcophagus northern side stone
(Mold-Drawing: Özlem Çal) 30 Jul. 2000

Çizim 13- Anonim IV JL 230 sembolik lahit güney yan taşı görünüşleri
Röleve-Çizim: Halit Çal 8-8-2000
Drawing 13- Views of Anonymous IV JL 230 Symbolic sarcophagus southern side stone
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 8 Aug. 2000

Çizim 14- Anonim IV 230 Sembolik lahit güney yan taşı
Kalıp-Çizim: Özlem Çal 12-8-2000
Drawing 14- Anonymous IV JL 230 Symbolic sarcophagus southern side stone
(Mold-Drawing: Özlem Çal) 12 Aug. 2000

BİLGE KAGAN ANITI 2000 YILI KAZISI

Prof. Dr. Hakkı ACUN
Dr. Nurşen ÖZKUL

Bilge Kağan Anıtı'ndaki kazı çalışmaları 22.07.2000 Cumartesi günü saat 15.00'de Türk ve Moğol gruplarının birlikte ilk kazmayı vurmaları ile başlatılmış (Fot. 35 ve 36), 20.08.2000 tarihinde çalışmalar tamamlanmıştır. Prof. Dr. Hakkı Acun'un bilimsel başkanlığındaki kazı çalışmalarına, heyet üyesi olarak Prof. Dr. Halit Çal, Dr. Muhammet Görür, Dr. Nurşen Fındık, Öğretim Görevlisi Özlem Çal, Araştırma Görevlileri Murat Çerkez, Hakan Çetin, Kamil Biçici, Candaş Keskin, Esra Yıldız, Arkeolog Dr. Dovdoin Bayar, Uzman Arkeolog Altangereliin Enkhtur ile bir grup Moğol işçi katılmıştır.

Bilge Kağan Anıtı, kazı bölgesi olarak belirlenen 20 km. karelik bölgenin güney ucunda yer almaktadır (Harita 1). Burada bugüne kadar bilimsel kazı yapılmamıştır. L. Jisl'in 1958 yılında Köl Tigin Anıtı'nda yaptığı kazı sonucu bir restitüsyon yapılmıştır. Bilge Kağan Anıtı'nın mevcut durumu da bu kazı ile ortaya çıkarılan genel şemaya uymaktadır. Köl Tigin Anıtı'ndan daha büyüktür. Anıt, yaklaşık 80 x 100 m. ölçüsünde bir alana oturmaktadır (Harita 3). Bu alanın büyük kısmı, her yönde çevresinden ortalama 1m daha yüksektir. Arazi eğiminden etrafının bir hendekle çevrili olduğu sonucu çıkarılabilir. Alanın doğu-batı ekseninde, doğudan itibaren yerde yatar durumda yazılı taş, çevresin-

YEAR 2000 EXCAVATION AT BILGE KHAN MONUMENT

Prof. Hakkı ACUN
Dr. Nurşen ÖZKUL

The excavation work at Bilge Khan Inscription started on 22 July 2000, Saturday with the inauguration the Turkish and Mongolian missions together (Photos 35-36), and was completed on 20 August 2000. The excavation was conducted under the scientific leadership of Prof. Prof.Hakkı Acun and was participated by also Prof. Halit Çal, Dr. Muhammet Görür, Dr. Nurşen Fındık, Instructor Özlem Çal and Research Assistants Murat Çerkez, Hakan Çetin, Kamil Biçici, Candaş Keskin, Esra Yıldız, Archaeologist Dr. Docdoin Bayar, Expert Archaeologist Altangerelin Enkhtur and a group of Mongolian workers.

Bilge Khan Monument is located on the southern end of the 20 km^2 area established as the excavation site (Map 1). No scientific excavation had been conducted here so far. A restitution was made as a result of the excavation made by L. Jisl at Kol Tigin Monument in 1958. The current status of Bilge Khan Monuments conforms with the general scheme specified by the excavation: It is bigger than Köl Tigin Monument. The Monument is situated on an area of 80 x 100 m. (Map 3). A larger amount of this area is 1 m. higher than the other parts on average. It can be inferred that the area was surrounded by a ditch from the slope of the land. Along the east-west axis of the land, there were inscribed stones lying on the ground from east to west,

de heykeller, batı ucuna yakın yerde ise sunak taşı bulunmaktaydı. Bark'ın olması gereken yerde ise yüzey çökmüştü (Çizim 15).

Yrd. Doç. Dr. Tayfun Çay nezaretindeki ekip öncelikle 80 x 100 m. lik alanı bir kenarı 10 m.lik karelere bölmüş, bunu araziye uygulamış ve bölge haritasının geneli ile uyumlu olarak isimlendirilmiştir (Harita 3).

Moğol meslektaşlarla yapılan görüşmeler sonucu Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlarında toprak yüzeyindeki bütün heykeller ve yazıtların kapalı mekana taşınmasına karar verilmişti. Yazılı taş üç parça halinde yerde yatmaktaydı. Büyük parçanın taşınabilmesi için çevresini biraz kazmak gerekmekteydi. Bu yüzden zorunlu olarak kazıya yazılı taşın da içinde bulunduğu NG 267 açmasından başlanılmıştır. İkinci kazı alanı olarak, barkın olması gereken NG 264 açması seçilmiştir (Çizim 15). Açma yüzeyindeki büyük çökme, burada daha önce kazı yapıldığını düşünmemize yol açmıştır.

NG 267 AÇMASI KAZISI

Oldukça büyük bir alana oturan Bilge Kağan Anıtı'nda sadece yazıtın çevresi bir demir çit içine alınmıştır. Çitle çevrili alanın büyük kısmı da NG 267 açması içindedir (Çizim 16). Açma kendi içinde bir kenarı 5 m.' lik dört eşit kareye bölünmüştür. Bunlar kuzey batı köşedeki kareden başlayıp saat yönünde NG 267-1, NG 267-2, NG 267-3, NG 267-4 olarak isimlendirilmiştir. Yine kazının genel düzenine uygun olarak her karenin kenarlarında 50 cm.lik yürüme yolu bırakılmıştır. Öylece açmanın eksenlerinde 1 m.lik yürüme yolu (kazı diğer açmalara kaydıkça her plan karenin çevresinde 1m. lik yürüme yolu kalacaktır) bırakılması düşünülmüştü. Ancak NG 267 – 3 açmasındaki kaplumbağanın konumu yüzünden NG 267 – 1 ve NG 267 – 3 kareleri arasındaki yürüme yolu kazı alanına katılmıştır. NG 267 – 3 plan karesinin güney

statues surrounding them and an altar at a point close to the western end. The surface was subsided at the location where the "Barque" should have been existing (Drawing 15).

The mission led by Assoc. Prof. Tayfun Çay firstly divided the 80 x 100 m. area into squares of 10 m., applied this onto the site and named each of them in conformity with the overall map of the region (Map 3).

As a result of the talks made with the Mongolian colleagues, it has been decided to carry all the statues and inscriptions on the ground at Bilge Khan and Kol Tigin Monuments into an indoor space. The inscribed stone was lying on the ground in three pieces. In order to move the large pieces, their surroundings needed to be excavated a little. Therefore, essentially, the excavation started at the NG 267 trench wherein the inscribed stone was located. As the second excavation site, NG 264 trench, wherein the barque should have been located, was chosen (Drawing 15). The large subsidence on the surface of the trench rendered us to think that an excavation had been conducted on this site.

EXCAVATION AT NG 267 TRENCH

At Bilge Khan Monument which is located on a vast area, only the surroundings of the inscription was enclosed by fences. The majority of the area enclosed by fences is within the NG 267 trench (Drawing 16). The trench was divided into four equal squares of 5 m. width. They have been named as NG 267-1, NG 267-2, NG 267-3 and NG 267-4 in a clockwise order starting from the square on the northwestern corner. Again, in conformity with the general order of the excavation, walking paths of 50 cm. width have been reserved on the edges of each square. Thereby, it was considered to reserve a walking path of 1 m. width on the axes of the trench (as the excavation shifted towards the other trenc-

doğu köşesinde de kazı başladığında bir heykel bulunmaktaydı. Bu yüzden heykelin oturduğu alan kazılmamıştır. Heykel kaldırıldıktan sonra da bu alan olduğu gibi bırakılmıştır. NG 267 – 4 karesinin tamamınd akazı yapmamız durumunda, sonraki yıllarda demir çit içinde kalan diğer açmaların toprağını taşımakta sıkıntı olabilecekti. Bu yüzden bu karenin batı - doğu yönünde 2 m.lik kısmında kazı yapılmıştır (Çizim 17).

Bu açmada sıfır kotu olarak 1381.41 seviyesi belirlenmiştir. Toprak yüzeyi, açmanın kuzeydoğu köşesinde kuzeybatı köşesinde -58 cm. , güneydoğu köşesinde -78cm., - 79 cm, güneybatı köşesinde -73 cm derinlikte idi.

Bilge Kağan yazıtı, NG 267-3 ile NG 267-4 açmaları arasında yatar durumda kalmıştır. Buradaki amaç yazıtı taşımak olduğu için önce NG 267-3 sonra da NG 267-4 açmalarında kazıya başlanmıştır (Fot. 37 ve 38).

Bu plan karedeki çalışmalarda öncelik kaplumbağa ve çevresine verilmiş, pul pul dökülen kaplumbağanın korunmaya alınması için gerekli işlemlere başlanması hedeflenmiştir. Kazı başlangıcında kaplumbağanın toprak yüzeyinde görülen kısımları –33 cm. kotunda idi. İlk günkü çalışmalarda yüzeydeki otlu bitki tabakasının kaldırılmasına çalışılmıştır. Bu arada kaplumbağaya yönelik yapılacak çalışmalar için kaplumbağanın kuzeyinde, NG 267-3 ve NG 267-4 açmaları arasında bırakılan 1m.'lik yolun 50 cm. si daha kazılarak kuzeye doğru açma genişletilmiştir. Yüzeyde insana ait bir azı dişi, küçük hayvan kemikleri, kiremit parçaları ele geçen buluntular arasındadır. Diğer yandan kaplumbağanın üst kısmında yer alan 84 cm. x 39 cm. ölçülerinde, yazıtın yerleştirildiği dikdörtgen yuvanın içinde biriken toprakların boşaltılmasına başlanmış, 7-8 cm derinde bağlayıcı sarı harç tabakası ile karşılaşılmıştır (Fot. 39). Bunlar küçük parçalar halinde kopmuş vaziyet-

hes, a walking path of 1 m. width would be left around each plan square). However, because of the location of the turtle at NH 267-3 trench, the walking path between NG 267-1 and NG 267-3 had to be included in the excavation site. If we had excavated the whole of NG 267-4 square, there would be a problem in carrying the earth extracted from other trenches left in the area enclosed by fences. Therefore, the excavation was conducted on a 2 m. part of this square on the west-east direction (Drawing 17).

In this trench, 1381.41 level has been fixed as the zero level. The earth surface depth was –79 cm on the northeastern corner of the trench, -58 cm. on the northwestern corner, -78 cm. on the southeastern corner and –73 cm. on the southwestern corner (Photos 37 and 38).

The priority in the work conducted in this plan square was given to the turtle and its surroundings; it was aimed at taking the necessary measures to preserve the exfoliating turtle. At the beginning of the excavation the over-the-surface part of the turtle was at the level of –33. During the first-day work, the grass on the surface of the site was ripped off. In the meantime, for the work to be carried out towards the turtle, 50 cm. part of the 1 m. wide walking path reserved on the north of the turtle between the NG 267-3 and NG 267-4 trenches has been excavated, too, and the trench has been enlarged towards the north. A human molar tooth, small animal bones and pieces of tile have been found on the surface. Meanwhile, the work towards discharging the earth in the 84 x 34 cm. rectangular seating on which the inscription was located, has been commenced and at the depth of 7-8 cm, a binding yellow mortar layer has been found (Photo 39). These were broken into small pieces. The mortar affixed to the base was not touched, and the broken pieces of mortar were taken to the storage. After launching the deepe-

Fotoğraf 35- Bilge Kağan Anıtı Külliyesi'nde kazıyı başlatmak amacıyla, Türk ekibi adına Prof. Dr. Hakkı ACUN tarafından ilk kazmayı vuruşu.

Photograph 35- The First Pick by Prof. Hakkı ACUN on behalf of the Turkish mission to start excavation at Bilge Khan complex.

Fotoğraf 36- Bilge Kağan Anıtı Külliyesi'nde kazıyı başlatmak amacıyla, Moğol ekibi adına Prof.Dr. Dovdoin BAYAR'ın ilk kazmayı vuruşu.

Photograph 36- The First Pick by Prof.Dr. Dovdoin BAYER on behalf of the Mongolian mission to start excavation at Bilge Khan complex.

Fotoğraf 37- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açmasının kazı öncesi genel görünümü
Photograph 37- Overview of Bilge Khan, NG 267 trench before excavation

Fotoğraf 38- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açmasının kazı öncesi genel görünümü
Photograph 38- Overview of Bilge Khan, NG 267 trench before excavation

Fotoğraf 39- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A3 Plan karesinde yer alan kaplumbağanın çevresinin ve üst kısmında yer alan dikdörtgen yuvanın açığa çıkarılması
Photograph 39- Unearthing of the surroundings of the turtle and the rectangular seating on top of it within Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 40- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinin güneyinde ortaya çıkan iki taş blok
Photograph 40- Two stone blockd unearthed in the south of Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 41- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde farklı seviyelerde ele geçen kırmızı boyalı sıva parçaları

Photograph 41- Red-Painted Pieces of Plaster Found At Various Level of Bilge Khan, NG 267

Fotoğraf 42- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde bulunan dişli çene kemiği

Photograph 42- Jaw bone with teeth found at Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

teydi. Kaideye yapışık durumdaki harçlara dokunulmayarak yerlerinde bırakılmış, dökülen harç parçaları ise depoya kaldırılmıştır. Derinleşme çalışmalarına başlanmasıyla – 47 cm. seviyesinde kaplumbağanın güneyinde başlayıp yarım ay şeklinde doğuya doğru yayılan, ayrıca kaplumbağanın doğusundaki küçük bir alanda sert, harçlı toprak tabakasına rastlanılmıştır. Bu harçlı tabaka dışında açmanın diğer bölgelerinde yumuşak, temiz, taşsız toprakla karşılaşılmıştır.

NG 267 – 3 açmasının güneyinde – 36 cm. ve –44 cm. seviyelerinde bulunan iki taş blok, fotoğraf ve slaytları çekilip, ölçüleri alındıktan sonra kaldırılmış ve burada kazı çalışmalarına devam edilmişir (Fot. 40)

Bu plan karenin farklı seviyelerinde küçük parçalar halinde krem renkli, gözenekli, yumuşak, arka yüzeyi düz, ön yüzeyi kırmızı renkle boyalı sıva parçalarıele geçmiştir (Fot. 41) Çalışmalara özellikle kaplumbağanın güneyinde toprak içinde ve sert harçlı tabaka altında yoğun olmak üzere sıva parçaları bulunmuştur. Kaplumbağanın güneybatısında, - 70 cm. kotunda hemen ona bitişik biçimde, güneyinde – 64 cm. ve - 65 cm. kotlarında da çok sayıda boyalı sıva parçaları elde edilmiştir.

Ayrıca boyasız, her iki yüzü de kremsiz beyaz renkte, bir yüzü daha düz, öbür yüzü düzensiz hafif girintili çıkıntılı, pütürlü küçük sıva parçaları da dağınık olarak bulunmuştur. Bunlar da kaplumbağanın güneyinde – 65 cm. derinlikte diğer boyalı örneklerle birlikte görülmektedirler.

Kazı çalışmalarında farklı kotlarda, farklı hayvanlara ait kemik ve dişli çene kemikleri ele geçmiştir (Fot. 42). Açmanın özellikle kuzey kenarının ortasına yakın yerde – 52 cm., - 60 cm., güney kenarında – 62 cm., - 77 cm. kotlarında birer kemik parçası bulunmuştur.

ning work, at the depth of –47 cm., a hard and mortared layer has been found in an area extending from the south of the turtle to the east in a half-moon shape and also in a small area in the east of the turtle. Apart from this hard layer, the earth in the other parts of the trench was soft, clean and stone-free. Two stone blocks found on the south of NG 267-3 trench between the levels –36 and –44 cm. have been removed after their photos and slides have been taken and their sizes have been recorded; then the excavation has continued here (Photo 40).

At various levels of this plan square, pieces of cream-colored, soft mortar have been found with pores on them, whose rear parts were flat and the front painted in red (Photo 41). During the excavation, especially on the south of the turtle, pieces of plaster were found densely in earth and under the hard mortared layer. On the southwest of the turtle, at the level of –70 cm, and just adjacent to it on the south, at the level of –64 and –65 cm., numerous pieces of painted plaster were found.

Furthermore, small pieces of plaster were found in scattered position with no paint on them, in a cream-like white color, one side smoother and the other side more roughened. These can also be seen with other painted samples found on the south of the turtle at the depth of –65 cm.

During the excavation, bones and jawbones with teeth on them belonging to various animals have been found at different levels (Photo 42). Pieces of bone were also found at a point in the middle of the northern side of the trench at the levels of –52 and –60 cm., and on the southern side, at the levels of –62 cm. and –70 cm.

Pieces of tile were found on the south of the turtle, just adjacent to it, at the level of –70 cm.; and on the east, at the level of –60 cm. On the east and southeast of the trench, at the depths of

Kaplumbağanın güneyinde ona bitişik –70 cm, doğuda –60 cm. kotunda kiremit parçaları görülmüştür. Açmanın doğusunda ve güney doğusunda –66 cm. ve –70 cm. derinlikte yanık küçük tuğla parçaları ele geçmiştir.

Diğer buluntular arasında, açmanın kuzeydoğu köşesinde –76 cm. derinlikte rastlanan yeşil renkli iki cam parçası yer almaktadır.

Açmada derinleştikçe kaplumbağanın güney batısında –73 cm. kotunda kaplumbağanın pul pul dökülmüş taşlarının toprağa karışarak yayılmış olduğu tesbit edilmiştir (Fot. 43). Burada toprağın renginde daha koyu tonlanma dikkati çekmektedir. Özellikle bu bölgede kaplumbağanın güneyinde baş kısmına yakın bir alanda siyah yanık bir tabaka ortaya çıkmıştır. Bu koyulaşan tabaka içinden – 78 cm. de bir kemik parçası bulundu. Bu koyu toprak tabakası kaplumbağanın kuzeyinde de görülmektedir. Fakat çok koyu tabaka halinde değildir.

Açmanın kuzeydoğu köşesinde iki tuğla parçası – 75 cm. ve – 79 cm. derinlikte, çevrelerinde beyaz harç parçaları ile birlikte bulunmuştur. Bunların 10 cm. batısında dik olarak yerleştirilmiş bir tuğla parçası daha görülmüştür. İki tuğladan ilki 7 cm., diğeri 7.7 cm. kalınlıktadır.

Kaplumbağanın doğu ve güney doğusunda –50 cm. kotunda sert, gri, harçlı tabaka, üst seviyede de yer yer kiremit kırmızı renginde olmakla birlikte, küçük taş parçaları ile karışık vaziyette ince bir tabaka olarak yer almıştır. Bu sert toprak tabakasının hemen altından beyaz sıva parçaları açığa çıkmıştır (Fot. 44). Harcın kalınlığı değişmekle birlikte yaklaşık 5-6 cm. dir. Bu sert harçlı tabakanın altında gri – kahve sert toprak devam etmekte daha sonra normal toprak tabakası başlamaktadır. Bu harçlı, sert tabaka içinden – 55 cm. derinlikte açmanın güneydoğu köşesine yakın yerde iri bir hayvan kemiği ele geçmiştir.

–66 cm. and –70 cm., small pieces of burnt bricks have been unearthed.

Among other findings, are two pieces of green glass found on the northeastern corner of the trench at the depth of –76 cm.

Going deeper in the trench, on the northwest of the trench, at the level of –73 cm., exfoliated pieces of the turtle have been found to have mixed with the earth and spread out (Photo 43). A darker tone in the color of the earth attracts attention here. In particular, in this region, on the south of the turtle, somewhere close to the head of the turtle, a black and burnt layer has been found. Such dark layer of earth is also seen on the north of the turtle. But, this is not such a dark layer.

On the northeastern corner of the trench, two pieces of brick were found at the depths of –75 cm. and –79 cm. as surrounded by white mortar pieces. 10 cm. east of them, was also found a vertically placed piece of brick.. The thickness of the bricks is 7 cm. and 7.7 cm.

On the east and southeast of the turtle, at the level of –50 cm., gray mortar layer was found as a thin layer mixed with small pieces of stone whose color was like red tile on the upper part. Just beneath this had layer of earth, white plaster pieces have been unearthed (Photo 44). Although it varies, the thickness of the mortar was approximately 5-6 cm. Beneath this hard mortar layer, this gray-brown earth layer continues, and then the normal layer of earth starts. Within this hard mortar layer, at the depth of –55 cm, somewhere near the southeastern corner of the trench, a large animal bone was found. The sizes of this hard, mortar layer have been recorded, their photos have been taken and then removed. During this removal, at the depth of –68 cm., small and big pieces of red-painted plaster pieces have been found under this layer. For all these pieces, the red-painted surfaces were on

Sert, harçlı toprak tabakasının ölçüleri alınıp, fotoğraflandıktan sonra kaldırılmıştır. Bu sırada tabakanın altından kırmızı boyalı sıva parçaları – 68 cm. kotunda irili ufaklı parçalar halinde bulunmuştur. Bunların hepsinde kırmızı boyalı yüzey yukarı bakmaktadır. Kaplumbağanın güneyinde olduğu gibi kuzeyinde de, kaplumbağadan kopan taş parçaları irili ufaklı biçimde toprağa karışmıştır. Açmanın kuzeydoğu köşesinde – 69 cm. derinlikte yazıta ait yazılı çok küçük bir taş parçası ele geçmiştir.

Kaplumbağanın onarılması, bütün heykellerin ve taşların depoya taşınabilmesi için kazı çalışmaları hızlandırılmıştır. Açmanın kuzeyinde – 88 cm., - 90 cm., kaplumbağanın güneybatısında – 95 cm. kotlarında düzgün olmayan dikdörtgen biçiminde, küçük birer metal parça bulunmuştur (Fot. 45). Kaplumbağanın güneyinde – 96 cm. kotunda ise 6 dişi sağlam, bir hayvana ait çene kemiğine rastlanmıştır.

Derinleşme çalışmaları ile birlikte –65 cm. kotunda, kaplumbağanın kuzey doğu köşesinden itibaren diyagonal olarak yazılı anıta doğru yan yana dizilmiş iri ağaç kütükleri ortaya çıkmaya başlamıştır (Çizim 17) (Fot. 46). Diagonal olarak yerleştirilmiş olan Bu ahşap kütük dizisinin doğusunda –74 cm. kotunda üç iri taş parçası açığa çıkarılmıştır. Onlarında kuzeyinde –71 cm. derinlikte bir tuğla parçası bulunmuştur. Bunlar kütüklerin oturduğu ve desteklediği taş ve tuğlalardır.

Ahşap kütüklerin çevresi açılarak, ilk ahşabın çevresi iple sarılarak çıkartılmıştır. Çapları 16 cm. – 22 cm. ve yükseklikleri 30 cm. – 44 cm. arasında değişmektedir. Diğer iki ahşap kütük de çıkartıldıktan sonra , üçüncü kütüğün altında, - 82 cm. kotunda iri taş parçaları ile dikey dizilmiş bu kütükler arasına yatay yerleştirilmiş bir olduğu görülmüştür. Üstteki dikey ve yatay yerleştirilmiş ahşap kütükler kaldırıldıktan son-

the upper side. Both on the south and north of the turtle, pieces of stone that have broken off the turtle have mixed with the earth in small and big pieces. On the northeastern corner of the trench, at the level of –69 cm., many small pieces of stone which have broken off the inscription have been found.

The excavation was accelerated so as to restore the turtle and carry all the statues and stones into the warehouse. At the levels of –88 cm. and –90 cm. on the north of the trench and at the level of –95 cm. on the southwest of the turtle, small pieces of irregular rectangular metal were found (Photo 45). On the south of the turtle, at the level of –96 cm., an animal jaw bone with 6 teeth was found.

During the deepening work, at the level of –65 cm., big tree stumps were found as diagonally places adjacent to each other extending from the northeastern corner of the turtle to the inscribed monument (Drawing 17). On the east of the diagonally placed series of tree stumps, at the level –74 cm., three large pieces of stone have been found. On the east of these stumps, at the depth of –71 cm., a piece of brick was found. These are the stones and bricks on which the tree stumps were placed to support them.

The surroundings of these tree stumps have been dug and the first stump has been taken out with the help of a rope. Their diameters and heights vary from 16 cm. to 22 cm. and 30 cm. to 44 cm., respectively. After the other two tree stumps have been taken out, under the third stump, at the level of –82 cm., big pieces of stone as well as a stump horizontally placed between the vertically placed stumps have been found. After the vertically and horizontally placed stumps have been taken out, it has been observed that the flank side of the stone under them was inscribed. It has been understood that this piece of stone belonged to the inscription (Pho-

ra, bunların altında yer alan taşın yan yüzeyinde yazının varlığı tespit edilmiş ve bunun yazıta ait parça olabilecği anlaşılmıştır (Fot. 47 ve 48). Bu parçaya Doç. Dr. Sait Başaran tarafından ilk koruma müdahelesi yapılarak depoya kaldırılmıştır (Fot. 49).

Kazı çalışmaları sırasında kaplumbağanın güneyinde ele geçen çok sayıda kemik parçası toplanarak depoya konulmuştur. Sert toprak tabakası kazıldıkça – 60 cm. seviyesinde harç, kırmızı tuğla ve küçük parçalar halindeki kiremit parçalarının karışık biçimde yüzeye yayıldığı görülmüştür.

Açmanın güneyinde – 73 cm. ve – 80 cm. kotlarında kırmızı boyalı sıva parçaları, kaplumbağanın batısında – 90 cm. derinlikte ise iri kemik parçaları bulunmuştur.

26.07.2000 Çarşamba günü yazıtın batı kenarının altında kalan (40 cm. genişliğindeki) toprak üst seviyeden itibaren kazılmaya başlanmıştır ve yüzeyden 7-8 cm. altta beyaz, boyasız sıva parçaları çıkmaya başlamıştır, derinleştikçe küçük boyalı ve boyasız parçalar ele geçmeye devam etmiştir. Aynı bölgede – 50 cm. kotunda, 13 cm., 3.5 cm. boyunda iki kemik ile sıva parçaları birlikte bulunmuştur. Yazıtın batısı ile ahşap kütükler arasındaki alanda – 60 cm. derinlikte iki boyasız sıva parçasına rastlanmıştır. Kaplumbağanın güney doğu köşesinde kömür tozları gibi siyah yanık tabaka –90 cm. kotunda yaklaşık 30 m çapında bir yüzeye yayılmıştır. Bu tabakanın üstünde ise –60 cm. toprak ile iri olmayan taşlar yer almaktadır. Bunlar ahşap kütüklerin altında bulunan, kaplumbağanın güney doğusuna doğru yay gibi uzanan taşlarla aynı seviyededirler. Ancak ahşap kütük altındaki taşlar – 74 cm. derinliğe kadar devam etmektedir (Fot. 50).

Yazıtın alt kısmına, doğu, batı ve güney yönlerinde ahşap kütükler yerleştirilmiştir (Çizim

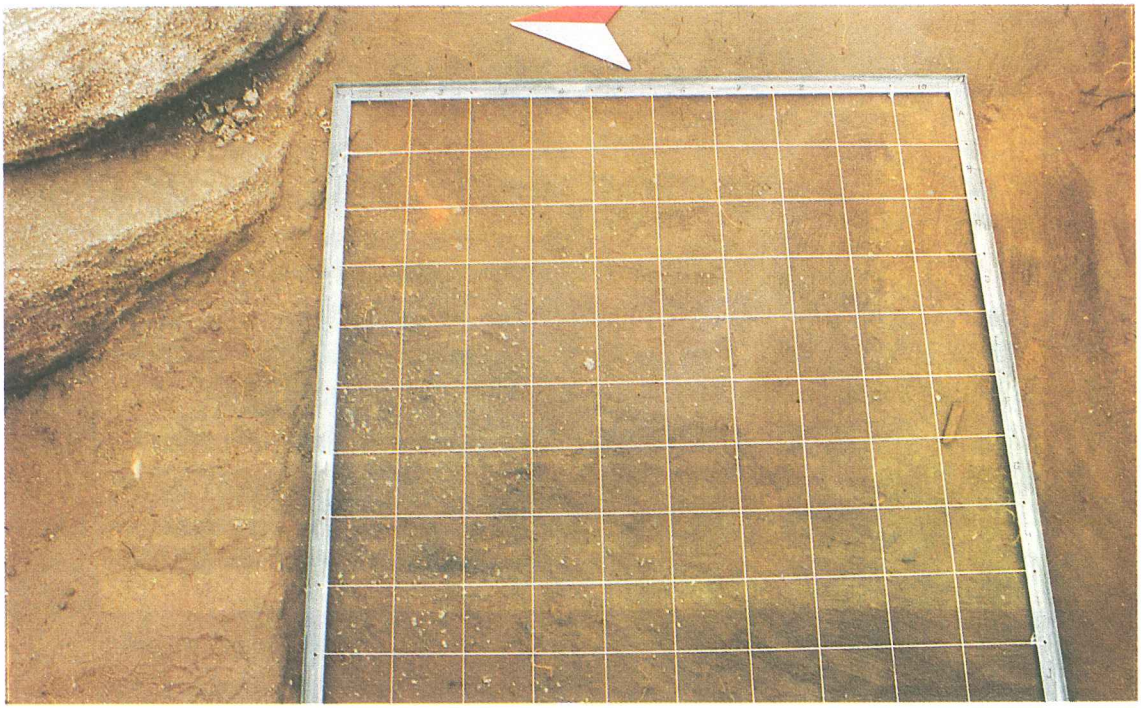
tos 47-48). The first preservation intervention has been made by Assoc. Prof. Sait Başaran, on this stone and it has been taken into the warehouse (Photo 49).

Numerous pieces of bone found during the excavation have been put into the warehouse. As the hard earth layer was further excavated, at the level of –60 cm., it has been seen that pieces of mortar, red brick and tile have been scattered on the surface.

On the south of the trench, at the levels of –73 cm. and –80 cm., red-painted plaster pieces and on the west of the turtle, at the depth of –90 cm., big pieces of bone have been found.

On 26 July 2000, Wednesday, the (40 cm. wide) segment of earth under the west side of the inscription has started to be dug. 7-8 cm. below the surface, white and paint-free pieces of plaster have been found and as progressed deeper, small painted and non-painted pieces have been found. In the same area, at the level of –50 cm., two pieces of bone with lengths of 13 cm. and 3.5 cm. as well as pieces of plaster have been found. In the area between the west of the inscription and the stumps, at the depth of –60 cm., two pieces of paint-free plaster were found. On the southeastern corner of the turtle, a black, burnt layer like coal dust has spread over an area with a diameter of 30 cm. at the level of –90 cm. Above this layer, at the level of –60 cm., there was earth mixed with tiny pieces of stone. These are at the same level with the stones under the stumps stretching like an arc through the southeast of the turtle. However, the stones under the wooden stumps extend down to a depth of –74 cm. (Photo 50).

Beneath the inscription, wooden stumps were placed on the eastern, western and southern sides (Drawing 17) (Photo 51). A thin mortar layer was found just below the inscription. And,

Fotoğraf 43- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A3 Plan karesinin güney batısında kaplumbağadan dökülen beyaz mermer parçaları
Photograph 43- Pieces of white marble broken off the turtle in the southwest of Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 44- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde kaplumbağanın doğu ve güneydoğusunda çıkan sert gri tabaka
Photograph 44-Hard gray layer found in the east and southeast of the turtle at Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan Square.

Fotoğraf 45- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde farklı kotlarda çıkan metal parçalar
Photograph 45- Metal pieces found at various levels of Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 46- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde kaplumbağanın kuzeydoğu köşesinden itibaren görülmeye başlayan ağaç kütükler
Photograph 46- Wooden stumps seen on the northeastern corner of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 47- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A3 Plan karesinde kaplumbağanın kuzeydoğu köşesinde yatay ve dikey yerleştirilmiş ahşap kütükler ve anıta ait kitabeli taş parçası.
Photograph 47- Vertically and Horizontally Placed Stumps and the Inscribed Stone On the Northeastern Corner of the Turtle in Bilge Khan, NG 267 Trench, A3 Plan Square.

Fotoğraf 48- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde kaplumbağanın kuzeydoğu köşesinden çıkan taşın kitabeli yüzü.
Photograph 48- The inscribed face of the stone found on the northeastern corner of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 49- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde kaplumbağanın kuzeydoğu köşesinde çıkan kitabeli Taşa, Prof.Dr. Sait BAŞARAN tarafından koruma amaçlı ilk müdahalenin yapılması.
Photograph 49- First intervention for preservation made by Prof. Sait BAŞARAN on the inscribed stone found on the northeastern corner of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 50- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 A3 Plan karesinde kaplumbağanın güneydoğusuna doğru uzanan ahşap kütükler ve taş parçaları
Photograph 50- Wooden stumps and stone pieces extending to the southeast of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

17) (Fot. 51). Yazıtın hemen altında ince bir harçlı tabaka bulunmuştur. Altındaki tabakada, yine küçük parçalar halinde boyasız sıva parçaları ele geçmiştir. Ayrıca burada da kütüklerin altına tuğlaların yerleştirildiği dikkat çekmektedir. Yer yer taş da kullanılmıştır. Kırık parçalar halindeki tuğlaların kalınlıkları 5 – 6 cm. arasındadır.

Yazıtın taşınabilmesi için, çevresini açmak amacıyla doğudaki NG 267- 4 plan karesinin 5 m. x 2 m. bölümünü de kazı çalışmaları başlatılmıştır (Fot. 52). İlginç olan, bu açmada ilk tabaka diğer açmadaki gibi sıva, kiremit, taş gibi küçük parçalarla karşılaşılmamıştır. Temiz, kahverengi, kumlu toprakta, açmanın kuzeydoğu köşesine yakın bölgede – 73 cm. derinlikte, dış çapı 11 cm. olan öküz arabasının ahşap tekerleğinin ortasındaki metal aksama ait parça bulunmuştur.

Yazıtın doğusundaki derinleşme çalışmalarına devam edilmiş ve – 76 cm. kotunda anıta ait küçük yazılı taş parçası açığa çıkarılmıştır. Bu taş epigraf Yrd. Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz tarafından okunarak orijinal metin içindeki yerleri tesbit edilmiştir (Fot. 53). NG 267 – 3 plan karesinde ele geçen iki yazılı taş parçası da yine aynı şekilde okunarak orijinal metin içindeki yerleri tesbit edilmiştir. NG 267 – 3 plan karesinde, kazı çalışmaları başlamadan önce ve kazı çalışmalarının ilerlemesiyle, belirli dönemlerde Doç. Dr. Abdullah Ateş ve ekibi tarafından alanın jeofizik taramaları yapılmıştır.

Ekibimiz bu bölgedeki kazı faaliyetlerine paralel olarak onarım ve koruma çalışmalarına da önem vermiştir. Bu amaçla, temizlenen, özellikle acil koruma tedbirleri isteyen bazı heykeller ve taşlara gerekli müdaheleler yapıldıktan sonra, 27.07.2000 tarihinde Bilge Kağan Külliyesinde bulunan heykeller ve yazıt büyük bir titizlikle TİKA binasına taşınarak koruma

beneath this layer, small pieces of paint-free plaster were found. It is also noteworthy that bricks were placed under the stumps here, too. Rarely, stones were used as support. The thickness of the bricks which were broken into pieces are between 5 cm. and 6 cm.

In order to dig the surroundings of the inscription so as to remove it, excavation work was started on the east of the NG 267-4 plan square in a 5 m. x 2 m. section of the plan square (Photo 52). Interestingly, no pieces of plaster, tile and stone were found in the first layer of this trench, unlike the other one. In the clean, brown and sandy earth, somewhere close to the northeastern corner of the trench, at a depth of –73 cm., a piece of the metal apparatus situated in the middle of the wheel of an ox-cart with an outer diameter of 11 cm. was found.

The deepening work has been continued on the east of the inscription and at the level of –76 cm., a small piece of inscribed stone belonging to the monument has been unearthed. This stone was deciphered by epigraphist Cengiz Alyılmaz and its location in the monument has been found out (Photo 53). Likewise, two pieces of stone found in NG 267-3 plan square have been deciphered and their places in the original text have been found out. It the Ng 267-3 plan square, geophysical scanning work was conducted by Assoc. Prof. Abdullah Ateş and his team before the excavation has started and during the excavation.

In line with the excavation work on this site, our team has also attached importance to preservation and restoration works. To this end, after the necessary intervention has been made on some cleaned statues and stones, which required urgent preservation measures, the statues and the inscription at Bilge Khan Complex have been carried into TICA building very carefully and taken under protection on 27 July 2000

altına alınmıştır (Fot. 54). Bu zor taşıma işlemleri sonunda eserler hiçbir şekilde zedelenmeden bina içine yerleştirilmiştir. Çok fazla hasara uğramış olan kaplumbağa heykelinin taşıma sırasında zarar görebileceği düşünülerek yerinde bırakılmıştır. Bu heykel Doç. Dr. Sait Başaran ve ekibi tarafından temizlenerek, taşın daha fazla dökülmesini önlemek amacı ile heykelin yüzeyi sertleştirilerek, olduğu gibi kalmasına yönelik koruma tedbirleri alınmıştır. Taşınan heykellerin ve taşların onarımına ve korunmasına yönelik çalışmalara gelecek yıllarda devam edilecektir. Heykellerin ve yazılı anıtın taşıma işlemi başarıyla tamamlandıktan sonra NG 267 açmasındaki kazı çalışmalarına devam edilmiştir.

NG 267-3 plan karesinde kaplumbağa çevresinde derinleşme çalışmalarına devam edilmiştir. Kaide –103 cm.de bitmiştir. Burada –110 cm. derinliğe kadar inilmiştir (Fot. 55). Kaplumbağanın kil tabakası üzerine oturduğu anlaşılmıştır. Bu yüzeyde, kaplumbağanın güney doğusunda – 86 cm. kotunda bir kırık tuğla parçası, - 91 cm. kotunda ise küçük üç kiremit parçası bulunmuştur. Kaplumbağanın kaidesinin güney kenarından açmanın doğusuna kadar uzatılan bir çizginin kuzeyinde kalan alanda zeminde – 92 cm. ile – 96 cm. arasında değişen seviyelere kadar inilmiştir.

Zeminin düzeltilmesi işlemleri sırasında kaplumbağanın doğusunda, kil tabakası içinde üç ahşap kütüğe ait olabileceği düşünülen, içleri toprak ile dolmuş, zemin yine gri kil, dairemsi çukur ortaya çıkmıştır (Fot. 56). Bu çukurların yer aldığı zeminin kotu batıdan doğuya doğru – 109 cm., - 103 cm., - 98 cm. olarak değişim göstermektedir.

Ahşap kütüklere ait olduğu düşünülen çukurlardan en güneydekinin içindeki toprak temizlenirken –104 cm. derinlikte yazıta ait çok küçük bir taş parçası ele geçmiştir. Derinleşme

(Photo 54). As a result of this challenging process of carriage, the artifacts have been placed in the building without any damage. Considering that the turtle statue, which was already substantially damaged, could be further damaged, it has been left where it was. This statue has been cleaned by Assoc. Prof. Sait Başaran and his team and the surface of the stone has been hardened so as to avoid exfoliation and measures have been taken to preserve it. The work towards restoration and preservation of the carried statues will continue in the years to come. After the carriage of the statues and the inscribed monument has been completed successfully, excavation work at NG 267 trench has been continued.

At NG 267-3 plan square, deepening work around the turtle has been continued. The pedestal extended till –103 cm. Here, the excavation has been progressed until the depth of –110 cm. (Photo 55). It has been understood that the turtle was placed on a stratum of clay. In this area, on the southeast of the turtle, at the level of –86 cm, a piece of broken brick, and at the level of –91 cm., three small pieces of tile were found. On the north of the line extending from the southern edge of the pedestal of the turtle to the east of the trench, the excavation has been progressed till levels between –92 cm. and –96 cm.

During the leveling work of the surface around the turtle, on the east of the turtle, in the clay stratum, a circular hole was found filled in with earth, with gray clay on the base part, which is deemed to have included a stump (Photo 56). The level of the surface where these holes are situated, varies from west to east as –109 cm., -103 cm. and –98 cm.

While removing the earth in the hole on the far south, among the holes which is deemed to belong to the wooden stumps, at the depth of –104 cm., a small piece of stone broken off the

çalışmaları ile aynı yerde – 114 cm. kotunda, 7.1 cm. uzunluğunda kapalı kenarının çapı 3.5 mm., açık kenarının çapı 5 mm. olan bir metal çubuk bulunmuştur (Fot. 57). Kuzey doğu köşede adeta üçgen biçimdeki alanda gri kil yerine açık kahverengi kumlu, yumuşak toprakta ise –96 cm. kotunda bir hayvana (at veya inek) uzun kaburga kemiği ele geçmiştir.

NG 267-3 plan karesinin kuzey doğusunda –99 cm. derinlikte ele geçen tuğlanın da oturduğu, doğuya ve güneye doğru genişleyen kırmızı tuğla renkli, küçük taşlı, sert, ince bir tabaka, gri kil tabakanın üstünde yer almıştır. –101 cm. seviyesinde bu kırmızı tabaka dikkat çekmektedir.

Açmanın güneyinde – 86 cm. kotundaki açık kahverengi, kumlu yumuşak toprak tabakası kuzeye göre bir tabaka üst seviyede bırakılmıştır (Fot. 58). Bu açmanın batısında, kazılmamış alanın batı kenarından itibaren kiremit parçalarının yüzüstü ya da dik dizilmelerinden oluşan düzgün bir düzenleme ile karşılaşılmıştır (Fot. 59). – 90 cm. derinlikteki bu kiremit dizisinin uzunluğu 80 cm., genişliği 8 cm. ile 10 cm. arasında değişmektedir. Ayrıca bu bölümün orta kısmında iki kiremit parçası yine – 90 cm. kotunda ele geçmiştir. Bu seviyede kiremit kırmızısı renkli, küçük taşlı, sert tabaka kiremitli düzenleme ile aynı seviyede ortaya çıkmıştır

NG 267-3 plan karesinde zemin seviyesi düzeltildikten sonra zemindeki kil tabakasının kalınlığını belirlemek amacı ile kaplumbağanın güneyinde 100x180 cm. ölçülerinde bir sondaj çukuru açılmıştır (Çizim 18 ve 19) (Fot. 60). Bu çalışma sayesinde kaplumbağanın da yerleştirildiği gri kil tabakasının yaklaşık olarak 40 cm. olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sondaj açmasında –136 cm. kotunda ortaya çıkan kaplumbağaya ait bir taş parçasının burada daha önce bir kazı çalışmasının yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Kaplumbağaya ait bu taş gri, kil taba-

inscription was found. During the deepening work at the same place, at the depth of –114 cm., a 7.1 cm. long metal stick whose closed edge is 3.5 mm. in diameter and the open edge 5 mm. in diameter, was found (Photo 57). On the northeastern corner, in a triangular area, a long rib bone belonging to an animal (horse or cow) was found at the depth of –96 cm., in a light brown, sandy and soft layer of soil.

The red brick-colored, hard and thin layer with small particles of stone extending to east and south, including the brick found on the northeastern corner of NG 267-3 plan square at the depth of –99 cm., was situated just above the gray clay stratum. This red layer at the depth of –101 cm. draws attention.

The light brown, sandy, soft layer of earth on the south of the trench at the level of –86 cm. has been left at one level higher stratum, compared to the north (Photo 58). On the west of this trench, starting from the western side of the non-excavated field, a regular arrangement has been found consisting of vertically and horizontally ranked pieces of tile (Photo 59). The length of this sequence of tile at the depth of –90 cm. was 80 cm. and the width ranged between 8 cm. and 10 cm. Furthermore, in the middle of this section, two more pieces of tile were found at the depth of –90 cm. At this level, also, a tile-red colored hard layer with small particles of stone was found at the same level with the tile-arrangement.

In the NG 267-3 plan square, after the ground has been leveled, a exploratory bore was drilled on the south of the turtle with sizes of 100 x 180 cm. in order to find out the thickness of the clay stratum (Drawings 18-19) (Photo 60). As a result of this work, it has been found out that the thickness of the clay stratum on which the turtle was placed is 40 cm. The piece of stone belonging to the turtle found in this exploratory bore trench, at the level of –136

kadan sonra başlayan küçük çakıl taşlı, bölgeye özgü açık kahverengi, kumlu toprak tabakası içinde bulunmuştur. Derinleşme çalışmaları ile birlikte – 164 cm. kotunda kırmızı renkli, yumuşak tuğla parçası, - 198 cm. kotunda ise bir kemik parçası ele geçmiştir. Dipte – 207 cm. kotunda sondajın batı ve kuzey duvarlarına bitişik yarım ay şeklinde sert bir yükselti ortaya çıkmıştır. Sondajdaki derinleşme çalışmaları –212 cm. seviyesinde sona ermiştir (Fot. 61). Sondaj çukurundaki duvar kesitinden zemini oluşturan sert, gri, kil tabakasının cetvel gibi düzgün devam ettiği görülmektedir (Çizim 19).

Bu aşamada, jeofizik ekibinin verdiği, kaplumbağanın altında maden olabilecek bir yapıya işaret ettiği bilgisi üzerine, sondaj çukurunun kuzey kenarının tam ortasında 40 cm. genişliğinde, kuzeye doğru yani kaplumbağa altına doğru 64 cm. ilerlendi (Çizim 18 ve 19) (Fot. 62). Kuzeye doğru genişleme çalışması sonucunda toprakta benzer tabakalaşmanın varlığı anlaşılmış, herhangi bir maden buluntusuna rastlanmamıştır. Daha ileri gidilmesi durumunda kaplumbağa zarar verilebileceği endişesiyle, sondaj çukurundaki çalışmalar bu aşamada son verilmiştir.

Ekibimiz diğer yandan NG 267-4 plan karesinde yürütülen çalışmalara devam etmiştir. Doğuda, yazıtın altında kalan açık kahverengi, kumlu toprak içinden bir ahşap kütük daha açığa çıkarılmıştır (Fot. 63). Kütük altına – 70 cm. seviyesinde, 5.5 cm. kalınlığında bir tuğlanın yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Daha sonra kütük iplerle sarılarak depoya kaldırılmıştır. Açmanın güney batısında – 56 cm. derinlikte bir kemik parçası bulunmuştur. Çalışmaların devam etmesi ile birlikte, açmanın güney kısmından itibaren sert, kil tabakası –78 cm. kotunda ortaya çıkmaya başlamış, batıya doğru –79 cm, doğuda –78 cm. seviyelerinde de aynı tabaka belirlenmiştir (Fot. 64). Gri kil tabakası kuzeye doğru meyilli biçimde devam etmiştir.

cm., suggests that an excavation could have been conducted here earlier. This piece of stone broken off the turtle was found in the layer of light-brown, sandy earth with small particles of cobble stones which starts after the gray clay stratum. During the deepening work, a red and soft piece of brick was found at the level of –164 cm., and a piece of bone at the level of –198 cm. At the bottom, at the –212 cm. level of exploratory bore , a hard elevation has been found in the shape of half-moon, adjacent to the western and northern walls of the bore (Photo 61). From the cross-section of the bore wall, it can bee seen that the hard, gray clay layer extended regularly like a ruler (Drawing 19).

At this stage, upon the information given by the geophysics team that there was a mineral structure below the turtle which could be a metal, in the middle of northern side of the exploratory bore, at the width of 40 cm., the excavation has been extended 64 cm. to north, towards the bottom of the turtle (Drawing 18-19) (Photo 62). As result of the efforts to extend the excavation to north, similar layer formation has been in the earth and no mine could be found out. Considering that the turtle could be damaged if progressed further, the work in the exploratory bore has been ended at this stage.

In the meantime, our team has continued work in NG 267-4 plan square. On the east, another wooden stump has been unearthed from the brown sandy earth beneath the inscription (Photo 63). It is seen that a 5.5 cm. thick brick was placed at the level of –70 cm. Afterwards, the stump has been covered with ropes and put into the warehouse. A piece of bone was found on the southwest of the trench at the depth of –56 cm. As the excavation progressed, a hard, clay layer has started to appear at the level of –78 cm. and the same layer has also been found at the level of –79 westwards, and –78 east-

Fotoğraf 51- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A4 Plan karesinde yazılı anıtın alt kısmında çıkan ahşap kütükler.
Photograph 51- Wooden stumps found on the lower part of the inscribed monument in Bilge Khan, NG 267 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 52- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A4 Plan karesinde doğu yönünde yapılan çalışmalar.
Photograph 52- Work carried out in the east of Bilge Khan, NG 267 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 53- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A4 Plan karesinde yazılı anıta ait taş parçası
Photograph 53- Piece of stone belonging to the monument found in Bilge Khan, NG 267 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 54- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 açması, yızılı anıtın taşınması
Photograph 54- Carriage of the inscribed monument in Bilge Khan, NG 267 trench.

Fotoğraf 55- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A3 plan karesinde kaplumbağanın kaidesine kadar zeminin düzeltilmesi

Photograph 55- Leveling of the Ground Till the Pedestal of the Turtle in Bilge Khan, NG 267 Trench, A3 Plan Square.

Fotoğraf 56- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A4 Plan karesinde kaplumbağanın doğusunda yer alan çukurlar.

Photograph 56- Holes in the east of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

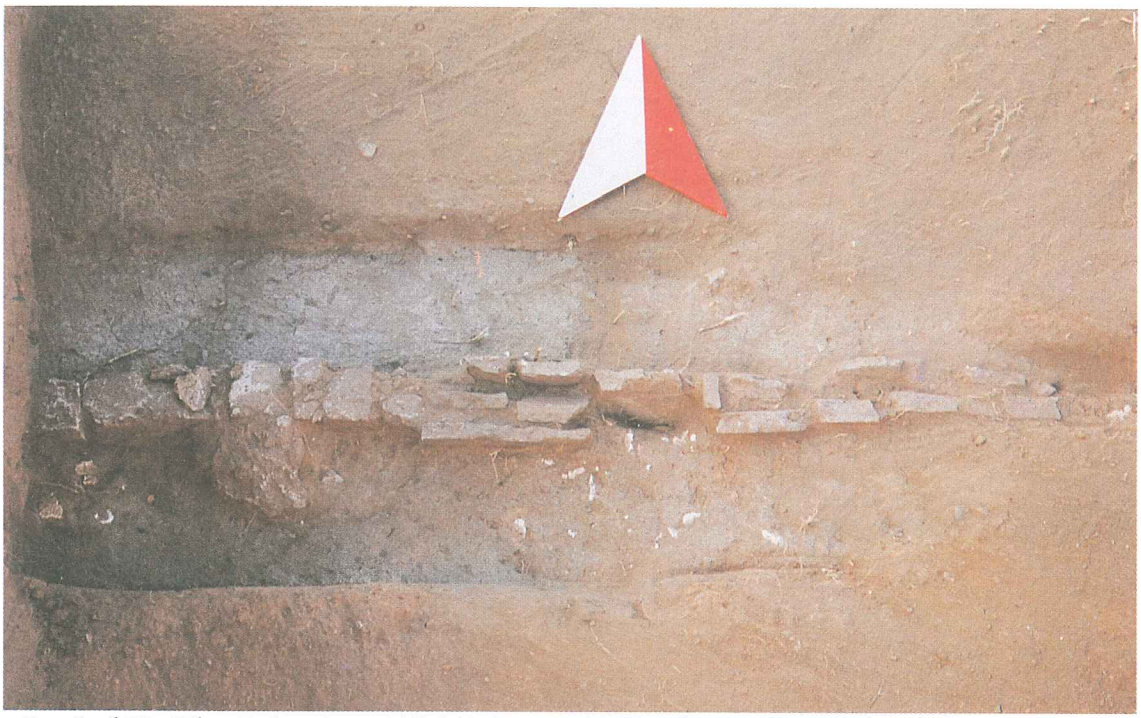
Fotoğraf 57- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A3 Plan karesinde kaplumbağanın doğusunda ele geçen ince metal boru

Photograph 57- Thin metal pipe found in the east of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 58- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 açması, A3 plan karesinde güney kısım ile kuzey kısım arasındaki kademelenme

Photograph 58- Grading between the southern section and northern section in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 59- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A3 Plan karesinde güneybatıda kiremit ve tuğla parçalarının dikey ve yan olarak yan yana dizilmesiyle oluşturulan düzenleme
Photograph 59- The arrangement made by vertical and adjacent placement of pieces of tile and brick in the southwest of Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 60- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 açması, A3 plan karesi ile kaplumbağanın güneyinde açılan sondaj çukurunun genel görünümü.
Photograph 60- Overview of the exploratory bore drilled in the south of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 61- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A3 Plan karesi, kaplumbağanın güneyinde açılan sondaj çukurunun genel görünümü.
Photograph 61- Overview of the exploratory bore drilled in the south of the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 62- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 açması A3 plan karesi, kaplumbağanın güneyinde açılan sondaj çukurunun genel görünümü ile kaplumbağanın altına doğru yapılan sondaj çukurunun genel görünümü.
Photograph 62- Overview of the exploratory bore drilled in the south of the turtle and the exploratory bore drilled under the turtle in Bilge Khan, NG 267 trench, A3 plan square

Fotoğraf 63- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A4 Plan karesi, yazılı anıtın altında kalan toprak tabakasının içinde çıkan ahşap kütük.
Photograph 63- Wooden stump unearthed from the earth layer beneath the inscribed monument in Bilge Khan, NG 267 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 64- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A4 Plan karesi, güneydeki killi toprak.
Photograph 64- Clay layer in the south of Bilge Khan, NG 267 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 65- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması A4 Plan karesi, genel görünümü.
Photograph 65- Overview of Bilge Khan, NG 267 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 66- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 açması A4 Plan karesi kuzeydeki kiremitli tabaka.
Photograph 66- Tile layer in the north of Bilge Khan, NG 267 trench, A4 plan square.

Bu kil tabakası dışında plan karenin diğer bölgelerde derinleşme çalışmalarına devam edilmiş, batıda – 83 cm. ve – 90 cm. derinliklerinde birer tuğla parçası ele geçmiştir. – 90 cm. seviyesinde bulunan tuğla siyah olup kalınlığı 6.5 cm. dir.

Sert kil tabakası kuzeyde –91 cm kotunda belirmeye başlamış, bu tabakanın güneye doğru kalınlaşarak devam ettiği tespit edilmiştir. Kil tabakasının devamı ile birlikte açmanın tam ortasından, doğu batı doğrultusunda bir ip çekilerek, kuzeyde kalan bölümde derinleşme çalışmasına başlanmıştır (Fot. 65).

Çalışmaların devam etmesi ile, NG 267-4 plan karesinin kuzey yarısında –102 cm kotunda gri kil tabakası altında irili ufaklı kiremit parçalarının dik, yüzüstü yerleşmesinden oluşan bir tabaka ortaya çıkmıştır (Çizim 20 ve 21) (Fot. 66). Bu kiremit parçaları arasında yer yer küçük kemik kırıkları bulunmuştur. Bu seviyede toprak kuzeybatı köşede kahverengi tonda kumlu, kuzeyde ise tuğla kırmızısı ile gri karışık tondadır. Döküntü şeklindeki kiremit parçalarının alta doğru devam ettiğinin anlaşılması üzerine bu açmadaki çalışmalara son verilmiştir.

NG 267-3 açması kenar kesitleri incelendiğinde arazinin yapısının kahverengi ince kumlu toprak olduğu görülmektedir. Açmanın doğu kenarında, Bilge Kağan yazıtı kaldırıldığında, altına kil tabakası serildiği anlaşılmıştır. Bu ana yapının içine batı kenarında çakıllı kum ve kara kum tabakaları, kuzey kenarında kaplumbağadan kopan küçük mermer parçacıklarının oluşturduğu bir tabaka, güney kenarında da kara kum tabakaları yer almaktadır (Çizim 22).

wards (Photo 64). The gray clay stratum extended northwards with slope.

Apart from this clay layer, deepening work has been continued in the other parts of the plan square and a pieces of brick were found on the west at the levels of –83 cm. and - 90 cm. The brick found at –90 cm. level was black and its thickness was 6.5 cm.

The hard clay layer started to appear at the level of –91 cm. in the north and it has been found out that this layer extended to the south getting thicker. Since the clay layer extended farther, a rope has been extended from east to west in the middle of the trench and deepening work started in the northern part (Photo 65).

As the work progressed, a layer consisting of vertically and horizontally placed small and big pieces of tile below the gray clay stratum has been found in the northern half of the NG 267-4 plan square at the depth of –102 cm. (Drawing 20-21) (Photo 66). There were also several pieces of bone among these pieces of tile. In the north of the plan square, at the level of –100 cm., a big piece of bone was unearthed. The earth at this level is brown and sandy on the northwestern corner and a mixture of brick-red and gray in the north. Upon understanding that the pieces of tile debris extended downwards, the work at this trench has been concluded.

When the cross-section of the sides of NG 267-3 trench are analyzed, it is observed that the general structure of the land reveals brown, fine sandy earth. On the eastern corner of the trench, when Bilge Khan inscription was removed, it has been observed that a layer of clay was put under the inscription. This general structure encompasses cobble stones and black sand in the east; a layer of small marble particle that have broken off the turtle on the northern side; and layers of black sand on the southern side.

NG 264 AÇMASI KAZISI

NG 264 açması kazısı Bilge Kağan yazıtı bölgesindeki kazı çalışmaları devam ederken, bu bölgenin batısında, kutsal yol üzerinde barkın olması muhtemel NG 264 olarak adlandırılan diğer açmadaki çalışmalara 29.07.2000 tarihinde başlanılmıştır (Fot. 67). 10 x 10 m. ölçülerindeki kare açma, 5x5 m. ölçülerinde dört plan kareye bölünüp NG 264-1, 2, 3, 4 olarak isimlendirilmiştir (Çizim 15).

Bu açmada sıfır kotu olarak 1381.44 m seviyesi belirlenmiştir. Toprak yüzeyi açmanın kuzey doğu köşesinde – 62 cm., kuzey batı köşesinde – 63 cm., güney doğu köşesinde – 44 cm., güney batı köşesinde ise – 31 cm derinlikte idi.

Öncelikle NG 264-3 plan karesinde ilk çalışmalara başlanmıştır. Açma kenarları belirlenip, yüzeydeki otlu toprak tabakası ile altındaki ince, gri kil ve toprak karışık tabaka kaldırıldıktan sonra derinleşme çalışmalarına devam edilmiştir. Ortaya çıkan açık kahverengi, küçük taşlı, toprak tabakası kazılmış, –42 cm. kotunda açmanın güney kenarına paralel olarak, doğu-batı doğrultusunda düzgün bir sıra halinde devam eden tuğla döşeme ortaya çıkarılmıştır (Fot. 68). Bu döşeme doğuda açma kenarından yaklaşık 1m mesafeden itibaren başlamış, batı yönüne doğru devam etmiştir (Çizim 23)

Bu tuğla döşemeden sonra yüzey kuzeye meyil yaparak devam etmektedir. Aynı seviyelerde açma ve arazi eğimine bağlı olarak –45 cm. ve –55 cm. kotlarında açmanın ortasına kadar, doğu-batı kenarlarının ortasına doğru ters S gibi düzensiz dalgalanmalar yapacak şekilde sert, kil tabakasının varlığı ortaya çıkmıştır (Fot. 69). Fakat açmanın kuzeyine doğru sert tabaka yerine yumuşak, kumlu toprakla karşılaşılmıştır. Bunun kuzeyinde yumuşak toprak tabakası içinden – 85 cm. kotunda birer hayvan kemiği parçası ele geçmiştir (Fot. 70). Bu plan ka-

EXCAVATION AT NG 264 TRENCH

While the excavation work at NG 267 Bilge Khan inscription was underway, excavation work has commenced at NG 264 trench, which is situated in the west of NG 267 trench and which is considered to be on the holly route, on 29 July 2000 (Photo 67). The 10 m. x 10 m. square trench was divided into four plan squares of 5 m. x 5 m. and these plan squares were named as NG 264-1, NG 264-2, NG 264-3 and NG 264-4 (Drawing 15).

The level of 1381.44 m. has been set as the zero level at this trench. The depth of the earth surface was –62 cm. on the northeastern corner of the trench, -63 cm. on the northwestern corner, -44 cm. on the southeastern corner and –31 cm. on the southwestern corner.

The first excavation work was started at NG 264-3 plan square. After the sides of the trench have been ascertained, the grass on the surface has been ripped off and the thin layer consisting of the mixture of gray clay and earth has been removed, the deepening work was started. The emerged light brown layer of earth with small pieces of stone was dug and the brick ground formed of regularly placed sequence of bricks extending from east to west parallel to the southern side has been unearthed at the level of –42 cm. (Photo 68). The brick ground started at a point 1 m. away from the eastern side of the trench and extended to the west (Drawing 23).

After this brick ground, the surface slopes towards the north. At the levels between –45 cm. and –55 cm. depending on the slope of the trench and site, the existence of a hard clay layer waving like "S" towards the center of the trench and to the middle of the eastern and western sides, has been found out (Photo 69). However, towards the north of the trench, soft and sandy earth has been encountered rather than a hard layer. To the north of it, an animal bone was found at the level of –85 cm., in the soft earth (Photo 70). At this plan square, after the light

rede açık kahverengi toprak tabakasından sonra sarı, kumlu toprak ortaya çıkmıştır. Bu toprak içinden – 75 cm. derinlikte kiremit parçaları, - 79 cm. derinlikte tuğla parçaları, - 81 cm. ile – 85 cm. seviyeleri arasında taş parçaları açığa çıkarılmıştır (Fot. 71). Güneyden kuzeye doğru çökmüş olan bu bölge zemininde, -90 cm kotuna kadar inilmiştir (Çizim 23).

Sert kil tabakasına güneyde –72 cm, kuzeyde –87 cm kotuna ulaşılması ile buradaki derinleşme çalışmalarına son verilmiştir. Açmanın ortasından itibaren kuzeye doğru, doğu - batı doğrultusunda düzgün olmayan oval bir derinlik ortaya çıkmıştır.

NG 264 – 4 plan karesinde ise 3.8.2000 tarihinde çalışmalara başlanmış (Fot. 72), açık kahverengi, küçük taşlı toprak tabakası içinden, açmanın güney ve güney doğusunda – 45 cm. kotunda küçük kiremit parçaları ile iki küçük beyaz sıva parçaları bulunmuştur. Bu sıvalar 8 mm. kalınlıktadır.

–53 cm derinlikte koyu kahverengi, küçük ve az taşlı, sert toprak tabakası ile karşılaşılmış, derinleşme çalışmalarına devam edilmesi sonucu –63 cm seviyesinde gri, sert, kil zemin ortaya çıkmıştır (Fot. 73).

Bu seviyede açmanın kuzey doğusuna yakın bölgede sert, irili ufaklı taş, kiremit parçalarından oluşan küçük bir tabakaya rastlanılmış ve tabaka içinde –65 cm. kotunda küçük, beyaz bir boncuk bulunmuştur (Fot. 74).

Plan karenin ortasında ise –55 cm. ve –59 cm. kotlarında üç kiremit parçası, -61 cm. kotunda küçük bir metal parça (Çizim 24) (Fot. 75), -64 cm. derinlikte metal ok ucu (Çizim 25) (Fot. 76), açmanın kuzey batı köşesinde –57 cm. derinlikte bir yüzü sırlı, kırmızı hamurlu küçük bir seramik parçası bulunmuştur (Çizim 26) (Fot. 77). Buradaki çalışmalar, plan karenin her yerinde gri kil zeminin bulunmasıyla sona erdirilmiştir.

brown layer of earth, a yellow and sandy earth stratum has appeared. Within this layer, pieces of tile have been found at the depth of –75 cm., pieces of brick at the depth of –79 cm., and pieces of stone have been found at between the levels of –81 cm. and –85 cm. (Photo 71). On the surface of this area which has become sunk and hollow from south to north, excavation progressed till the level of –90 cm. (Drawing 23).

Upon encountering hard layer of clay at the level of –72 cm. in the south and –87 cm. in the north, the deepening work here have been concluded. From the center of the trench towards the north, an irregular oval depth has been found in the east-west direction.

Excavation work at NG 264-4 plan square started on 3 August 2000 (Photo 72) and small pieces of tile as well as two small particles of plaster have been found in the light brown layer of earth with small stones pieces, in the south and southeast of the trench, at the depth of –45 cm. These plasters were 8 mm. thick.

At the depth of –53 cm., a dark brown and hard layer of earth with small pieces of stone was encountered and as the deepening work progressed, gray and hard clay ground was found at the depth of –63 cm. (Photo 73).

At this level, towards the northeast of the trench, a small and hard layer of stone and tile particles was encountered. In this layer, at the level of –65 cm., a small and white bead was found (Photo 74).

At the center of the plan square, three pieces of tile have been found at the levels of –55 cm. and –59 cm.; a small metal particle at the level of –61 cm. (Drawing 24) (Photo 75); a metal arrow head at the level of –64 cm. (Drawing 25) (Photo 76), and on the northwestern corner of the trench, a small piece of ceramics made of red clay with one side glazed, was found at the depth of –57 cm. (Drawing 26) (Photo 77). The work conducted here has been concluded due to the

Fotoğraf 67- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinde kazı çalışmalarına başlanması için Türk ekibinden Prof.Dr.Hakkı ACUN, Moğol Ekibinden Prof.Dr. Dovdoin BAYER'in kazmayı vuruşu
Photograph 67- Inauguration of the Excavation at Bilge Khan, NG 264 Trench, A3 Plan Square by Prof. Hakkı ACUN from the Turkish mission and Dr. Dovdoin BAYER from the mongolian mission.

Fotoğraf 68- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 açması, A3 plan karesinin güneyinde doğu-batı doğrultusunda devam eden tuğla döşeme
Photograph 68- Brick floor extending from east to west in the south of Bilge Khan, NG 264 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 69- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinin genel görünümü
Photograph 69- Overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 70- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinin kuzeybatısında bulunan kemik parçası
Photograph 70- Piece of bone found in the northwest of Bilge Khan, NG 264 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 71- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinin genel görünümü
Photograph 71- Overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A3 plan square.

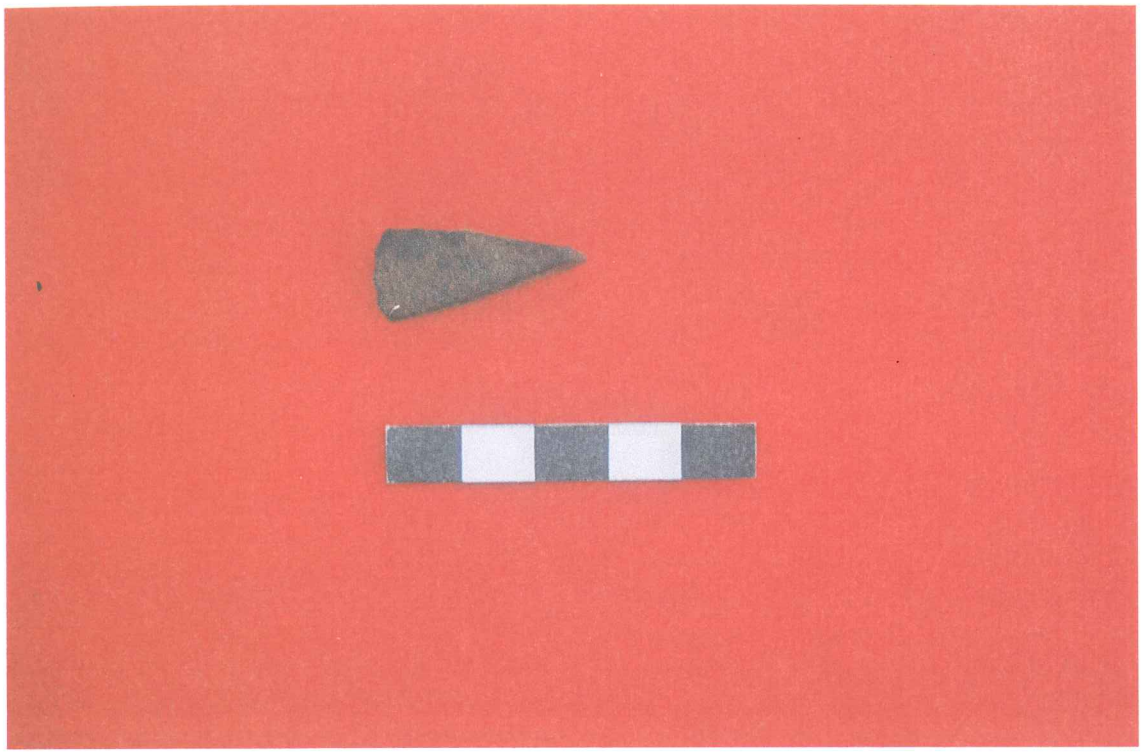
Fotoğraf 72- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A4 Plan karesinin otlar temizlendikten sonraki genel görünümü
Photograph 72- Overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A4 plan square after the grass layer has been removed.

Fotoğraf 73- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A4 Plan karesinin killi tabakanın ortaya çıkarıldıktan sonraki genel görünümü
Photograph 73- Overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A4 plan square after the clay layer has been unearthed.

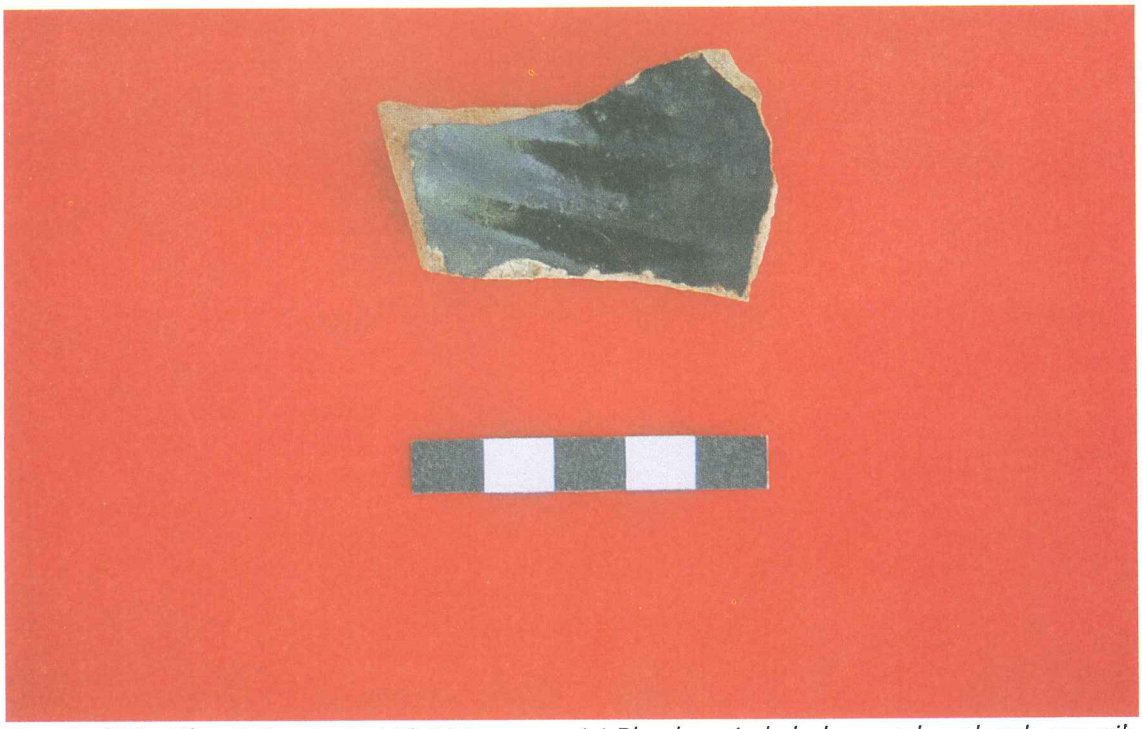
Fotoğraf 74- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A4 Plan karesinde bulunan beyaz boncuk
Photograph 74- White bead found in Bilge Khan, NG 264 trench, A4 plan square

Fotoğraf 75- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A4 Plan karesinde bulunan küçük metal parça
Photograph 75- Small metal piece found in Bilge Khan, NG 264 trench, A4 plan square.

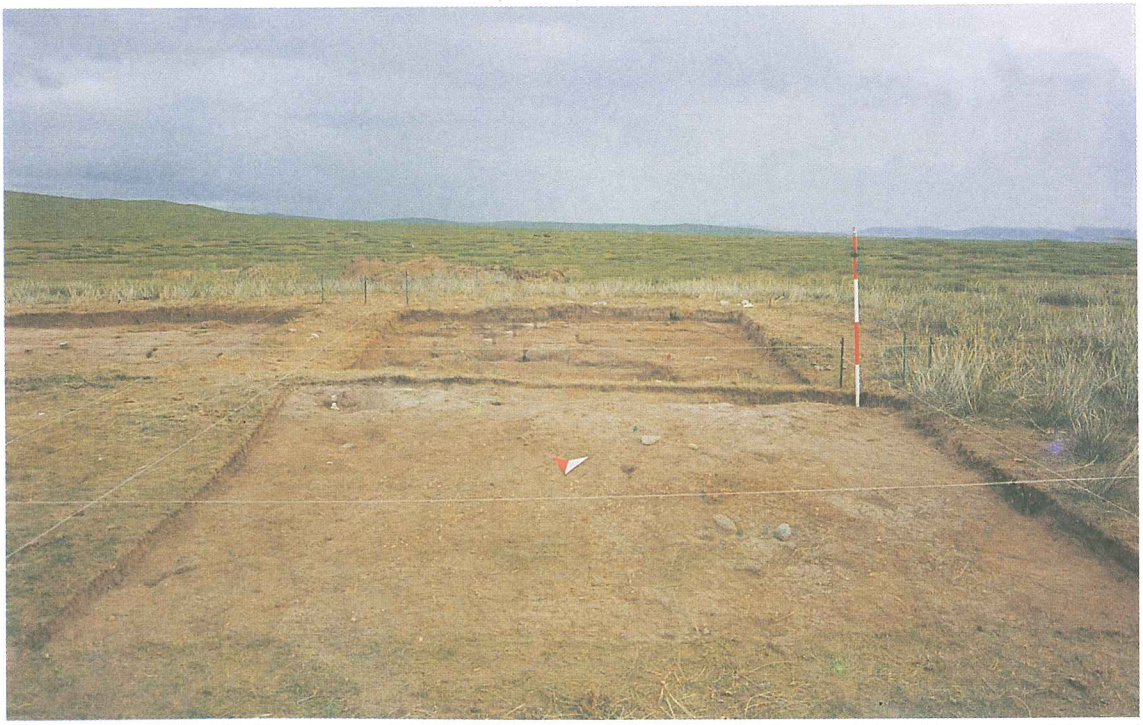

Fotoğraf 76- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A4 plan karesinde bulunan metal ok ucu
Photograph 76- Metal arrow head found in Bilge Khan, NG 264 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 77- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 açması, A4 Plan karesinde bulunan tek renk sırlı seramik parçası

Photograph 77- Mono-Colored piece of ceramic with glaze found in Bilge Khan, NG 264 trench, A4 plan square.

Fotoğraf 78- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A1 Plan karesi otlar temizlendikten sonraki genel görünüm

Photograph 78- Overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A4 plan square after the grass layer has been removed.

NG 264-1 plan karesinde ise 7.8.2000 tarihinde yüzey temizliği yapıldıktan sonra derinleşme çalışmalarına başlanılmıştır. Otlu tabakanın altındaki kahverengi, sert, ince toprak tabakasının kaldırılması ile yüzeye çok yakın –40 cm derinde açmanın ortasına doğru yükselti yapan gri kil tabakası ortaya çıkarılmıştır (Fot. 78). Ortada tümsek gibi yüksek olan bu tabaka içinden, açmanın ortasında –44cm, batıda –48 cm ve –60 cm, güneyde –42 cm kotlarında kiremit, doğuda –48 cm'de hayvan kemiği, kuzeyde –57 cm derinlikte tuğla parçaları bulunmuştur. Plan karenin güneybatı köşesinde aynı seviyelerdeki küçük bir alanda sarı, kumlu toprak tabakası görülmüş, buradaki derinleşme çalışmaları sonunda –60 cm kotunda gri kil tabakaya ulaşılmıştır. Ayrıca açmanın doğusunda, kuzeyinde ve kuzey batısında açık kahverengi, sert, az taşlı toprak kaldırılarak – 76 cm. derinlikte gri kil zemine ulaşılmıştır. Bu plan karede, açmanın ortasındaki tümseğin en üstünde gri kil tabakanın altından açık kahverengi, sonra tekrar gri kil tabakanın çıkması, burada, diğer plan karelerde olduğu gibi toprağın karışmış olabileceğini göstermektedir (Fot. 79).

Üstteki gri tabaka içinden, ortada –43 cm kotunda kemik, kiremit, kuzeyde –59 cm'de tuğla, güneyde –52cm'de kiremit, batıda –48 cm'de kiremit ve kemik parçaları ortaya çıkmıştır. Alttaki killi tabaka yüzeyinde ise –68 cm. ve –74 cm. seviyelerinde tuğla, kiremit parçaları, kuzey ve kuzeydoğu köşelerde, doğuda birer kemik parçası ele geçmiştir.

NG 264-2 plan karesi çalışmalarda ise yine yüzeydeki otlar ve altındaki, açık kahverengi sert toprak tabakası kaldırılmıştır. Bu toprak tabakası içinden –70 cm. derinlikte 5 cm. uzunluğunda ve 2.5 mm. kalınlığında kırık metal parçası bulunmuştur (Çizim 27) (Fot. 80). Aynı seviyede tuğla, kiremit, kemik parçaları irili, ufaklı biçimde dağınık olarak ortaya çıkarılmıştır.

existence of gray clay ground all over the trench.

At NG 264 plan square, after surface cleaning has been completed on 7 August 2000, deepening work commenced. Following the removal of the thin layer of brown and hard earth under the grassy layer, a gray clay stratum has appeared at the depth of –40 cm., elevating towards the center of the trench (Photo 78). Within this layer elevating like a mound in the middle, pieces of tile have been found at the levels of –44 cm. at the center of the trench, -48 cm. and –60 cm. in the west, -42 cm. in the south; animal bone has been found at the level of –48 cm. in the east; and pieces of brick have been found at the level of –57 cm. in the north. At about the same levels in the southwestern corner of the plan square, a layer of yellow and sandy earth has been found, and as a result of the deepening work conducted here, gray clay layer has been reached at the depth of –60 cm. Also, after removing the brown and hard earth with little stone content in the east, north and northwest of the trench, gray clay layer has been found at the depth of –76 cm. Findings of gray clay layer at the top of the elevation in the middle, light brown layer beneath it and then again gray clay layer at this plan square indicate that the earth might have been mixed like in other plan squares (Photo 79).

Within the gray layer on the top, bone and tile pieces have been found at the level of –43; brick has been found at the level of –59 cm. in the north; pieces of tile have been found at the level of –52 cm. in the south; and pieces of tile and bone have been found at the levels of –48 cm. in the west. Within the clay layer at the bottom, pieces of brick and tile have been found at the level of –68 cm. and –74 cm., and pieces of bone have been found on the northern and northeastern corners and in the east.

Under the work at the NG 264-2 plan square, the grass on the surface and the brown, hard earth layer beneath it have been removed. Wit-

Açmanın güney doğusunda yerde tuğla ve kiremit parçaları arasında – 64 cm. seviyesinde 12 mm. uzunlukta yeşil bir boncuk bulunmuştur (Fot. 81) Çalışmaların devam etmesi ile –71 cm. derinliğinde gri kil zemine ulaşılmıştır.

Açmada özellikle güney ve doğu kenarda – 64 cm. ile – 66 cm. seviyeleri arasında özellikle kiremitler yoğun olmak üzere, tuğla, taş ve kemik parçaları açığa çıkartılmıştır (Fot. 82). NG 264 – 2 plan karesindeki çalışmalarda diğerlerine benzer gelişim takip edilmiştir. Gri kil zeminin meydana çıkmasıyla çalışmalar sona erdirilmiştir (Çizim 23).

NG 264 nolu açmadaki çalışmalar, NG 264-3 plan karesinin meyilli yüzeyi ile, kuzeydeki ovalimsi çöküntü şeklindeki görüntüsü, NG 264-1 plan karesinin ortasındaki tümsek ve gri kil ve açık kahverengi toprak tabakalarının burada dönüşümlü olarak karşımıza çıkması, bu açmada daha önceki yıllarda kazı yapıldığını, taş ve toprağın NG 264-1 ve NG 264-2'nin güneybatı köşesine gelecek şekilde atılması ile NG 264-1 ve NG 264-2 plan karelerindeki bu tümseklerin oluşabileceği düşüncesini vermektedir.

Açmaların kenar kesitlerinde de bu karışıklıklar yer yer görülmektedir. NG 264-3 açmasının batı ve güney kenarlarında üstte ince bir gri killi toprak, altta kumlu, açık kahverengi sonra yine orijinal gri, sert kil zemin başlamaktadır. Fakat doğu kenarda toprak tamamen açık kahve, kuzey kenarda ise ince kumlu toprak tabakasından sonra gri kil tabakanın başladığı görülür (Çizim 29 ve 30).

Jeofizik taraması sonucu bu bölgede yoğun maden varlığı olabilecek veriler üzerine, NG 264 açmasındaki çalışmalar tamamlandıktan sonra NG 264-3 plan karesinin kuzey batı köşesinde 2m x 1.5m ölçülerinde bir sondaj açılmıştır (Fot. 83). Sondaj çukurunda gri, sert kil tabahin this layer of earth, a broken piece of metal with a length of 5 cm. and a thickness of 2.5 mm. was found at the depth of –70 cm. (Drawing 27) (Photo 80). At this level, small and big pieces of brick, tile and bone have been found as scattered all around. In the southeast of the trench, among the pieces of brick and tile, a 12 mm. long green bead was found at the level of –64 cm. (Photo 81). As the excavation progressed, gray clay ground was reached at the depth of -71 cm.

Particularly on the southern and eastern sides of the trench, tiles have been found densely together with pieces of brick, stone and bone between the levels of –64 cm. and –66 cm. (Photo 82). Similar findings have been recorded in NG 264-2 plan square. The work has been concluded after reaching the gray clay layer (Drawing 23).

As a result of the work conducted at NG 264 trench, the sloped surface of NG 264-3 plan square as well as the oval hollow appearance in the north, the elevation at the center of NG 264-1 plan square and the alternately found gray clay layer and light brown earth layer indicate that excavation had been conducted in this trench in previous years and that the elevations in NG 264-1 and NG 264-2 plan squares have been formed as a result of the accumulation of the stones and earth in the southwestern corner of these plan squares during this earlier excavation.

These complications are also seen in the side cross-sections of the trenches. On the western and southern sides of NG 264-3 trench, there was a thin gray clay layer on the top; sandy, light brown layer beneath it; and then again the original gray hard clay ground at the bottom. However, it is seen that the earth is purely light brown on the eastern side, while on the northern side the gray clay layer started after the thin sandy earth layer (Drawing 29-30).

As a result of the geophysical scanning which yielded the data that there could be an intensive mine on the site, after the work at NG

kası içinden –85 cm. kotunda bir hayvan kemiği parçası ile bir yüzeyinde baklava şeklinde baskı desenler bulunan sırsız küçük iki sıva parçası ele geçmiştir (Çizim 28).

-100 cm. kotunda yine gri kil tabakası devam etmekte olup, çukurun kuzey ve güney kenarlarında birer kemik, güneydoğu köşede iki kiremit, güneyde iki taş parçası bulunmuştur.

Sondaj çukurunun kuzey batı kenarında iki dikdörtgen alan, -101 cm. kotunda bırakılmış, sondaj alanının doğu tarafına doğru derinleşmeye kademeli olarak devam edilmiştir (Fot. 84). –107 cm. kotunda iki büyük tuğla parçası ile taş, kemik ve kiremit parçaları açığa çıkarılmıştır. Taş ve kiremitlerin özellikle güney doğu köşede yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.

Gri kil tabakası içinde sondaj çalışmaları sırasında yer yer dağınık olarak açık kahverengi, kumlu toprakla karşılaşılmıştır. Sondajın kuzey duvar kesitinde de kil tabakası arasında kumlu, açık kahverengi toprağın ince küçük kesitler halinde görülmesi, burada toprak tabakalarında bir karışmanın olduğunu bize işaret etmesi bakımından önemlidir. Derinleşme çalışmalarıyla birlikte kırmızı boyalı küçük bir sıva parçası (1 cm. büyüklüğünde) ele geçmiştir.

-134 cm. kotunda az sayıda taş ve tuğla parçaları bulunmuştur. Sondaj çukurundaki çalışmalar – 288 cm. kotuna kadar devam etmiştir. Sondaj sırasında – 61 cm. seviyesinde başlayan gri kil tabaka – 132 cm. derinlikte sona ermiş, açık kahverengi, küçük taşlı, kumlu toprak ortaya çıkmıştır. Gri kil tabakanın alt kenarı, NG 267 açmasındaki gibi cetvelle çizilmiş gibi, aynı seviyede sona ermiştir (Çizim 29 ve 30).

Özellikle sondajın batı kenarı ile güney ve kuzey kenarlarının batı kısımlarında kil tabakasının, aynı rengin açık – koyu tonlarında, 6 – 7 cm. kalınlıklarında farklı tabakalardan oluştuğu görülmüştür. NG 267 açmasında yapılan son-

264 trench have been completed, an exploratory bore of 2 m. x 1.5 m. has been drilled on the northwestern corner of NG 264-3 plan square (Photo 83). In the exploratory bore, at the level of –85 cm., a piece of animal bone as well as two glaze-free plaster pieces with diamond shaped figures on them have been found within the gray, hard, clay layer (Drawing 28).

At the level of –100 cm., the gray clay layer still continued and pieces of bone were found on the northern and southern sides of the bore; two pieces of tile were found on the southeastern corner and two pieces of stone were found in the south.

Two rectangular areas on the northwestern side of the exploratory bore have been abandoned at the level of –101 cm., and deepening has gradually been progressed towards the east of the bore (Photo 84). At the level of –107 cm., two big pieces of brick as well as pieces of stone, bone and tile have been found. It is noteworthy that the stones and tiles were especially densely found on the southeastern corner.

During exploratory bore work, light brown sandy earth was encountered in places within the gray clay layer. Existence of light brown sandy earth segment within the gray clay layer in the northern wall cross-section of the bore is significant in that it indicates a mixture in the layers of earth. During the deepening work, a small piece of red-painted plaster (1 cm. long) was found.

At the level of –134 cm., a few stone and tile pieces have been found. The work in the exploratory bore continued till the level of –288 cm. The gray clay layer which started at the level of –61 cm. disappeared at the level of –132 cm. and the light-brown, sandy layer with small stone particles has appeared. The lower end of the gray clay layer ended at the same level with the NG 267 trench as if drawn by a ruler (Drawing 29-30).

dajda görülen kil tabakası aynı renkte idi. Buradaki farklı tabakaların neden yapıldığı hakkında bu aşamada bir şey söyleyemiyoruz. Ancak kil tabakasının kilin dövülerek yapıldığını göstermesi bakımından ilginçtir. Bu çukurun güney, batı ve kuzey kenarlarında – 70 cm. kotundan itibaren kil tabakası ile karşılaşılmıştır. Güney kenarından itibaren doğuya doğru, yedi sıra yatay şeritler halinde sıkıştırılmış kil tabakaları yer almaktadır (Çizim 29 ve 30) (Fot. 85). Bu tabaka – 107 cm. derinliğe kadar devam etmiştir. Bu kil tabakadan sonra sondaj çukurunda açık kahverengi, taşlı toprak tabakası çıkmış, onun altında açık krem taşsız kumlu toprak yine daha açık krem taşlı topraklardan oluşan karışık toprak tabakaları ile karşılaşılmıştır.

Kuzey kenarında yine duvarın ortasından doğuya doğru 70 cm uzunlukta, 12 cm kalınlıkta iki sıra kil tabakası bulunmuştur. Açma sondaj kenarının diğer kısmında gri killi ve kahverengi, kumlu toprak karışık biçimde yer almıştır. Batı kenarında güney batıya doğru yaklaşık 30 cm. uzunluğundaki alanda dört sıra, güney doğuya 58 cm. uzunluğundaki alanda yine dört sıra halinde kil sıraları görülmüştür. Bu iki kil tabakaları arasındaki 60 cm.'lik alanda bu düzenli kil tabakalarının tahrip edilerek kesintiye uğratılmış olduğu, kesitlerde anlaşılmaktadır. Burası adeta çukur şeklinde kazılmış, daha sonra burasının, kahverengi ve koyu gri topraklar karışık olarak doldurulmuş olduğu sondaj kenarı kesitlerinden anlaşılmaktadır (Çizim 29 ve 30).

Sondaj çukurundaki çalışmalara –288 cm. kotunda son verilerek (Fot. 86) NG 264 açmasındaki kazı çalışmaları tamamlanmıştır (Çizim 24) (Fot. 87). Rölevesi yapılmış, restorasyon sırasında kolaylık olması bakımından NG 264 ve NG 267 açmalarının zeminlerine naylon serilip üzeri kazılar sırasında çıkan, elenmiş toprakla yeniden kapatılmıştır (Fot 88 ve 89).

It has been observed that the clay layer on the western side of the bore and in the western parts of the southern and northern sides consisted of different strata with different tones of the same color and thickness of 6-7 cm. The clay layer found during the exploratory bore work at NG 267 trench was in the same color. We cannot say anything, for the time being, as to what the different layers were made from. However, it is interesting that it shows us that the clay layer was formed through pounding. On the southern, western and northern sides of this bore, starting from the level of –70 cm., clay layer has been encountered. From the southern side towards the east, there are clay layers in seven rows as pressed in horizontal strings (Drawing 29-30) (Photo 85). This layer extends till the level of –107 cm. In the exploratory bore, after this clay layer, a light brown earth layer with stone particles was found; and beneath this layer was light cream-colored, stone-free sandy layer which is followed by mixed layers of lighter cream-colored earth with stone particles.

On the northern side, from the middle of the wall towards east, two rows of clay layer with a thickness of 12 cm. were encountered. On the other side of the exploratory bore, the gray clay layer and the light brown, sandy earth layer have been found in a mixed position. On the western side, clay layers have been found in four rows extending towards southwest by approximately 30 cm. and another four rows extending towards southeast by 58 cm. It is understood that these regular clay layers were destroyed and interrupted in the 60 cm. space between these two layers of clay. The cross-section of the bore sides reveal that here had been dug like a hole and then filled in with a mixture of brown and dark gray earth (Drawing 29-30). The work at the exploratory bore was concluded at the level of –288 (Photo 86) and the work at NG 264 trench has been completed (Drawing 24) (Photo 87). Its relief has been made and, for practica-

Fotoğraf 79- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A1 Plan karesi, genel görünümü.
Photograph 79- Overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A1 plan square.

Fotoğraf 80- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A2 Plan karesinde bulunan metal parça.
Photograph 80- Metal piece found in Bilge Khan, NG 264 trench, A2 plan square.

Fotoğraf 81- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A2 Plan karesinin güneyinde bulunan yeşil boncuk
Photograph 81- Green bead found in the south of Bilge Khan, NG 264 trench, A2 plan square.

Fotoğraf 82- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A2 Plan karesinin kazı sonrası genel görünümü
Photograph 82- Post- excavation overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A2 plan square.

Bilge Kağan Anıtı kazılarında 2000 yılı itibariyle şu önemli sonuçlar ortaya çıkmıştır;

Birinci olarak Bilge Kağan yazıtının dikili olduğu kaplumbağa kaidede, kaplumbağanın başı batıya dönük olarak bulunmuştur. Kaplumbağanın alt kenarlarının sıfır noktasına uzaklığı aynıdır. Sunak, kaplumbağa ve balballar aynı eksen üzerindedir (Çizim 31). Bu durum kaplumbağanın duruşunun orijinal şeklini koruduğunu gösteriyor. Çevresinde bulunan ve bir tabaka oluşturacak kadar yoğun kaplumbağa parçacıkları ve siyah kum tabakaları, kaplumbağanın bir yangın geçirdiğini göstermektedir. Muhtemelen bir zamanlar anıtı korumak üzere etrafına yapılan bir ahşap kuruluş yanmış olmalıdır. Halen kaplumbağanın orijinal dış yüzeyinden pek az bir kısım kalmıştır. 2 cm. kalınlığında büyük bir tabaka yok olmuştur. Bunun bu yangın sonucu olduğunu düşünüyoruz.

İkinci olarak bu anıtta hangi amaçla ve ne zaman olduğunu kesin olarak bilemediğimiz bir kazı yapılmıştır. NG 267 ve NG 264 açmalarında bu durum görülmektedir.

Üçüncü olarak her iki açmada yapılan sondajlarda yaklaşık 40 cm. kalınlığında bir kil tabakası ortaya çıkmıştır. Biraz erken olmakla birlikte ilk düşüncemiz bütün alanın bu kil tabakası ile kaplanmış olabileceğidir.

Dördüncüsü, her iki açmada da tuğla parçaları bulunmuş olmakla birlikte Köl Tigin Anıtı'nda olduğu gibi orijinal bir tuğla tabaka bulunamamıştır. Bu her iki açmada daha önce kazı yapıldığından mı böyledir, yoksa Bilge Kağan Anıtı yapılırken, devlet Köl Tigin Anıtı'nı inşa ettiği zamanki kadar güçlü olmadığı için anıtın biraz aceleye getirilmiş olmasından mıdır? Bu sorunun yanıtını, kazı devam ettikçe bulabilmeyi umuyoruz.

lity, a nylon cover was spread over the grounds of NG 267 and NG 264 trenches and the trenches were filled in with the sifted earth which was extracted during the excavation.

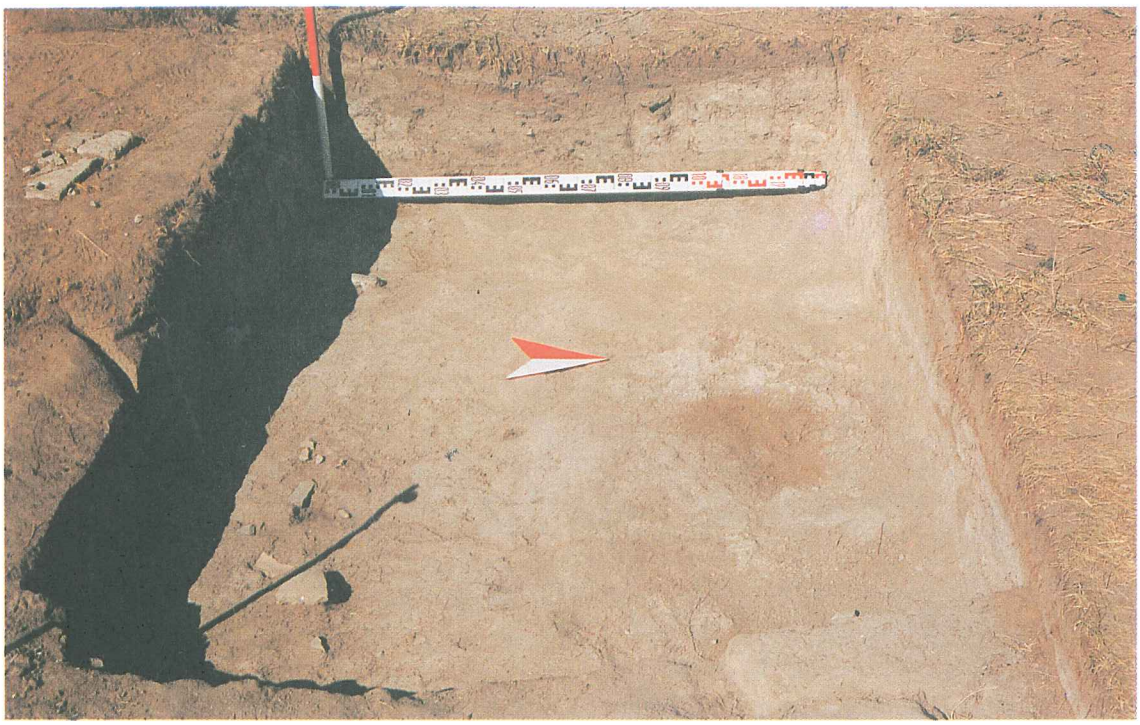
The significant outcomes of the year 2000 excavation work at Bilge Khan Monument are as follows:

First, at the turtle pedestal on which Bilge Kahn Monument was placed, the head of the turtle was found as looking towards west. The distances of the lower ends of the turtle to the zero level is the same. The altar, turtle and the balbals are on the same axis (Drawing 31). This implies that the turtle has preserved it original standing. The pieces broken off the turtle found so densely in the surroundings of the turtle to form a layer imply that the turtle has undergone a fire. Probably, a wooden structure built around the turtle to protect it must have been burnt. Currently, very little has remained from the original outer surface of the turtle. A thick layer of 2 cm. has disappeared. We think that this is caused by the fire.

Second, an excavation had been conducted at this monument whose purpose and time we don't know exactly. This evident at NG 267 and NG 264 trenches.

Third, in exploratory bores drilled in both trenches, 40 cm. thick layers of clay have been found. Although it is too early to make an inference, we think that the whole site had been covered by clay.

Fourth, although pieces of brick were found at both trenches, an original layer of brick like the one at Kol Tigin Monument could not be unearthed. Is it because of the earlier excavations at both trenches or is it because of the fact that, when building Bilge Khan Monument, the state was not as powerful as it was when it had built Kol Tigin Monument? We hope we find the answer of this question as the excavation progresses.

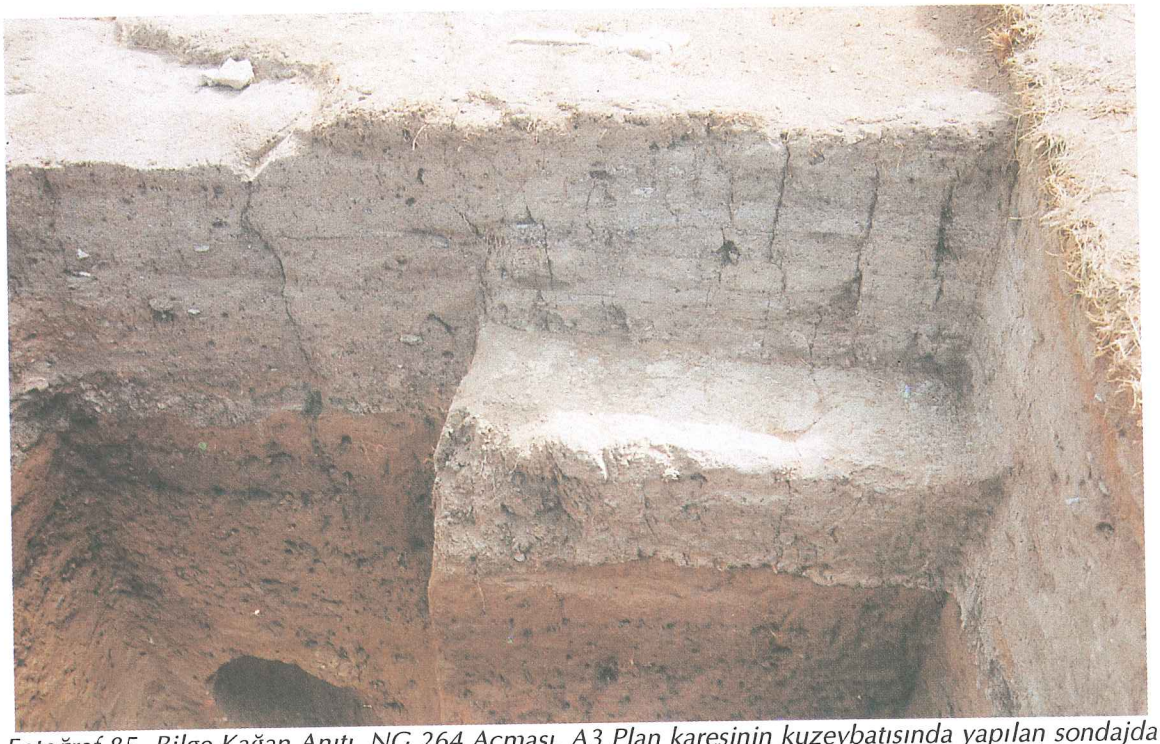
Fotoğraf 83- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinin kuzeybatısında yapılan sondaj çalışması

Photograph 83- Exploratory bore work conducted in the southwest of Bilge Khan, NG 264 trench, A3 plan square.

Fotoğraf 84- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinin kuzeybatısında yapılan sondaj çalışmasında çıkan tuğla buluntular ile kademeli derinleşmeden genel görünüm.

Photograph 84- Bricks found during the exploratory bore work conducted in the northwest of Bilge Khan, NG 264 trench, A3 plan square and an overview of the gradual deepening.

Fotoğraf 85- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinin kuzeybatısında yapılan sondajda güney duvarda görünen kerpiç sıraları.

Photograph 85- Rows of sundried bricks on the southern wall of the exploratory bore drilled in the northwest of Bilge Khan, NG 264 trench, A3 plan square.

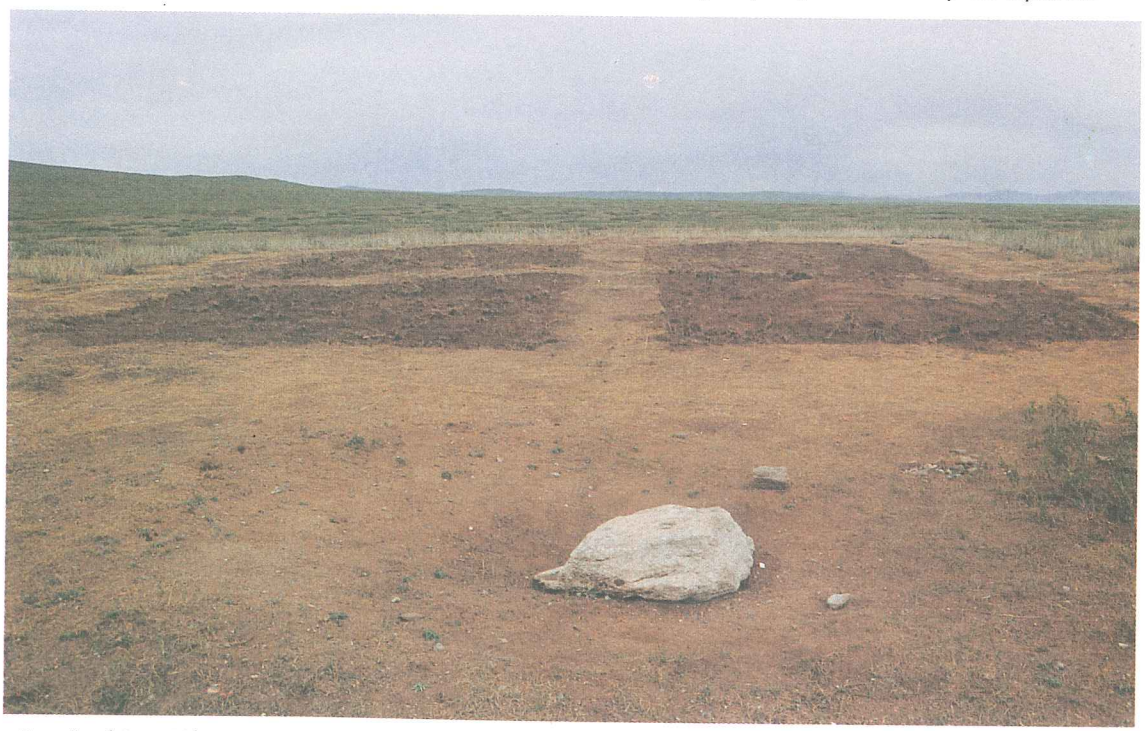
Fotoğraf 86- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A3 Plan karesinin kuzeybatısında yapılan sondajın son durumu.

Photograph 86- Latest Status of the Exploratory Bore Drilled in the Northwest of Bilge Khan, NG 264 Trench, A3 Plan Square.

Fotoğraf 87- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A1, A2, A3 ve A4 Plan karelerinin kazıdan sonraki genel görünümleri.

Photograph 87- Overview of Bilge Khan, NG 264 trench, A1, A2, A3 and A4 plan squares.

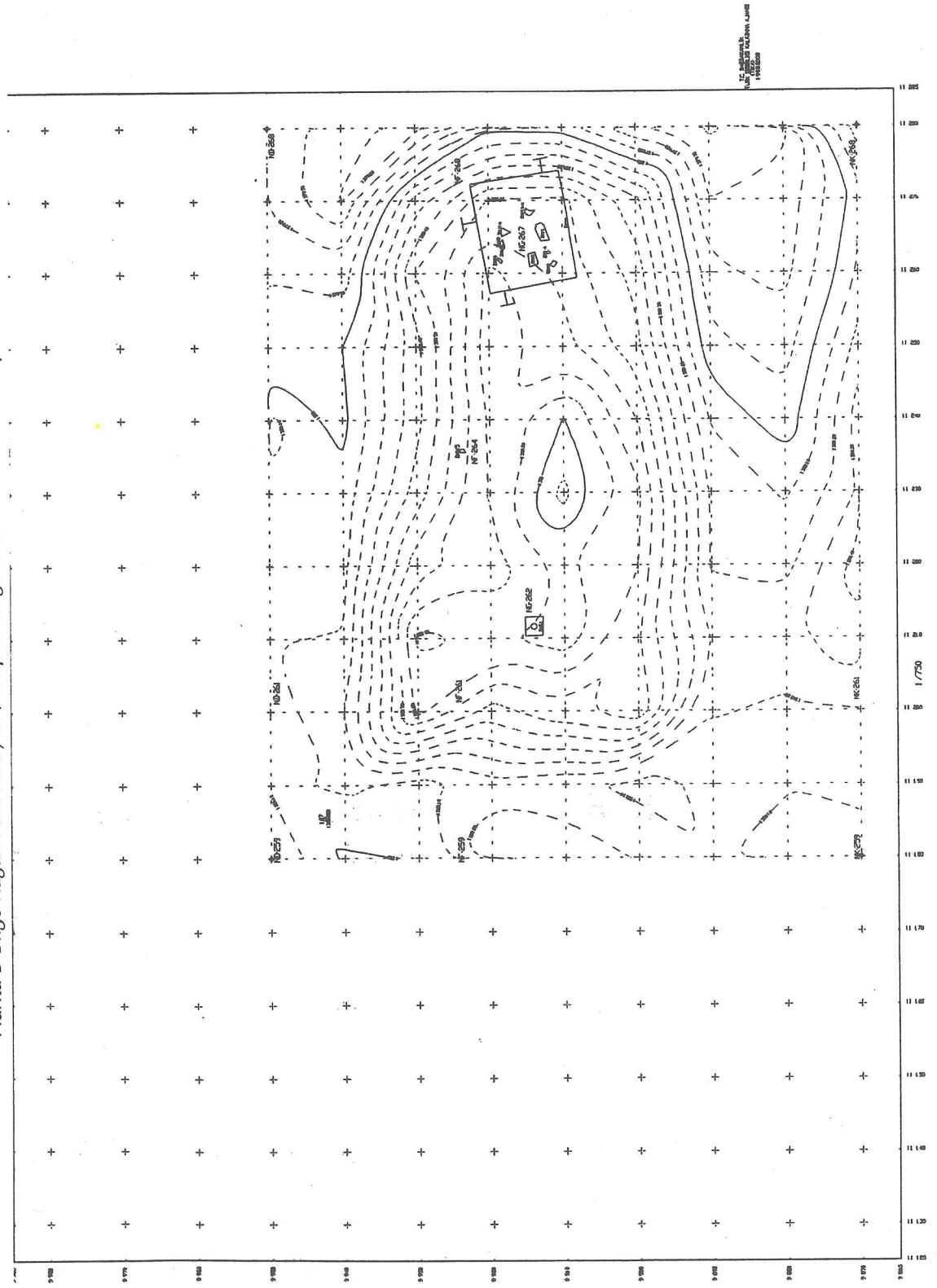
Fotoğraf 88- Bilge Kağan Anıtı, NG 264 Açması, A1, A2, A3 ve A4 Plan karelerinin kazı sonrası toprakla kapatıldıktan sonra genel görünümler.

Photograph 88- Overview of Bilge Khan, NG 264 Trench, A1, A2, A3 and A4 plan squares after filling in with earth.

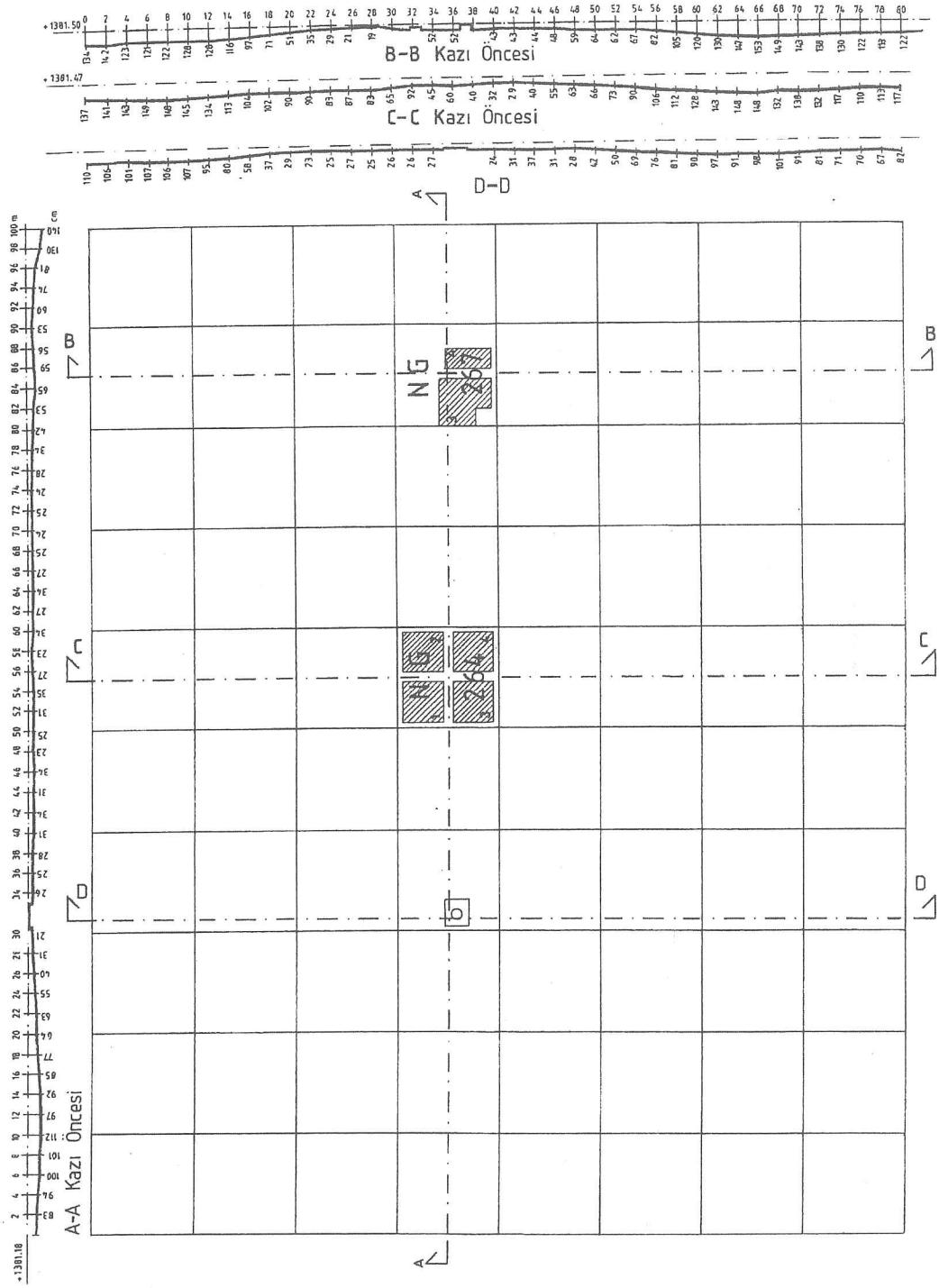

Fotoğraf 89- Bilge Kağan Anıtı, NG 267 Açması, A3 ve A4 Plan karelerinin kazı sonrası toprakla kapatıldıktan sonraki genel görünümler.

Photograph 89- Overview of Bilge Khan, NG 264 Trench, A3 and A4 Plan squares after filling in with earth.

Harita-3 Bilge Kağan Anıt Külliyesi / Map 3- Bilge Khan Monument Complex

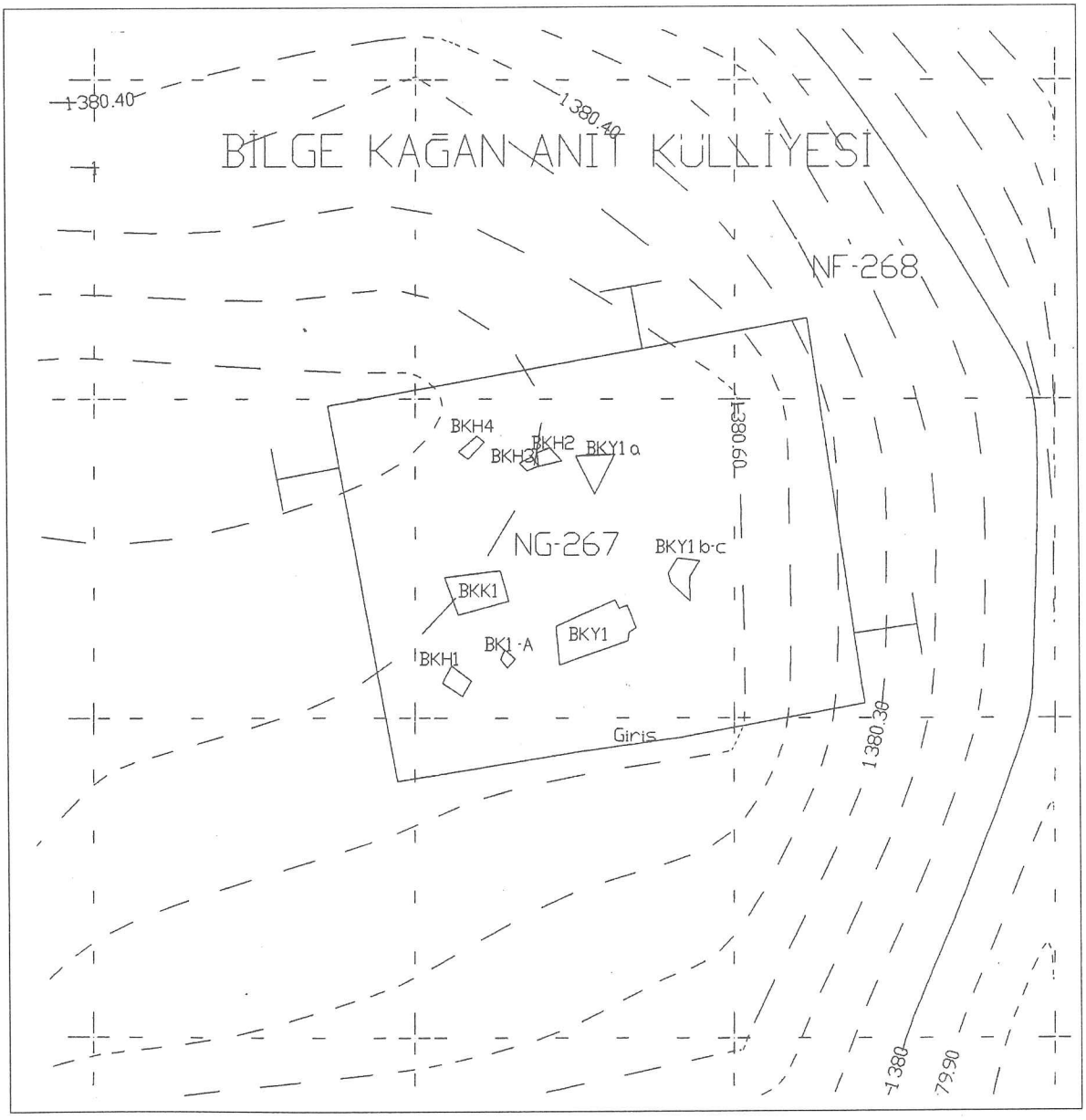

Çizim 15- Bilge Kağan Mezar Anıtı kazı alanı ve 2000 yılı açmaları

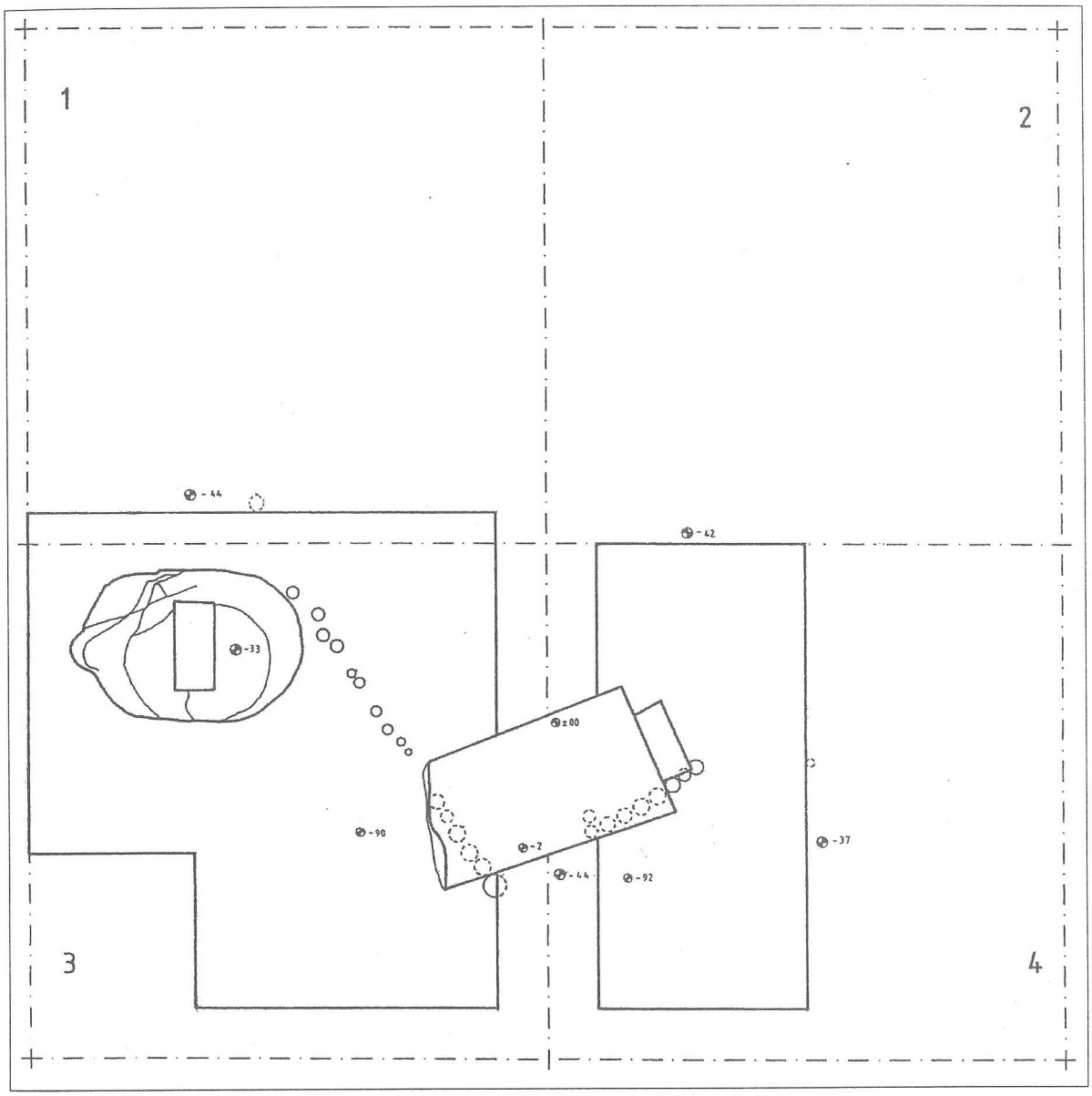
Röleve Çizim: Halit Çal

Drawing 15- Excavation site of Bilge Khan Tomb Complex and year 2000 trenches

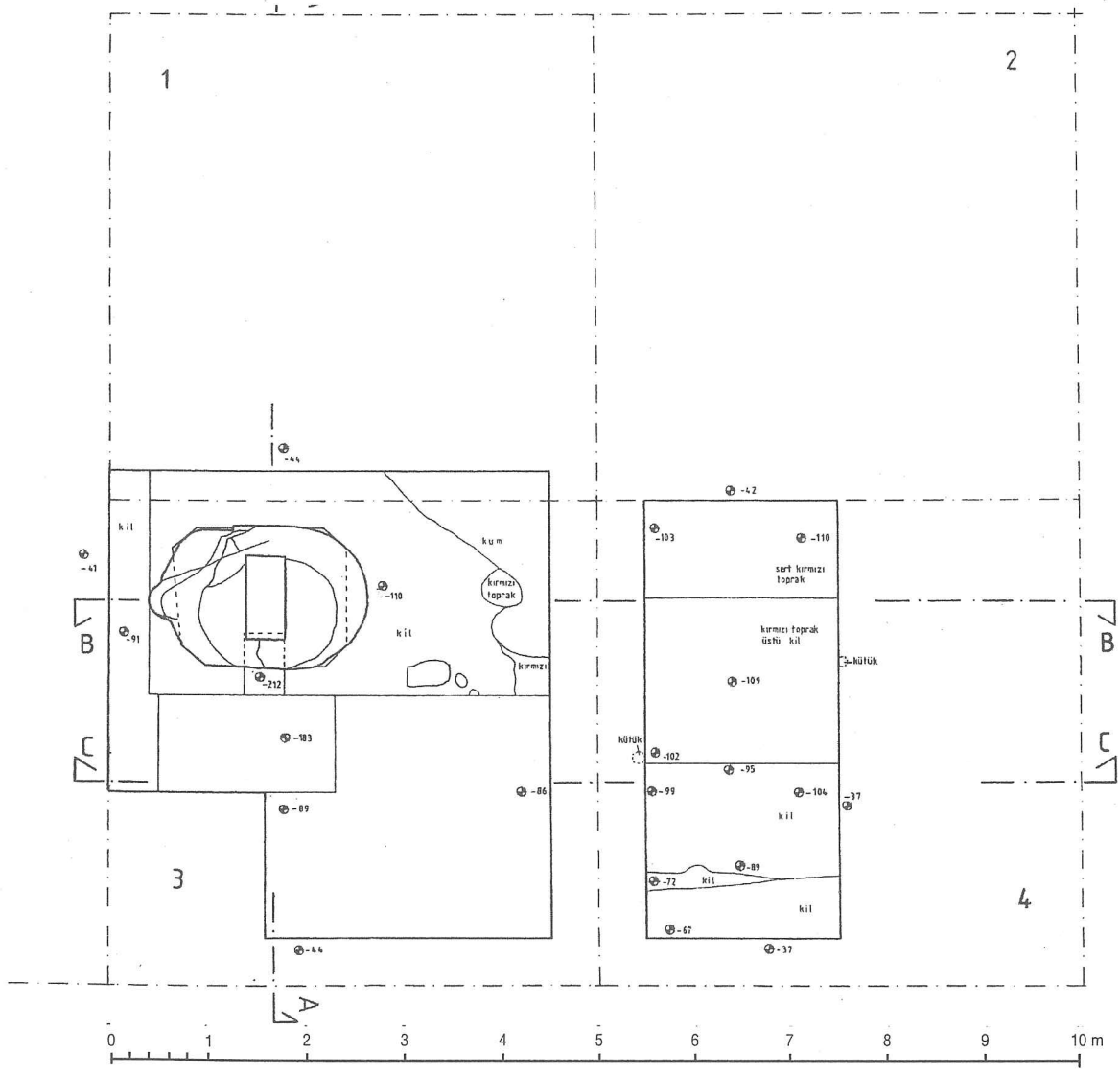
(Relief-Drawing by: Halit Çal)

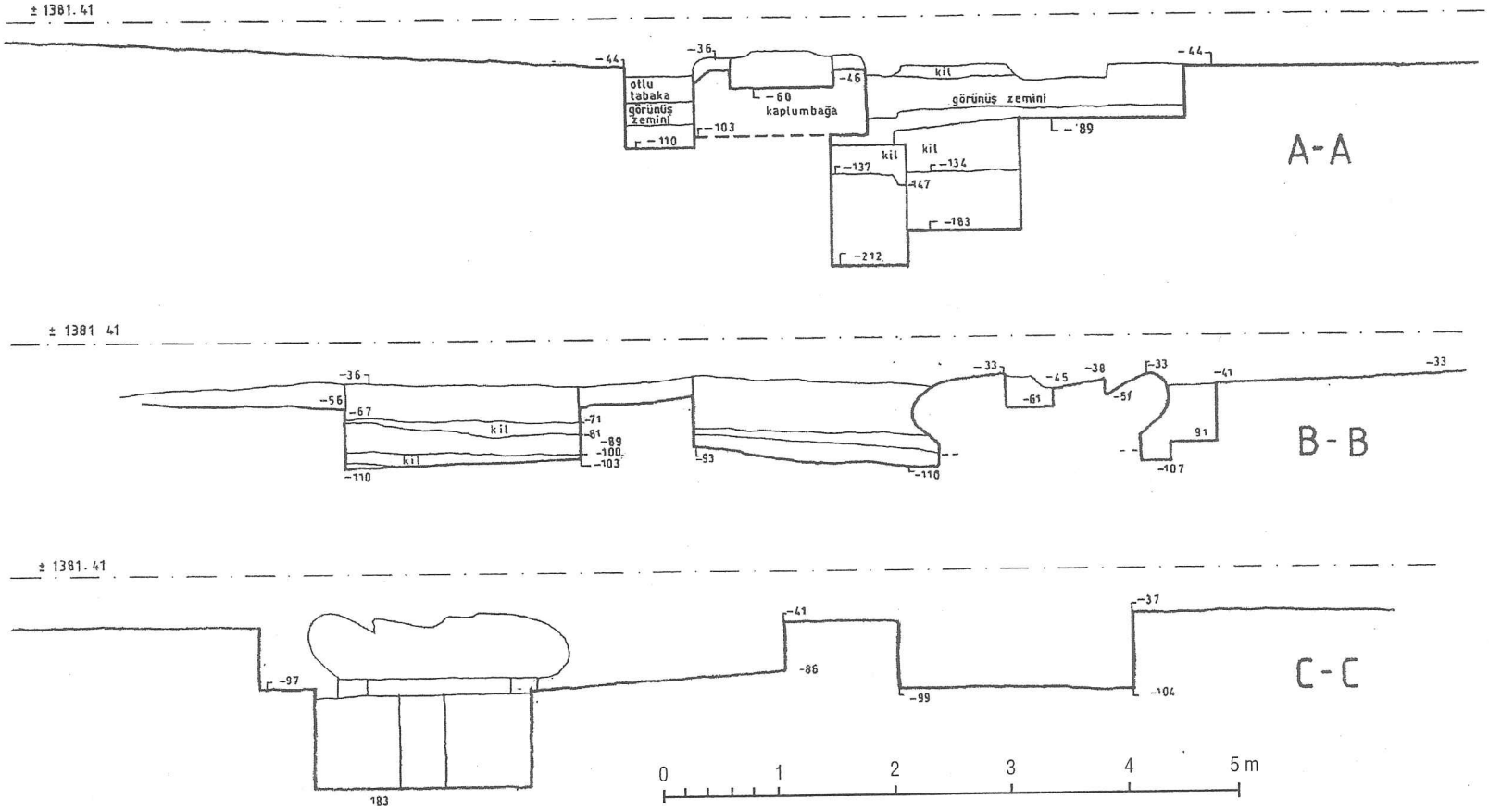

Çizim 16- Bilge Kağan Anıt Külliyesi
Drawing 16- Bilge Khan Monument Complex

Çizim 17- Bilge Kağan Anıtı NG 267/3-4 açmaları
Röleve Çizim: Halit Çal 26-7-2000
Drawing 17- Bilge Khan Monument NG 267/3-4 trenches
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 26 Jul. 2000

Çizim 18- Bilge Kağan Anıtı NG 267/3,4 açmaları
Röleve Çizim: Halit Çal 18-8-2000
Drawing 18- Bilge Khan Monument NG 267/3,4 trenches
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 15 Aug. 2000

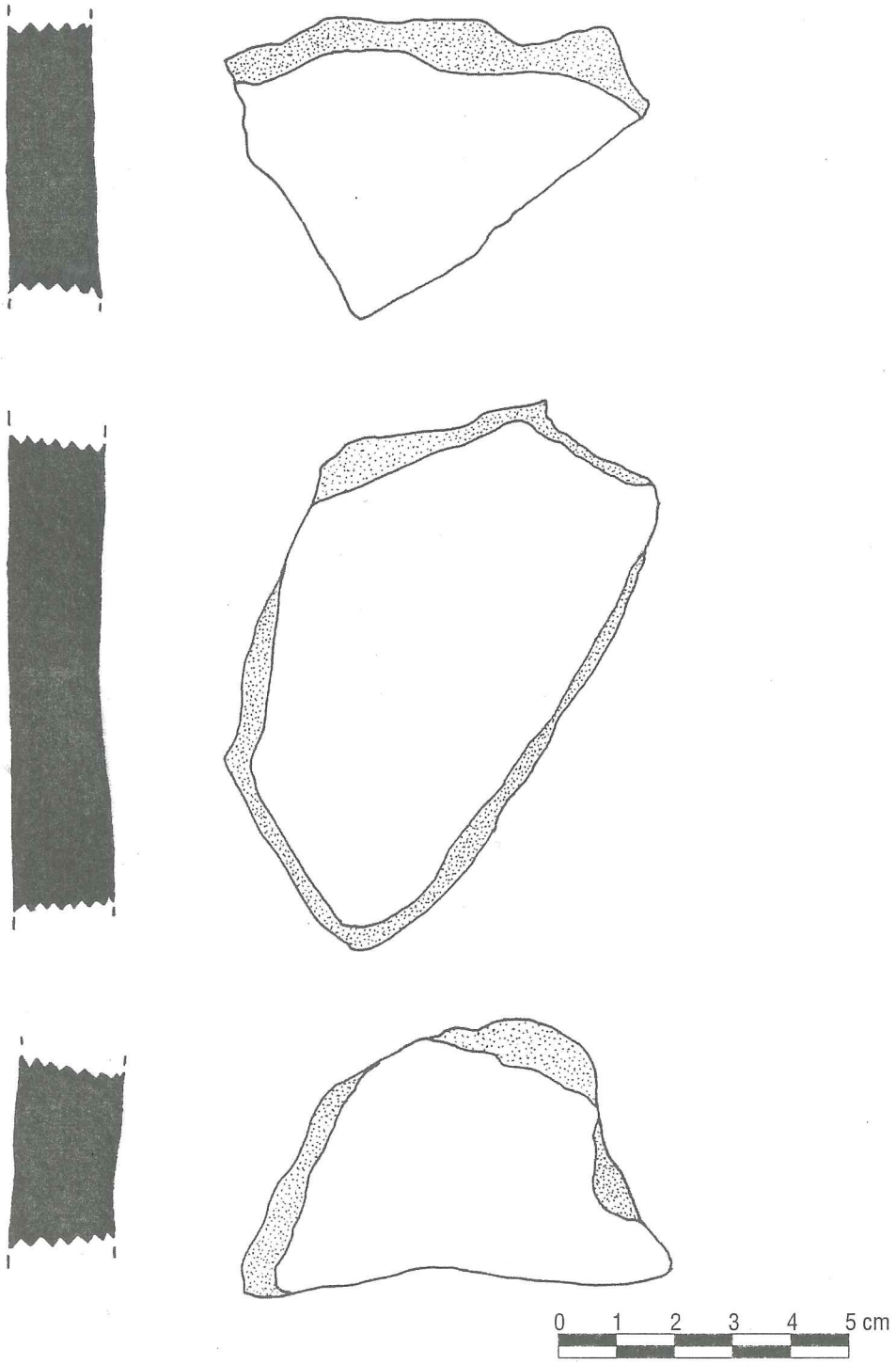

Çizim 19- Bilge Kağan Anıtı NG 267/3-4 açmaları

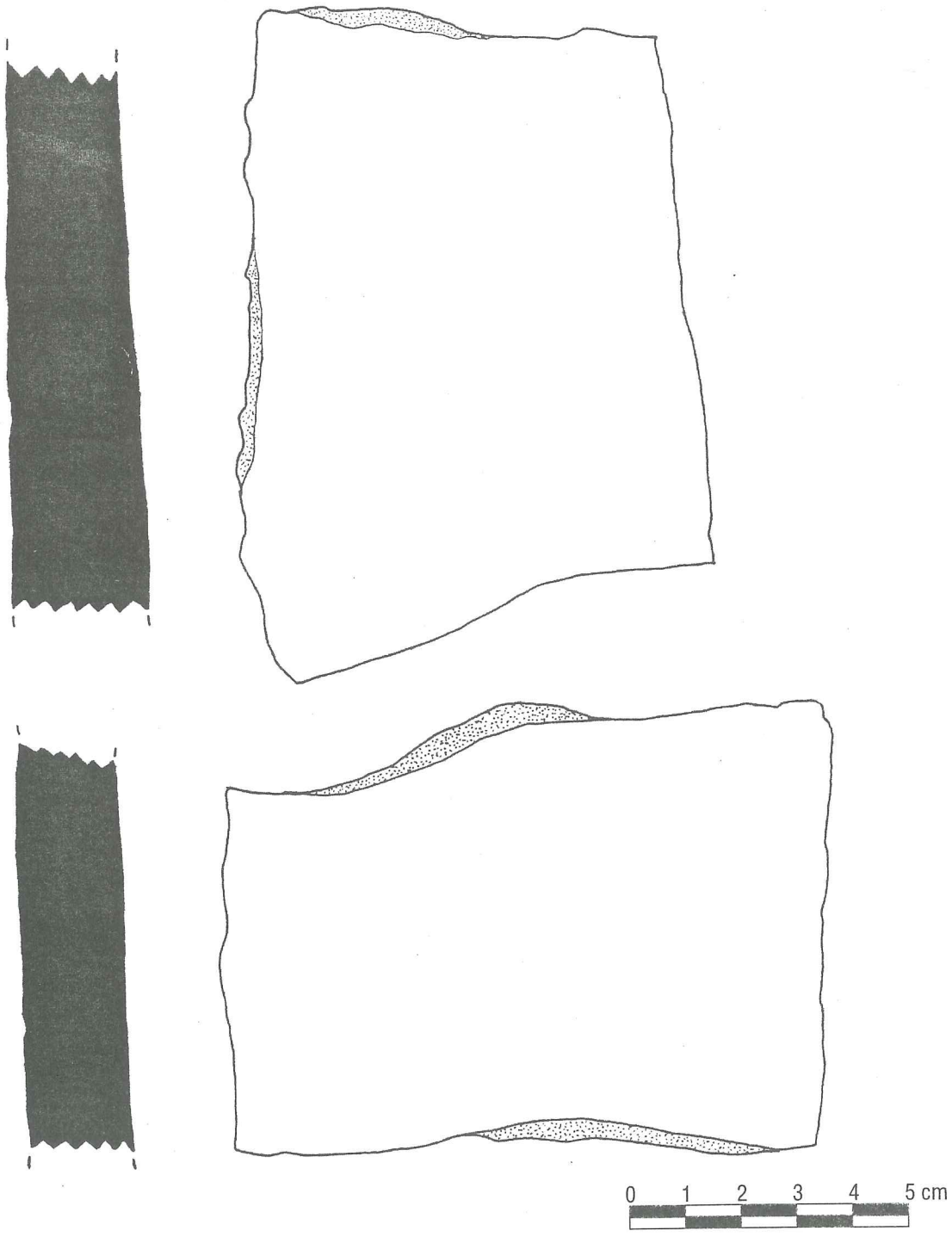
Röleve Çizim: Halit Çal 18-8-2000

Drawing 19- Bilge Khan Monument NG 267/3-4 trenches

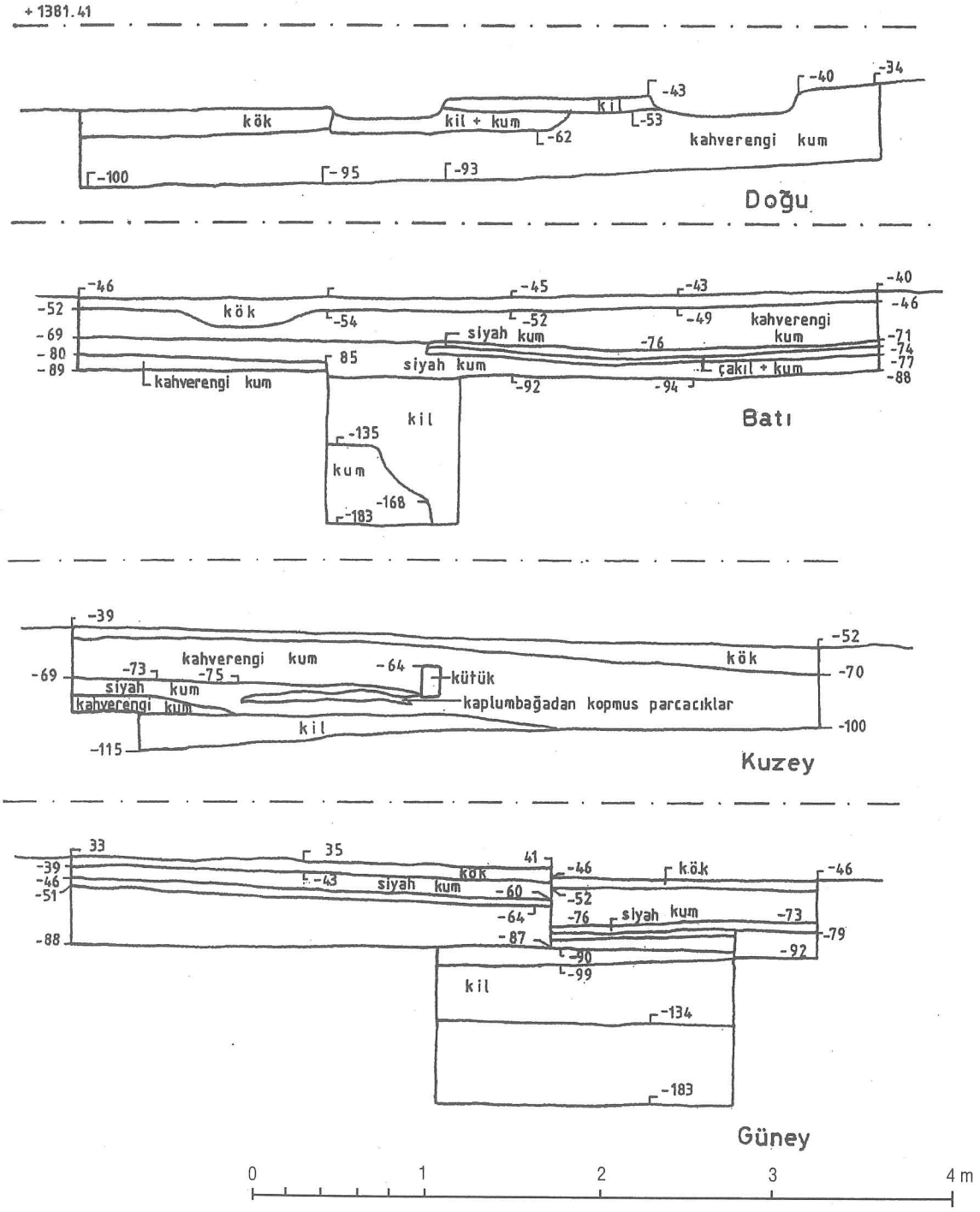
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 17 Aug. 2000

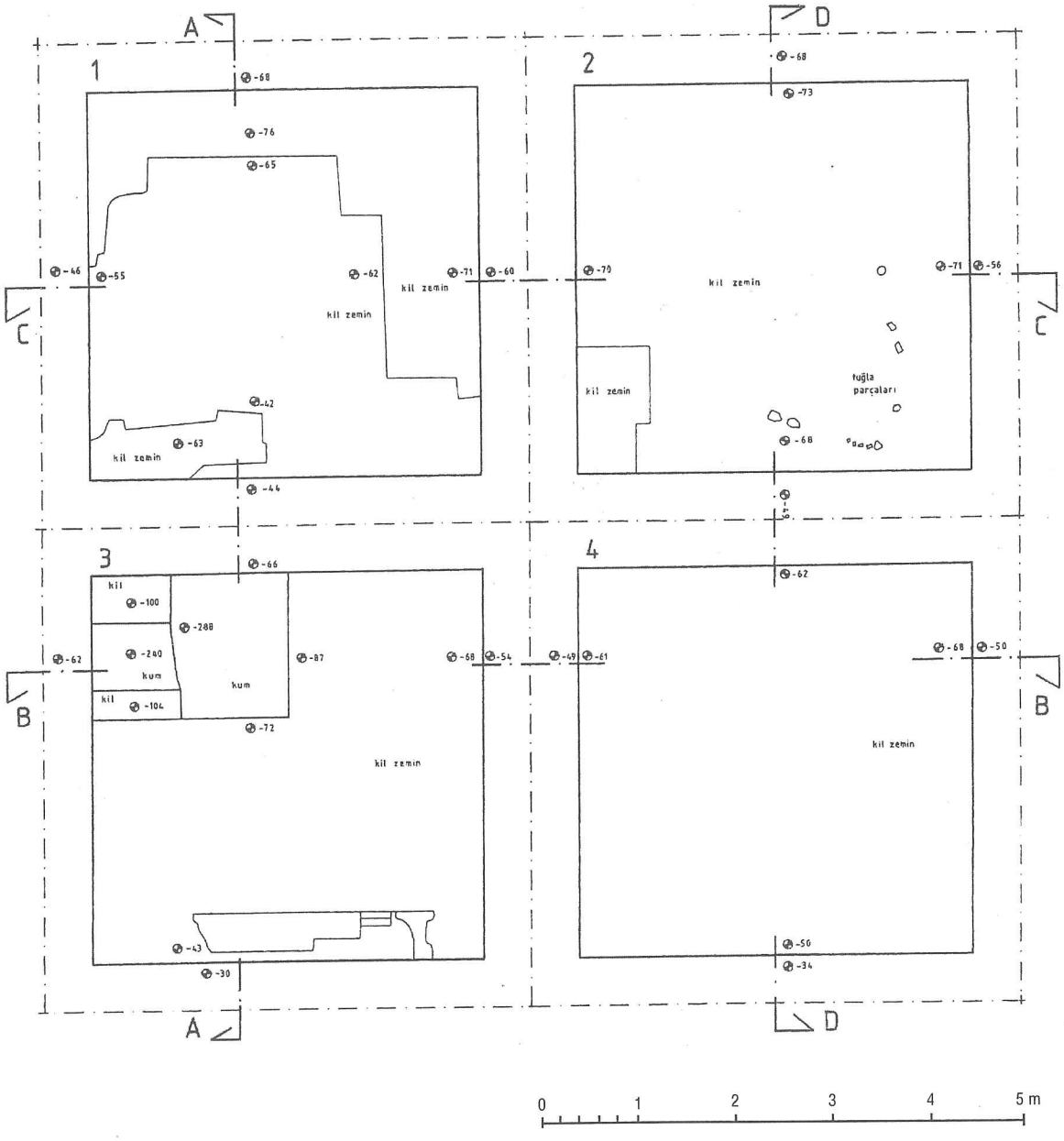

Çizim 20- NG 267 Açması, A4 plan karesinde bulunan kiremitler
Çizim: Nurşen Özkul Fındık
Drawing 20- Tiles found at NG 267 trench, A4 plan square
(Drawing by: Nurşen Özkul Fındık)

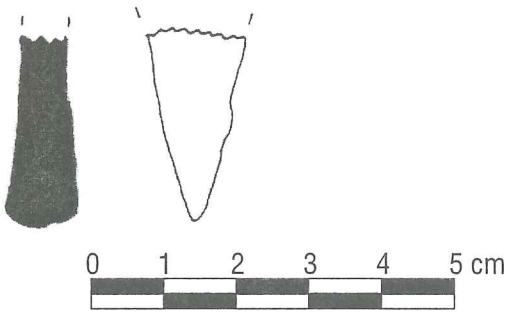

Çizim 21- NG 267 Açması, A4 Plan karesinde bulunan kiremitler
Çizim: Nurşen Özkul Fındık
Drawing 21- Tiles Found at NG 267 Trench, A4 plan square
(Drawing by: Nurşen Özkul Fındık)

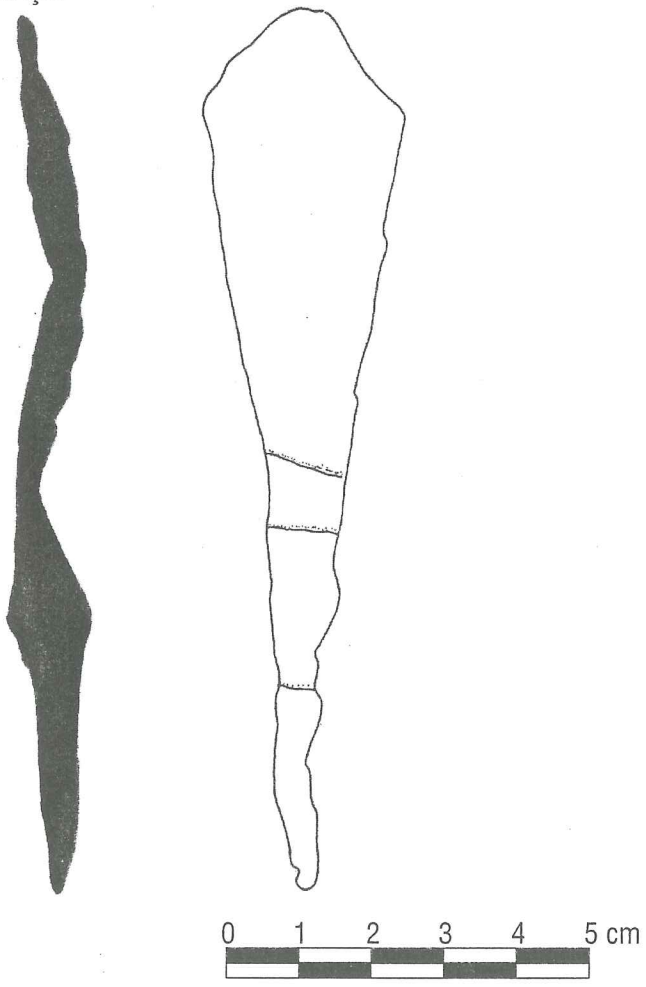

Çizim 22- Bilge Kağan Anıtı NG 267-3 açması cepheleri
Röleve-Çizim: Halit Çal
Drawing 22- Bilge Khan Monument, sides of NG 267-3 trench
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 9 Aug. 2000

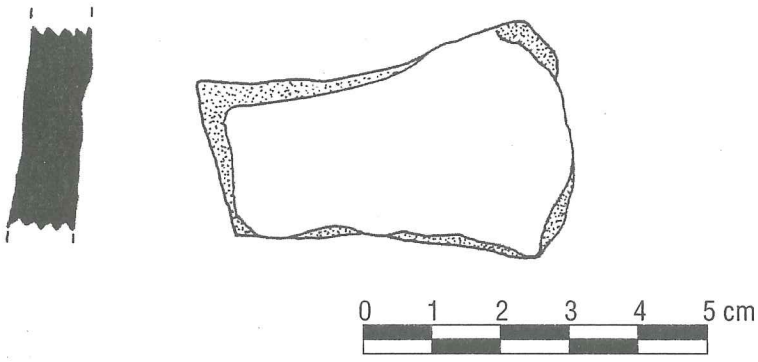

Çizim 23- Bilge Kağan Anıtı NG 264/1-4 açmaları 2000 Yılı
Röleve-Çizim: Halit Çal 14-8-2000
Drawing 23- Bilge Khan Monument, Year 2000 trenches of NG 264/1-4
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 14 Aug. 2000

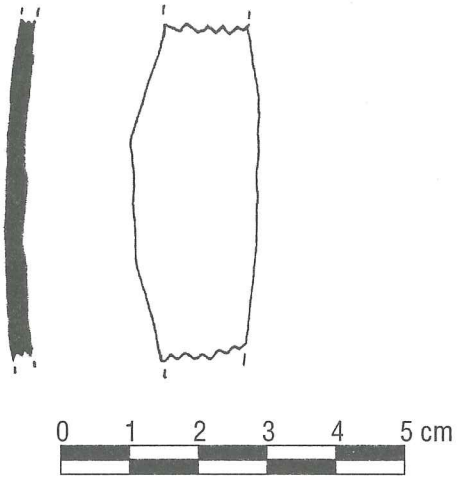

Çizim 24- NG 264 Açması, A4 plan karesinde bulunan metal parça
Röleve-Çizim: Halit Çal
Drawing 24- Metal piece found at NG 264 trench, A4 plan square
Relief-Drawing by: Halit Çal

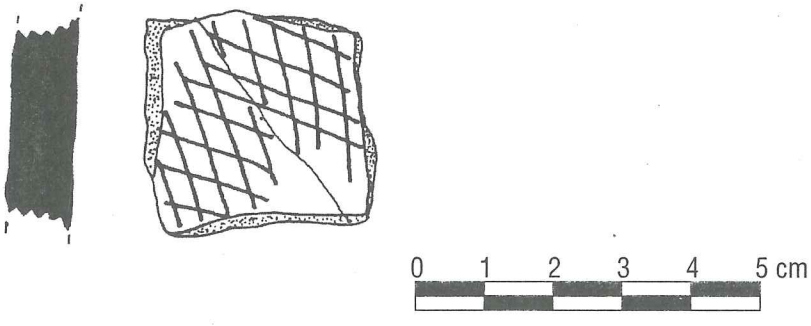

Çizim 25- NG 264 Açması, A4 Plan karesinde bulunan ok ucu
Röleve-Çizim: Nurşen Özkul Fındık
Drawing 25- The arrow head found at NG 264 trench, A4 plan square
(Drawing by: Nurşen Özkul Fındık)

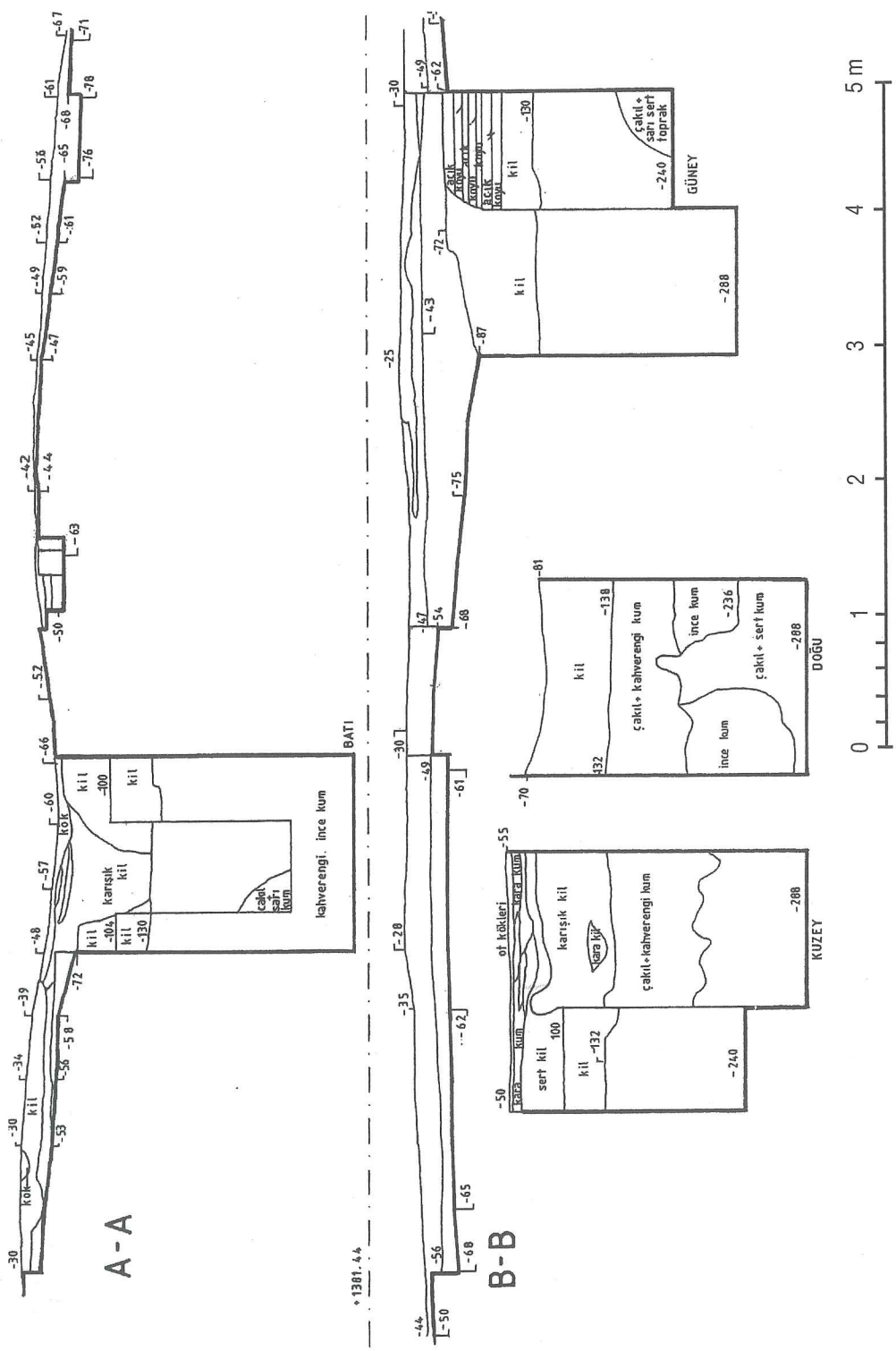

Çizim 26- NG 264 Açması, A4 plan karesinde bulunan seramik parçası
Drawing 26- Ceramic piece found at NG 264 Trench, A4 plan square

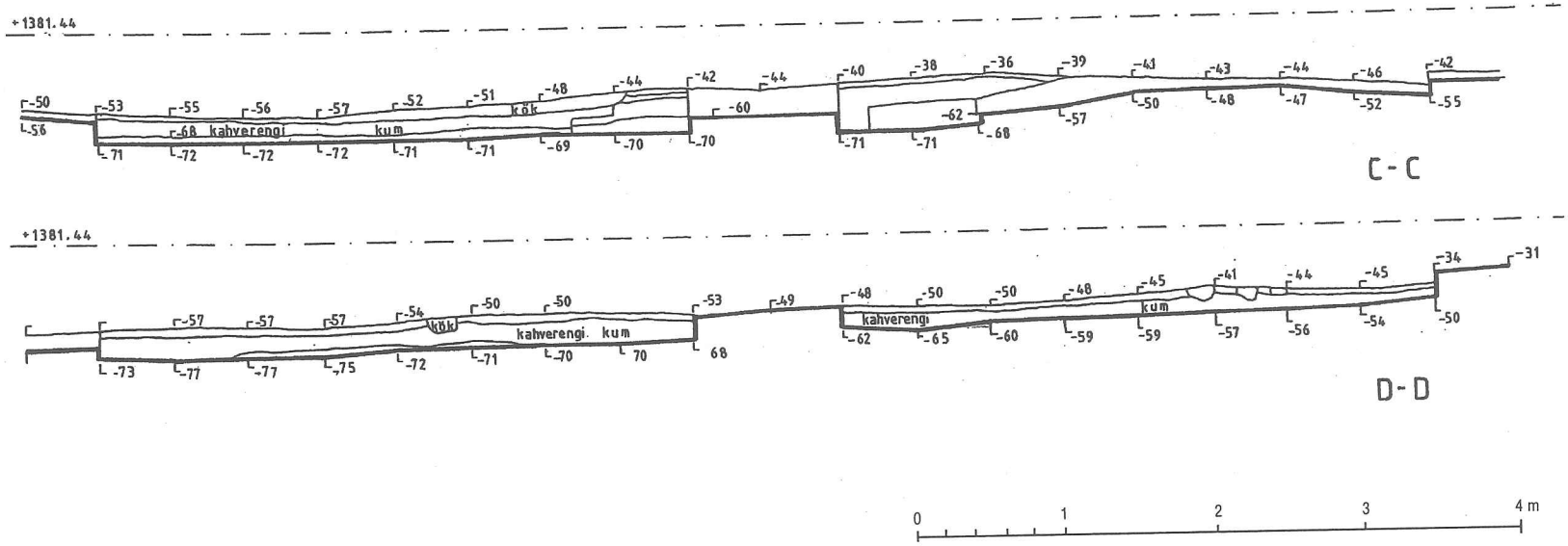

Çizim 27- NG 264 Açması, A2 plan karesinde bulunan metal parça
Drawing 27- Metal piece found at NG 264 Trench, A2 plan square

Çizim 28- NG 264 Açması, A3 plan karesinde bulunan baklava desenli sıva parçası
Çizim: Nurşen Özkul Fındık
Drawing 28- Piece of plaster with diagonal figures found at NG 264 trench, A3 plan square
(Drawing by: Nurşen Özkul Fındık)

Çizim 29- Bilge Kağan Anıtı NG 264 Açmaları Kesitleri
Röleve-Çizim: Halit Çal 16-8-2000
Drawing 29- Cross-Sections of Bilge Khan Monument NG 264/1-4 Trenches
(Relief-Drawing by: Halit Çal) 16 Aug. 2000

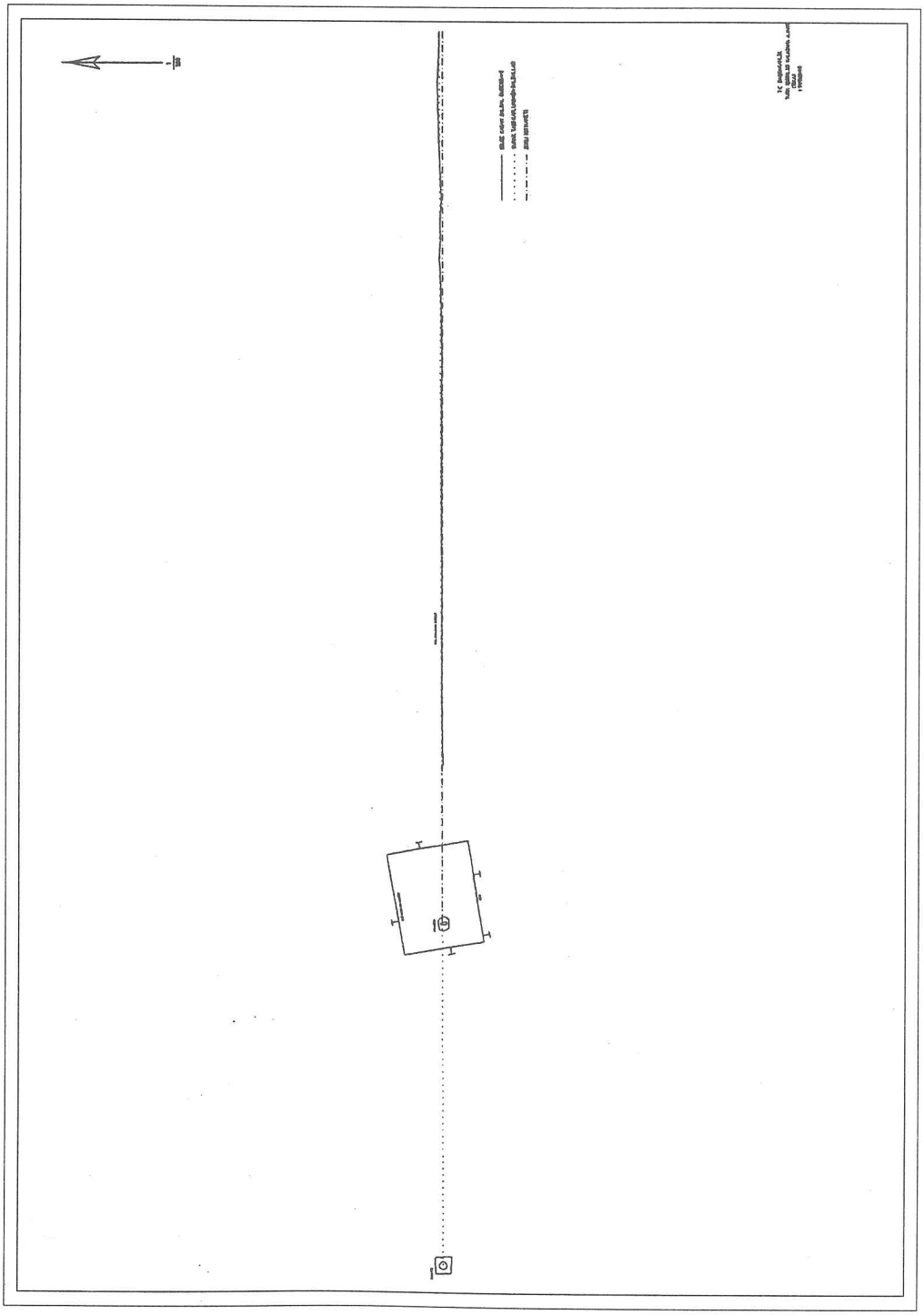

Çizim 30- Bilge Kağan Anıtı NG 264/1-4 Açmaları Kesitleri

Röleve-Çizim: Halit Çal 16-8-2000

Drawing 30- Cross-Sections of Bilge Khan Monument NG 264/1-4 Trenches

(Relief-Drawing by: Halit Çal) 16 Aug. 2000

Çizim 31- Bilge Kağan Eksen Kontrolü
Drawing 31- Bilge Khan Axis Control

KORUMA VE RESTORASYON ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Sait BAŞARAN
Okt. Yüksel DEDE

ANITLARIN BOZULMA NEDENLERİ

Anıtlar ve diğer taş kalıntılar atmosferik koşullara açık olmaları nedeni ile fiziksel, kimyasal, biyolojik, insan ve hayvan tarafından yapılan tahribatların etkisinde kalmıştır. Taş bozulmalarını hızlandırıcı birer etken olan bu faktörler sonucunda, yüzeylerin aşınmasına ve birkaç milimetre kalınlığında tabakalar halinde taş kayıplarına neden olmuştur. Yüzeyin yaprak biçimli tabakalar biçiminde kalkması ve dökülmesi, yarılma ve çatlaklar büyük derecede değişken ısı farkına bağlı olarak yağmur, don, güneş gibi etkenlerden kaynaklandığı görülmüştür.

KÖL TİGİN KÜLLİYESİ

KÖL TİGİN ANITI

Anıtın güney, Çince yazının yer aldığı cephede, dikine ve enine olmak üzere sekiz derin çatlak ve bunların arasında yüzeysel oluşmuş durumda bir çok ince çatlak tespit edilmiştir. Yazılı taşın ortasında dikine oluşan iki çatlak diğerlerinden daha belirgindir. Kaideye temas eden kesimlerde dikine çatlakların sayısında artma eğilimi vardır. Anıtın alt kesiminden yazılı olan kısımdan taş yüzeyinin yaprak şeklinde koparak döküldüğü gözlenmiştir. Taşın bu yüzü üzerinde oluşan çatlakların taş dokusu içinde devam ederek öteki yüzüne değin uzandıkları

PRESERVATION AND RESTORATION WORK

Prof. Dr. Sait BAŞARAN
Yüksel DEDE

REASONS FOR DAMAGES ON MONUMENTS

Since the monuments and other stone artifacts are prone to atmospheric conditions, they have been influenced by physical, chemical, biological destruction as well as destruction by human beings and animals. As a result of these factors which have an accelerating role in corrosion of stones, the surfaces have been corroded and stone losses in layers of a few millimeters have occurred. Exfoliation of the surface in leaf-like layers, cleavages and fissures are caused by factors such as rain, frost and sunlight also depending on the substantially variable difference of temperature.

KOL TIGIN COMPLEX

KOL TIGIN MONUMENT

Vertically and horizontally formed eight deep cleavages as well as many minor fissures that have occurred on the surface of the southern side of the monument, where the Chinese inscription exists, have been found out. Two vertical fissures in the middle of the inscription are more apparent than the others. The number of vertical fissures in the sections contacting the pedestal tends to increase. It has been observed that the surface of the stone corresponding to the inscribed part on the lower part of the monu-

saptanmıştır. Anıt taşın güney-doğu kenarının ortasına yakın yerinden yaklaşık 20x40 cm boyutunda bir parça kopmuştur. Bu kırığın karşısında taşın güney-batı kenarında yakın alanda ve buna paralel olarak 130 metre uzunluğunda, 20 cm genişliğinde bir bant benzeri başka bir taş ya da bir cismin sürtünmesi sonucunda aşınma meydana gelmiştir. Bunun sonucu olarak burada yer alan motiflerin tamamen aşındığı saptanmıştır. Aynı kenar üzerinde hayvanların sürtünmesi sonucunda taşta parlak koyu renk bir yağ tabakası oluşmuştur. Anıtın bu yüzünde ve özellikle ejderhaların olduğu yerde yoğun olmak üzere, orta kesimlerden aşağılara doğru uzanan kuş dışkılarının oluşturduğu beyazımsı krem renklerde ince bir katman bulunmaktadır (Fot. 90 ve 91). Asit içeren dışkı, taş yüzeyinin rengini yer yer, ejderhaların bulundukları üst kesimleri ise tümüyle değiştirmiş ve taşın direncini bozmuştur.

Anıtın Göktürkçe yazıtın yer aldığı kuzey yüzü üzerinde enine oluşmuş üç çatlak bulunmaktadır. Bu çatlakların taş dokusu içinde devam ederek, taşın öteki yüzüne doğru uzandıkları belirlenmiştir. Özellikle orta kesiminde enine yer alan çatlağın diğer yüze ulaşmış olduğu büyük bir olasılıktır.

Anıtın kaideye yakın olan alt kesimlerinde, diğer tarafta olduğu gibi yüzeyde yaprak şeklinde parçaların ayrılarak koptuğu gözlemlenmiştir.

Anıtın kuzey-batı köşesi, tepeliği oluşturan ejderhalardan başlayarak aşağı doğru daralarak uzanan büyük bir kütle kopmuştur. Yıldırım düşmesi sonucu koptuğu düşünülen bu kütlenin bir parçası, anıtın kuzey-batısındaki alanda bulunmuştur.

Anıtın bu yüzündeki tahribat, diğer yüzlerine göre daha fazladır. Bu tahribatlardan en belirgin olanları, Japonlar tarafından anıtın kopyasının yapılması ve koruma yöntemlerinin alınması sı-

ment has exfoliated in leaf-like segments. A 20x40 cm. piece has broken off the stone at a point close to the middle of the southeastern side. Against this fracture, near the southwestern side of the stone, 130 cm. long and 20 cm. wide band-like corrosion has occurred as a result of the dub of anther stone or substance. Consequently, it has been observed that all of the motives engraved on this part have disappeared. On the same edge, a bright and dark layer of oil has been formed due to the dub of animals. On this side of the monument, especially where the dragons were engraved, there is also a thin, white-like cream-colored layer formed by the feces of birds extending from the central section to the lower parts (Photos 90 and 91). The acidic feces has changed the color of the stone surface in places, and the upper parts where the dragons were engraved completely, and weakened the resistance of the stone.

On the northern side of the monument, where the inscriptions in Kok Turk language were inscribed, there are three horizontally formed fissures. It has been found out that these fissures progressed within the structure of the stone and extended to the other side. In particular, it is of high probability that the horizontal fissure on the central part has extended the other side.

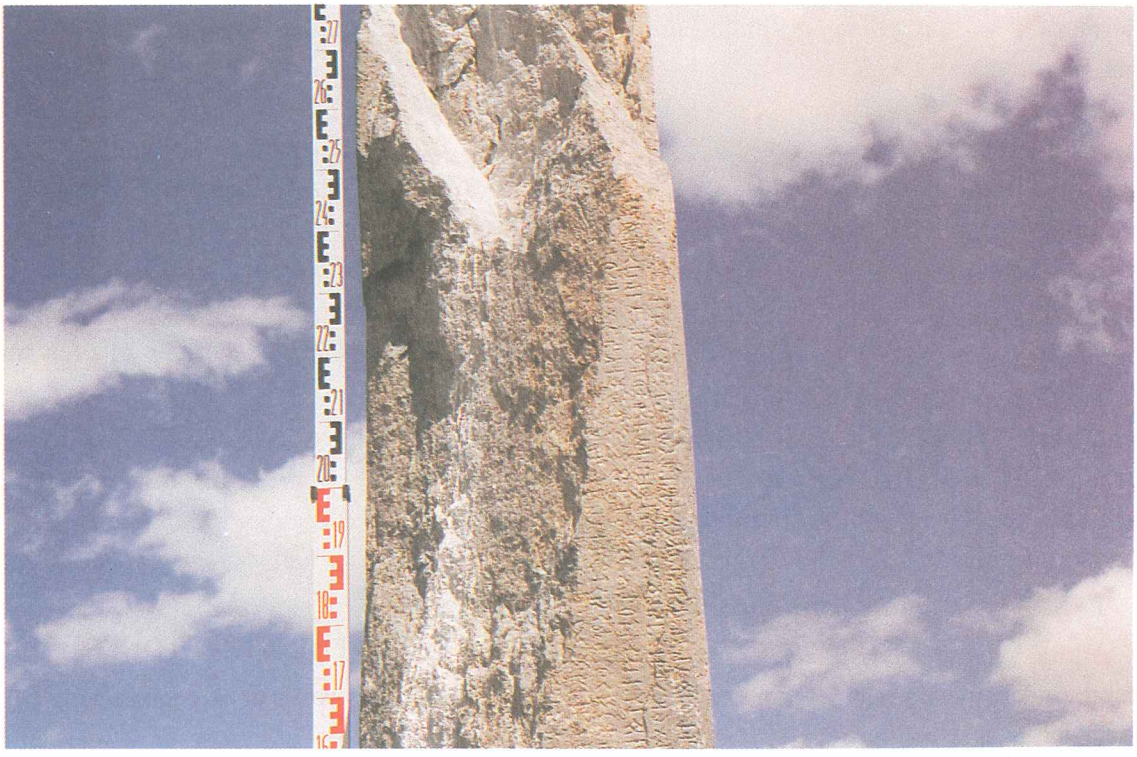
At the lower parts of the monument which are close to the pedestal, it has been observed that the surface has exfoliated just like the other side.

On the northwestern corner of the monument, a large mass extending from the dragons forming the crest downwards in a narrowing way has broken off. A piece of this mass which is considered to have broken off as a result of thunderbolt, has been found in the northwest of the monument.

The damages on this part of the monument is more than the damage on other sides. The most apparent damage among all has been understood

Fotoğraf 90- Köl Tigin Anıtının temizlik çalışmalarından önceki durumu
Photograph 90- Situation of Kol Tigin monument before cleaning.

Fotoğraf 91- Köl Tigin Anıtının temizlik çalışmalarından önceki durumu
Photograph 91- Situation of Kol Tigin monument before cleaning.

rasında oluştuğu anlaşılmıştır. Temizlenmeden taşın yüzeyinde bırakılan petrol türevi olan kalıntılar, taşın yüzeyini doldurarak yazıların okunmasını önlemekle kalmamış, aynı zamanda yüzey üzerinde lekeler oluşturarak taşın rengini bozmuştur. Ayrıca Japon bilim heyeti anıtı korumak amacı ile siloksan türü bir madde kullanmış olduğu yapılan araştırma ve çalışmalar sonucunda anlaşılmıştır. Suyun taşın içine girmesini önleyen ve dış etkenlere karşı taşları koruduğuna inanılan bu madde, hem taşın rengini değiştirmiş hem de taşın yüzeyinde kristalize olarak harflerin içini doldurduğundan yazının okunamaz duruma gelmesine sebep olmuştur. Anıtın bu yüzü üzerinde diğer yüzünde olduğu gibi, kuş dışkısı ve hayvanların sürtünmesi sonucuna bağlı olarak yağ tabakaları yer almaktadır.

Köl Tigin yazıtının kaidesi olan kaplumbağa, anıtın doğusundaki özgün yerinde dört parçaya ayrılmış durumda yer almaktadır. Beyaz mermerden yapılmış olan kaplumbağanın büyük bir bölümü toprağa gömülü vaziyettedir. Açıkta bulunan kısımlar suyun çevrimleri ve atmosferik etkiler sonucunda oldukça fazla yıpranmıştır. Bu kesimlerde yüzeyden yer yer birkaç milimetre kalınlığında yaprak biçiminde kopmalar olmuştur.

Köl Tigin külliyesinin içinde yer alan diğer buluntulardan balballar, insan ve hayvan heykelleri üzerinde biyolojik bozulmalar, çatlaklar, kırılmalar ve yüzeyden ince levhalar biçiminde kalkan kısımlar ile hayvanların sürtünmesi sonucunda oluşan yağ tabakaları gibi bozulmalar saptanmıştır.

TAŞLARA YAPILAN MÜDAHALELER

Anıtta yapılan temizlik uygulamasına, kuş dışkılarından meydana gelen kir katmanlarının yüzeyden uzaklaştırılmasıyla başlanmıştır. Taşı aktif bozulma sürecine sokan bu kir tabakaları, sulu ve kuru temizleme yöntemleri uygulanarak

to have happened during the work of the Japanese towards copying the monument and taking precautionary measures. Petroleum derivative substances left on the surface of the stone without cleaning has not only hindered the reading of inscriptions by filling in the engraved inscriptions, but also changed the color of the stone by forming stains on the surface. As a result of the researches conducted, it has also been found out that the Japanese scientific mission has used a chemical like siloxane to preserve the monument. This chemical, which is considered to prevent water from getting into the stone and to preserve stones from external factors, has both changed the color of the stone and rendered the stone undecipherable since it crystallized on the surface of the stone and filled in the engraved letters. As is the case on other sides of the monument, there are layers of bird feces and oil due to the dub of animals on this side of the monument.

The turtle, which is the pedestal of Kol Tigin Monument, was found in four pieces in its original place in the east of the monument. A large portion of the turtle, which is made of white marble, is under the ground. The parts over the surface have been substantially damaged as a result of the cycles of water and atmospheric effects. On these parts, exfoliation has occurred on the surface in leaf-like particles of a few millimeters.

Biological corrosion, cleavages, fissures, exfoliation and oil layers due to dub of animals have been observed on other findings at Kol Tigin complex, such as balbals, human and animal statues.

INTERVENTIONS ON STONES

The cleaning work at the monument commenced by removal of layers of dirt consisting of bird feces. These layers of dirt which have caused an active process of corrosion on the sto-

Fotoğraf 92- Köl Tigin Anıtına uygulanan temizlik çalışmaları
Photograph 92- Cleaning procedures applied on Kol Tigin monument.

Fotoğraf 93- Köl Tigin Anıtına uygulanan temizlik çalışmaları
Photograph 93- Cleaning procedures applied on Kol Tigin monument.

Fotoğraf 94- Köl Tigin Anıtındaki kir katmanlarının mekanik yöntemlerle kazılarak yüzeyden uzaklaştırılması çalışmaları
Photograph 94- Work for Removing the Layer of Dirt on Kol Tigin Monument Through Scraping by Mechanical Means.

uzaklaştırılmaya çalışılmıştır (Fot. 92 ve 93). İlk aşamada kirli yerler, bol su ve yumuşak fırçalar ile yıkanarak dışkıların uzaklaştırılmasına veya yumuşatılmasına çalışılmıştır. Bu işlemin ardından kir katmanlarının, mekanik yöntemlerle kazılarak yüzeyden uzaklaştırılması sağlanmıştır (Fot. 94).

Su ve mekanik yöntemler ile çıkarılamayan ve anıtın yüzeyinde çok kalın ve sert yapı gösteren, alttaki kir tabakalarının yumuşatılması için kimyasal yöntemler denenmiştir. Bunun için AB 57 maddesi % 10 oranında su ile karıştırılarak bir solüsyon hazırlandı. Solüsyonun kir katmanlarını temizlemede etkili olabilmesi için kağıt hamuru ile birlikte kir tabakaları üzerine önce 24 saat, sonra 12 saat süreyle hava almayacak şekilde üstü plastik bir örtü ile kapatılarak bekletildi. Her uygulamadan sonra taşın yüzeyi bol su ile fırçalanarak yumuşamış olan kir ile kimyasal maddenin temizlenmesi sağlandı. Bu işleme rağmen yüzeye sıkıca tutunmuş olan kirler kazıyıcı aletler kullanılarak uzaklaştırıldı.

Anıtın kopyası alınırken girintiler arasına sıkışıp kalan silikon kauçuk kalıntılarının temizliği, tamamen mekanik yöntemlerle müdahale edilerek temizlenmeye çalışılmıştır. Bu işlem sırasında taşın çizilmemesi için sivri uçlu ahşap çubuklar kullanılmıştır. Temizlenen yerlerin tekrar eski renklerine dönüştüğü ve yazıların kısmen de olsa ortaya çıktığı gözlendi.

Temizlik çalışması yapılan bir diğer eser ise Köl Tigin külliyesinde yer alan insan, hayvan heykelleri ve balballardır. Koçların dışında kalan bütün heykeller temizlik çalışmalarından önce, anıtın batısındaki düzlüğe taşınmıştır. Heykeller üzerinde bulunan kir tabakaları, anıtın temizliğinde kullanılan malzeme ve yöntemlerle yapılmıştır.

ne have been removed through wet and dry cleaning methods (Photos 92 and 93). Firstly, the dirty parts have tried to be cleaned using plenty of water and soft brushes. After this process, mechanic methods have been applied to remove dirty layers (Photo 94).

Chemical methods have been used to soften the thick and hard layer of dirt which could not be removed through use of water and mechanic means. To this end, solution has been prepared by mixing 10 % AB 57 with water. To render the solution effective in cleaning the dirty layer, the layers of dirt have been covered with paper pulp and plastic first for 24 hours and then for 12 hours to avoid aeration. After each application, the surface of the stone has been brushed with plenty of water and the softened layer of dirt and the chemicals have been cleaned. The dirt that could not be removed despite these procedures have been removed through using scrapers.

The silicon rubber remnants left in the recesses when taking the copy of the monument have tried to be cleaned through use of solely mechanic methods. In order to avoid scratches likely to occur on the stone during this process, wooden sticks with sharp-ends have been used. It has been observed that the cleaned placed have assumed their original colors and the inscriptions have become readable.

Another artifact on which cleaning work has been conducted was human and animal statues as well as balbals. Excluding the rams, all the statues have been carried to the plain field in the west of the monument before the cleaning work. The layers of dirt on the statues have been removed through the methods and materials used in cleaning the monument.

KORUMA VE ONARIM ÇALIŞMALARI

Köl Tigin Anıtının yere yakın kısımlarında saptanan yüzeydeki bozulmalar ve yapraklanmaların sürekliliğini ve dökülmelerini önlemek amacıyla bu kısımlar % 10'luk paraloid B 72 maddesi sürülerek ya da şırınga edilerek koruma altına alınmıştır.

Onarım çalışmaları sadece Köl Tigin Anıt bölgesinde yer alan bazı eserler üzerinde yapıldı (Fot. 95). Onarımı yapılan eserler; KH 3 olarak kodlanmış heykel ile KH 8,9,10 heykel parçaları ve Bark'ın kuzeydoğu köşesinde yer alan kaideden ibarettir. Yapılan bu çalışmalarda yapıştırıcı olarak bir epoksi maddesi olan Araldit 2404 kullanılmıştır.

Köl Tigin Anıtının kuzeyinde, kaplumbağa kaidesinin bulunduğu çukur alanda yer alan KH 3 kodlu heykelin sağ ayak kısmına ait, kopmuş durumdaki parçası bulunarak yerine yapıştırılmıştır. Kırık kısımlar yapıştırılmadan önce şunlar yapılmıştır: Su ile yapılan genel temizlik sonrası kırık yüzeylerdeki kir katmanları ve özellikle kalker birikintileri, mekanik yöntemlerle kazılarak eser üzerinden uzaklaştırılmıştır. Kırık yüzeylerin mekanik temizliğinde sivri uçlu çelik aletler kullanılmıştır. Aynı zamanda murç ile kırık yüzeylerde hafif çentikler açılarak kırık parçaların birbirine daha sıkı tutunacakları girintiler oluşturulmuştur. Kırık yerlerin temizlik uygulamaları arazide, eserlerin bulundukları yerde yapılmıştır. Yapıştırma işlemleri ise eserler depo binasına taşındıktan sonra gerçekleştirilmiştir.

Köl Tigin külliyesinde gerçekleştirilen diğer çalışmalar, KH 10 ve KH 9 kodlu heykel parçalarının onarımına aittir. Bu heykel parçaları barkın batı kısmında diğer taşlarla karışık durumda bulunmuştur. Aynı heykele ait olan KH 8 nolu heykel parçası ise kaplumbağanın bulunduğu çukurda tespit edilmiştir. Parça arama çalışma-

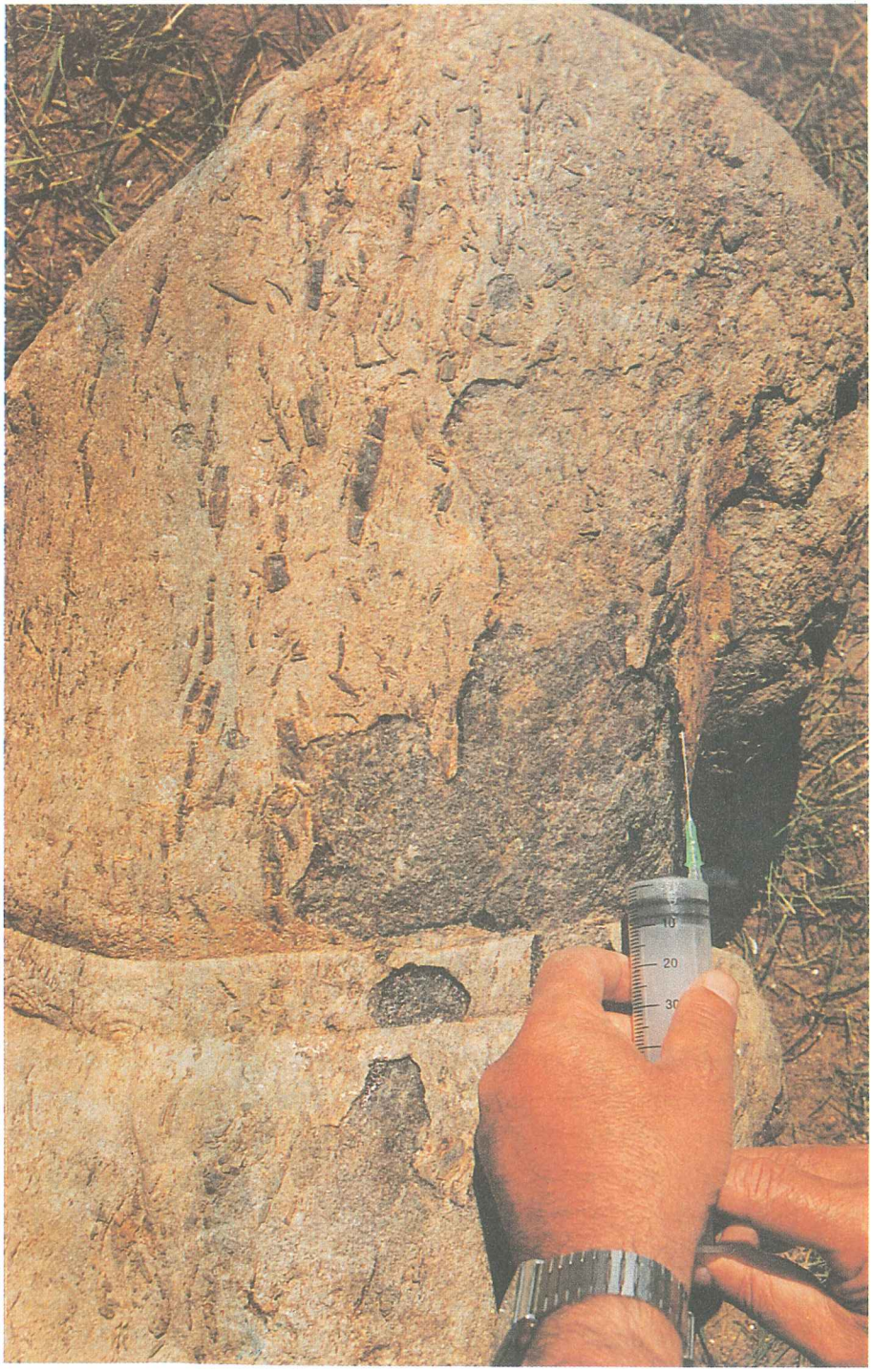
PRESERVATION AND RESTORATION WORK

In order to prevent the continuity of the corrosion and exfoliation observed on the lower surface of Kol Tigin Monument, these parts have been taken under preservation through applying or injecting 10 % paraloid B 72 chemical.

Restoration work was only conducted on some of the artifacts located on the site of Kol Tigin monument (Photo 95). The restored artifacts were the statue coded KH 3, pieces of statues coded KH 8, 9,10 as well as the pedestal on the northeastern corner of the Barque. Under the work conducted, Araldit 2404, an epoxy adhesive, was used as the adhesive material.

The piece that was broken off the right leg of the statue KH 3 which is located at the hollow area where the turtle pedestal exists in the north of Kol Tigin monument, was found and adhered to its original place. The following have been done before adhering the broken pieces: After the general cleaning made by water, the layers of dirt and especially the calcareous layer on the broken surfaces have been scraped and removed through mechanic means. For the mechanical cleaning process of the broken surfaces, sharp pointed steel instruments were used. Furthermore, through making notches on the broken surfaces by a chisel, recesses have been formed to ensure that the broken parts adhere more strongly. The broken surfaces have been cleaned on site, where the artifacts are located. They were adhered in the warehouse after they were carried in.

Other works carried out at Kol Tigin complex include the restoration of pieces of statue coded KH 10 and KH 9. These pieces of statues were found as mixed with other stones in the east of the barque. The piece of statue coded KH 8 was found in the hole where the turtle was

Fotoğraf 95- Köl Tigin anıt Külliyesinde bulunan bazı eserlere uygulanan onarım çalışmaları
Photograph 95- Restoration Procedures Applied on Some Artifacts in Kol Tigin Monument Complex.

ları sırasında bu üç parçanın aynı heykele ait olduğu belirlenmiştir. Söz konusu üç parçanın su ile yapılan temizlik sonrası kırık yüzeylerdeki kir birikintileri kesici aletler ile temizlenmiş ve kırık yüzeyler hafifçe çentiklenmiştir. Temizlik çalışmalarından sonra parçalar epoksi reçinesiyle yapıştırılarak koruma altına alınmıştır.

Barkın kuzeydoğu köşesine ait olan heykel kaidesi, tam ortadan iki parçaya yarılmış olarak bulunmuştur. Bu eser üzerinde yer alan kirlerin suyla yapılan temizlikten sonra, kırık yüzeydeki kalker katmanı murç ile temizlenmiş ve bu yüzeyler hafif çentiklenmiştir. Daha sonra bu iki parça bulundukları yerde yapıştırılmış ve özgün yerine yerleştirilmiştir.

Yapıştırılan yerlerde aşınmadan dolayı oluşmuş olan boşluklar, epoksi yapıştırıcısına benzer taşların tozu karıştırılarak hazırlanan harç ile doldurulmuştur. Burada kullanılan epoksi maddesini jel durumuna getiren tozun taşları renk bakımından orijinal eserlerle uyum sağlaması için, anıtlara yakın yerde yer alan mermer ocağından alınmıştır. Bu taşlar dövülerek toz haline getirilmiş ve daha sonra da elenmiştir. Ayrıca Köl Tigin anıtının kuzey cephesinde oluşmuş olan büyük yarığın içi aynı malzemeyle doldurularak suyun içeri sızması ve donması önlenmiştir. Anıt, kuş pisliklerine karşı, üzerine bir ağ geçirilerek önlem alınmıştır (Fot. 96 ve 97).

BİLGE KAĞAN ANITI

Bilge Kağan Anıtı, Göktürkçe yazılı kısmı yukarı gelecek şekilde yere devrilmiş bir durumdadır. Anıt, biri büyük diğerleri küçük dört parçadan oluşmaktadır. Yazıtlı büyük parçanın hemen doğusunda ejder kabartmalı üst kısma ait iki parça bulunmaktadır. Yaklaşık üç metre kadar kuzeydoğuda ise yazıtın üst kısmı ve ejder kabartmasının bir bölümünün yer aldığı ikinci büyük parça yer almaktadır (Fot. 98).

Bilge Kağan Anıtı ve çevresinde daha önce

located. During the search for pieces, it has been found out that these three pieces belonged to the statue. After being cleaned by water, the layers of dirt on the surfaces of these three pieces have been scrapers and the broken surfaces were slightly notched. After the cleaning work has been completed, the pieces have been adhered through epoxy gum and taken under protection.

The pedestal of the statue which belonged to the northeastern corner of the barque was found in two pieces as broken right in the middle. After the dirt on this artifact has been cleaned by water, the calcareous layer on the surface has been removed by chisel and notched slightly. Then these two pieces have been adhered to their original places.

The spaces that have been formed in the adhered places due to abrasion have been filled in with the paste prepared by mixing epoxy adhesive with the powder of the similar stones. The stone, whose powder has been used to turn the epoxy substance into gel, has been taken from the marble mine in the vicinity so as to provide compliance of color with the original artifacts. These stones have been pounded and turned into powder and then have been sifted. Furthermore, The cleavage that has formed on the northern face of Kol Tigin monument has been filled in with the same material and thus water leakage and frost has been prevented. The monument has been taken under protection against bird feces by covering it with a net (Photo 96 and 97).

BILGE KHAN MONUMENT

Bilge Khan Monument was in a capsized position and the side with Kok Turk language inscriptions was on the top. The monument consists of four parts, with one big and three small pieces. Right in the east of the big inscribed piece, there were two pieces belonging to the top part with dragon relief (Photo 98).

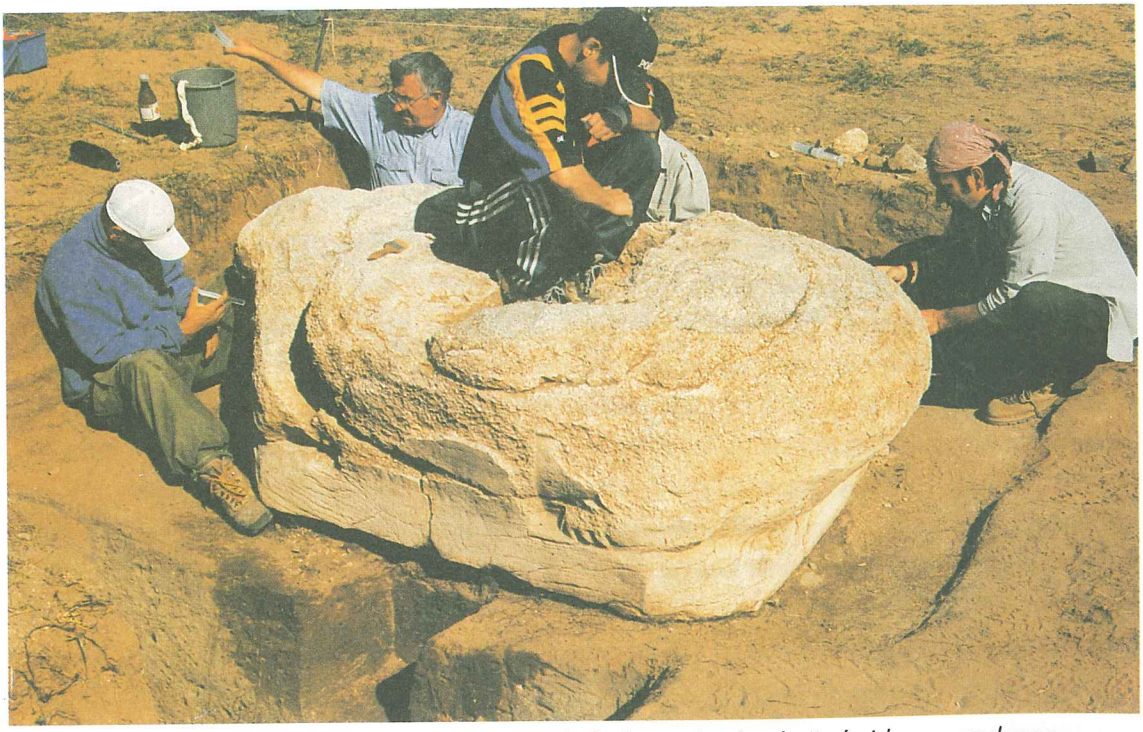
Fotoğraf 96- Köl Tigin Anıtına temizleme ve koruma çalışmaları sonrası uygulanan koruma tedbiri
Photograph 96- Protection measures taken after cleaning and preservation procedures applied on Kol Tigin Monument

Fotoğraf 97- Köl Tigin Anıtına temizleme ve koruma çalışmaları sonrası uygulanan koruma tedbiri
Photograph 97- Protection measures taken after cleaning and preservation procedures applied on Kol Tigin Monument

Fotoğraf 98- Bilge Kağan Anıt Külliyesinde yürütülen çalışmalar
Photograph 98- Activities performed at Bilge Khan Monument complex.

Fotoğraf 99- Bilge Kağan Anıt Külliyesinde bulunan kaplumbağa kaideye uygulanan koruma çalışmaları
Photograph 99- Preservation procedures applied on the turtle found in Bilge Khan Monument complex.

herhangi bir koruma önlemi alınmamıştır. Alınan en ciddi önlem, anıtların etrafının demir çitlerle çevrilmiş olmasıdır.

Yazıtlı büyük kütlenin kuzeye bakan yan yüzeyinde 60-80 cm uzunluğunda üst üste dikey devam eden altı adet büyük çatlak bulunmaktadır. Bunların arasında çok sayıda ufak çatlakta görülmektedir. Yer yer 10 cm. derinliğine kadar ulaşan bu çatlakların, taşın kendi dokusundan ve çevrenin etkisinden dolayı oluştukları anlaşılmaktadır. Çatlakların derin kısımlarında kum ve toprak kalıntıları karışık durumda kalın bir tabaka oluşturmuştur. Nem tutucu özelliğe sahip bu kalıntıların, taşa büyük zararlar verdikleri ve çatlakların daha da büyümelerine neden oldukları gözlemlenmiştir. Anıtın kaide kısmı ile güney yönüne bakan yan yüzü üzerinde de benzer karakterde derin bir çatlak yer almaktadır. Her iki yan yüz üzerinde görülen derin çatlakların bir yüzden diğer yüze kadar henüz ulaşamadıkları anlaşılmıştır.

Büyük ana parçanın yukarı kısma gelen yüzünde yoğun olarak yüzeysel kopmalar meydana gelmiştir. Bu yüzeyin büyük bir bölümü, yaklaşık 2 mm kalınlığında levhalar şeklinde koparak yüzeyden ayrılmıştır. Kopmalardan dolayı yüzeyde yer alan Göktürkçe yazının büyük kısmı okunamaz duruma gelmiştir. Yapılan kontrol çalışmalarında, yüzeyden yaprak şeklinde kısmen ayrılmış ancak henüz kopmamış bölgelerin yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca anıtın dar yüzlerinde de benzer yüzeysel kopmalar ve ayrılmaların olduğu gözlenmiştir. Burada görülen yüzeysel kopmalar, fiziksel ve kimyasal etkilerin yanı sıra sert darbelere maruz kaldıkları anlaşılmaktadır.

Büyük parçanın üst köşelerinde, hayvanların sürtünmeleri sonucu yağlanmış yerler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra anıtın büyük parçası üzerinde nereden geldiği belli olmayan asfalt

No protection measure had been taken before around Bilge Khan Monument and. The most significant measure that has been taken was enclosing the monuments with fences.

On the northern face of the inscribed mass, there are six vertically extending large fissures of 60-80 cm. Among them are also numerous minor fissures. It has been understood that these fissures, which are going down to a depth of 10 cm. in places, are caused by the structure of the stone itself as well as by the environmental influences. In the deep parts of the fissures, the mixture of sand and earth remnants have formed a thick layer. It has been observed that these remnants, which have a characteristics of holding the humid, have seriously damaged the stone and caused the fissures to further widen. There are similar seep fissures on the pedestal part and northern face of the monument. It has been found out that the deep fissures on both sides of the monument have not reached the end of the monument.

Superficial fractures have occurred intensively on the upper side of the large piece. A large portion of this surface have exfoliated in plates with thickness of 2 mm. Due to exfoliation, the inscription in Kok Turk language on the surface have substantially become unreadable. Upon controls made, it has been found out that there are partially exfoliated leaf-like plates on the surface. It has also been found out that fractions and exfoliation have occurred on the narrower faces of the monument. The surface fractions observed here reveal physical and chemical effects as well as hard attacks.

At the upper corners of the larger piece, there are oil layers formed by the dub of animals. Besides, there are asphalt remnants the source of which is not known. The remnants of the mold taken by silicon rubber can be seen on this

kalıntıları görülmüştür. Bu anıt üzerinde de silikon kauçukla alınmış olan kalıbın kalıntılarına rastlanmıştır. Silikon kauçuk kalıntıları özellikle girintili kısımlara yapışmış ve ciddi bir kirlenme oluşturmuştur.

Bilge Kağan çevresindeki beş heykel ve anıtın kaidesini oluşturan kaplumbağa üzerinde atmosferik kirlenme ve aşınmalar ile hayvan ve insanların temaslarından oluşmuş aşınma ve yağ tabakaları tespit edilmiştir.

Anıtın kaidesini oluşturan, beyaz mermerden yapılmış olan kaplumbağanın büyük kısmı toprağa gömülü vaziyette bulunuyordu. Eserin açıkta olan üst kısımlarının büyük bir bölümü, yapraklanma sonucu kabuk atmış ve aşınmıştır. Bu aşınmaların yanı sıra, eserin bu bölümünün kristalleşmiş olduğu gözlenmiştir. Toprak içinde olan kısımlarda ise yapraklanma ve ayrılma yoğun olarak gözlenmiştir (Fot. 99).

KÖL TİGİN VE BİLGE KAĞAN ANITLARINDA KORUMA ÇALIŞMALARI

Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlarında yapılan koruma çalışmaları iki ana kısımdan oluşmaktadır. Eserler üzerinde yapılan ilk koruma müdahaleleri kimyasal yöntemlerle yapılan lokal uygulamalardır. Bu uygulamalar daha çok Bilge Kağan yazıtına ait parçalar üzerinde ve burada yapılan kazı sonucu ortaya çıkarılmış kaplumbağa kaidesi üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bilge Kağan yazıtı üzerinde yapılan gözlemlerde, yüzeydeki bazı yerlerin kopmak üzere olduğu, alt kısımların yüzeyden ayrıldığı ve boşluklar oluştuğu belirlenmiştir. Anıtın yüzeyinde oluşmuş bu boşlukları sağlamlaştırmak ve kopmaları önlemek için, bu bölgelere aseton içinde % 10 oranında çözünmüş Paraloid B-72 maddesi uygulanmıştır.

İri kristalli bir mermer cinsinden yapılan kaplumbağa kaidenin yüzeyinde yapraklanmalar ve kristaller şeklinde koparak dağılmalar bemonument, too. The remnants of the silicon rubber have especially stuck on recessed parts and have caused a serious contamination.

On five statues around Bilge Khan and on the turtle constituting the pedestal, corrosion and oil layers caused by atmospheric contamination and abrasion as well as human and animal contacts have been detected.

A large amount of the turtle made of white marble, constituting the pedestal of the monument, was under the ground. A large portion of the over-the-ground part of the monument has exfoliated and has become flaky. It has also been observed that some parts of the monument have crystallized. Exfoliation and corrosion have substantially observed on the underground parts. (Photo 99)

PRESERVATION WORK AT KOL TIGIN AND BILGE KHAN MONUMENTS

The preservation work carried out on Kol Tigin and Bilge Khan monuments consist of two major parts. The first preservation interventions on the artifacts are local applications performed through chemical methods. These applications have intensified on the pieces of Bilge Khan inscription and the turtle pedestal unearthed as a result of the excavation made here.

The observations made on Bilge Khan monument reveal that some parts of the surface are about to exfoliate, that the lower parts have separated from the surface and that there are cavities. In order to strengthen these cavities and prevent exfoliation, a solution of 10 % Paraloid B-72 and aceton has been applied on these parts.

Formation of thin strata and crystal-like exfoliation have been observed on the surface of the turtle pedestal which was made of a marble type with large crystals. Paraloid B-72 has been applied on the surface so as to prevent exfoliation.

Fotoğraf 100- Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan heykellerin ve bazı eserlerin depoya taşınması
Photograph 100- Carriage of statues and some other artifacts found in Kol Tigin Monument complex into warehouse.

Fotoğraf 101- Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan heykellerin ve bazı eserlerin depoya taşınması
Photograph 101- Carriage of statues and some other artifacts found in Kol Tigin Monument complex into Warehouse.

lirlenmiştir. Bu dağılmayı önlemek amacıyla yüzeye Paraloid B-72 maddesi uygulanmıştır.

Köl Tigin Anıtı bölgesinde yer alan anıt ve kaplumbağa kaidesine ait parçalar ile bark yapısına ait olan taşların dışında kalan bütün eserler depoya taşınmıştır (Fot. 100 ve 101). Hacim bakımından küçük eserlerin taşınmasında, kağnıdan faydalanılmıştır (Fot. 102). Büyük eserlerin taşınması içinse 10 ton kapasiteli bir vinç ve kamyon kullanılmıştır.

Bilge Kağan Anıt bölgesinde kaplumbağa kaide dışındaki bütün eserler vinç ile taşınarak depoya kaldırılmıştır (Fot. 103 ve 104).

Vinç ile yapılan taşımalar öncesinde eserler, birkaç kat kalın keçe ile sarılarak koruma altına alınmıştır (Fot. 105). Daha sonra kalın bir naylon halat ile sıkıca bağlanarak vinç aracılığı ile kamyonla taşınma işlemine geçilmiştir.

All artifacts have been carried into the warehouse excluding the pieces belonging to the monument and pedestal in the Kol Tigin Monument site and the stones belonging to the structure of barque (Photos 100 and 101). For carrying small pieces in volume, ox-cart has been used (Photo 102) For larger pieces, a lifter with a capacity of10 tons and a truck was used.

Within Bilge Khan Monument complex, all artifacts except the turtle pedestal have been carried into the warehouse via a lifter (Photos 103 and 104).

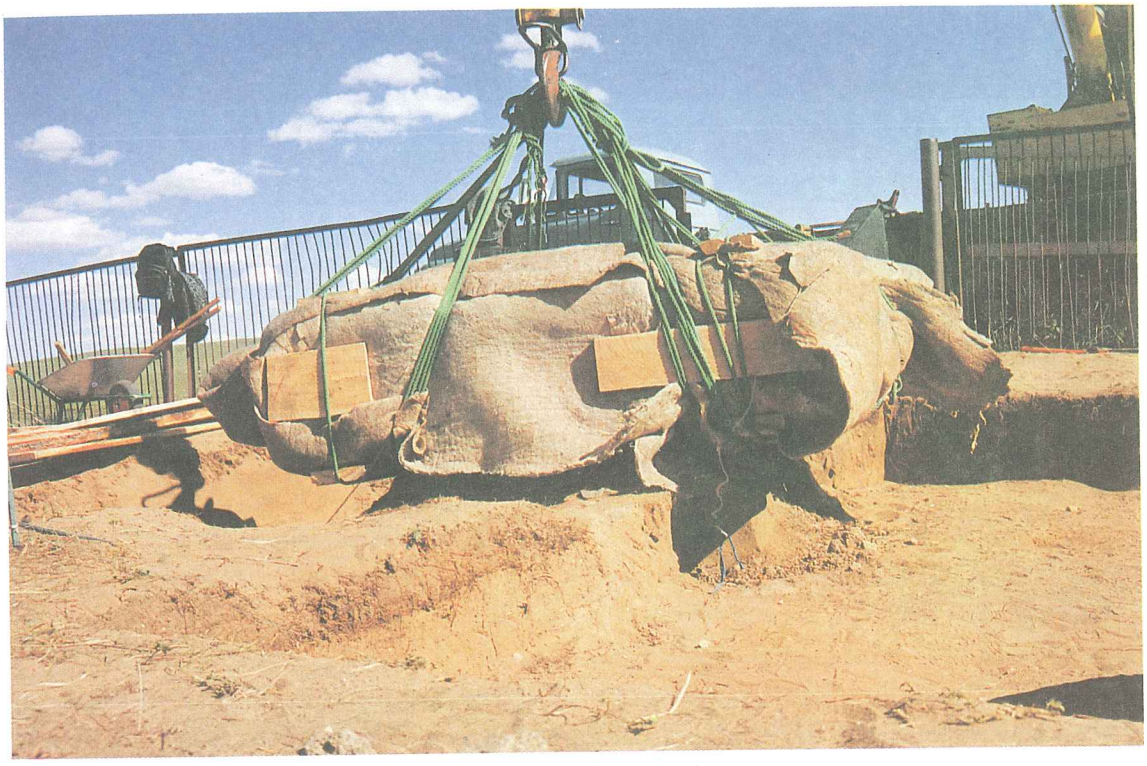
Before carrying via lifters, the artifacts have been covered with felt to protect them (Photo 105). Then, they have been tied with thick nylon ropes and loaded on trucks with the help of lifters.

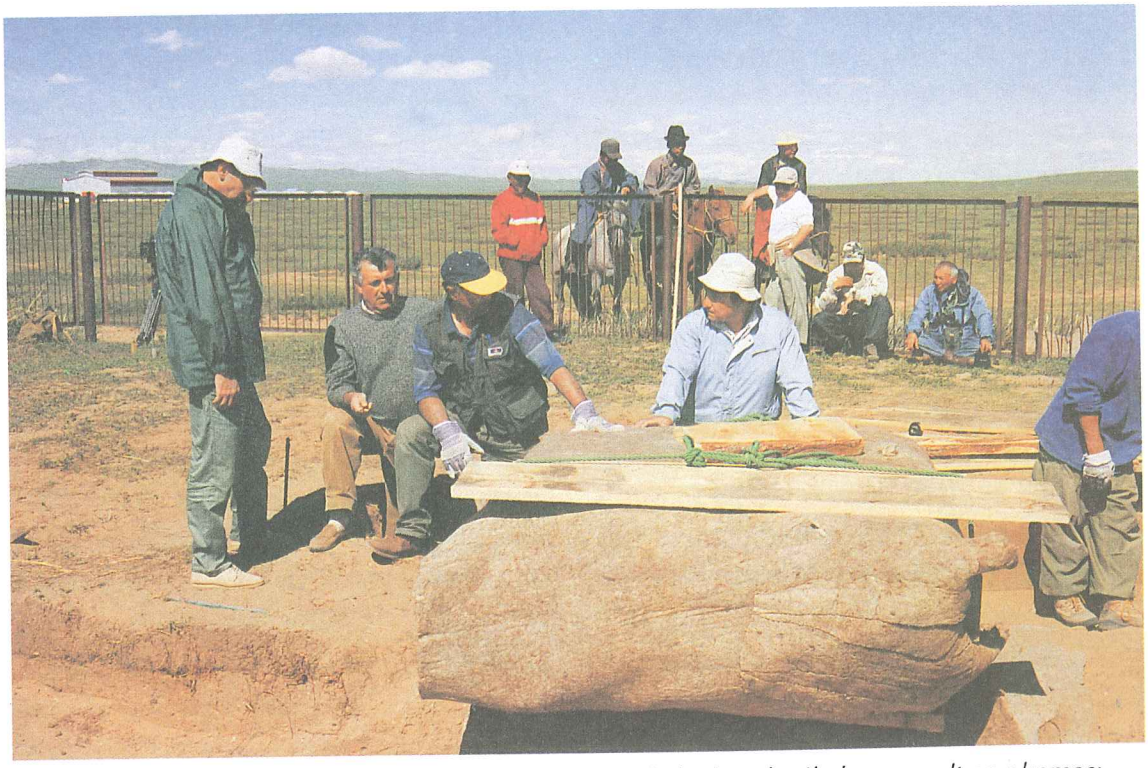
Fotoğraf 102- Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan heykellerin ve bazı eserlerin depoya taşınması
Photograph 102- Carriage of statues and some other artifacts found in Kol Tigin Monument Complex into warehouse.

Fotoğraf 103- Bilge Kagan Anıtının depoya taşınması
Photograph 103- Carriage of Bilge Khan Monument into warehouse

Fotoğraf 104- Bilge Kagan Anıtının depoya taşınması
Photograph 104- Carriage of Bilge Khan Monument into warehouse

Fotoğraf 105- Taşıma işlemleri öncesinde eşerlerin kalın keçeler ile koruma altına alınması
Photograph 105- Protection of artifacts by thick felts before carriage.

ORHUN ANITLARI BÖLGESİNDEKİ ESERLERİN GENEL DURUMU

Doç. Dr. Can HERSEK

Çalışmaların başlangıcında arazide bulunan bütün heykel ve taşların yüzeylerinde ve özellikle kitabe niteliğindeki bengü taşlarında önemli ölçüde bozulma, dökülme ve eksilme gözlenmiştir. Aslında kimyasal araştırmalara konu olması gereken bozulma sorunları için gözlemlerimize dayalı olarak aşağıdaki tespitler yapılmıştır.

Bilindiği gibi tabiatta bulunan her şey zaman içinde değişime uğramakta ve zamanla da yok olmaktadır. Çevre koşulları ve doğal olaylar yapıt ve anıtlarımızı kısa süreli ve sürekli olmak üzere iki değişik biçimde etkilemektedir. Örnek olarak insanların bilinçli yaptığı tahribatlar kısa süre içinde gerçekleşebilmekte ve dikkati çekmektedir. Buna karşılık nem, rüzgar, ısı değişimleri, donma hadisesi, yağmur ve kar yağışı gibi bir çok doğal olayın etkileri ancak uzun süre içinde fark edilmektedir. Ancak bunlarda sürekli oldukları için malzeme üzerinde hem kimyasal ve hem de fiziksel yönden önemli derecede bozulmalara yol açabilmektedirler. Çalışmalarımız sırasında bu eserler için maalesef bu bozucu etkenlerin tümünün var olduğu tespit edilmiştir.

Organik Maddelerin Tahribatı: Bilindiği gibi bu eserler step adı verilen ağaçsız çok geniş düzlüklerde bulunmakta ve bu nedenle çevrenin tek yükseltileri olarak belirmektedirler. Dolayısıyla yabani kuşların tünedikleri birer yükselti

GENERAL STATUS OF ARTIFACTS WITHIN THE REGION OF ORKHUN MONUMENTS

Assoc. Prof. Dr. Can HERSEK

Prior to the beginning of the work, there was substantial corrosion, exfoliation and fractions on the surfaces of all statues and stones on site, especially on bengu stones with inscription characteristics. Regarding corrosion problems, which must be the subject of chemical researches in fact, we have found out the followings based on our observations.

As is known, everything in nature evolves and disappears in time. Environmental conditions and natural phenomena influence our artifacts and monuments in two different ways: short-term and permanent. For instance, damages made by human beings on purpose can take place within a short period of time and draw attention. On the other hand, the effects of natural phenomena such as humidity, wind, temperature changes, frost, rain and snow can be seen only in the long run. However, since these are permanent phenomena, they can cause significant damages on the materials both in chemical as well as physical respects. Unfortunately, we have observed during our work that all these factors exist.

Damage by Organic Substances: As is known, these artifacts are located in large plains without trees which appear to be the only elevations in the region. Therefore, wild birds not only perch on them, but also leave their feces and

niteliği taşımaktadırlar. Kuşlar bu taşlara yalnızca tünemekle kalmayıp aynı zamanda dışkılama yolu ile burada kuvvetli bir asidik ortam oluşturmaktadırlar. Bu asitlerde taşlarla reaksiyona girerek suda eriyen tuzları teşkil etmekte ve zamanla nem oranın düşmesi ile su kaybeden bu tuzlar taşın yüzeyinde veya yüzeyin hemen altında kristalleşmektedir. Sonuç olarak taş kristalleşme ile içinde doğan basınçtan ötürü ufak ufak parçalanıp dökülmekte ve zaman içinde ortamdaki nem oranının çoğalması ile de taşın bünyesine suyun nüfuz etmesini sağlamaktadırlar. Olay bu noktada kalmayıp sürekli olarak tekrarlanmakta ve bu arada ısı düşüşleri ile de taştaki nem donarak tekrar yüzey ve yüzeyin altında parçalanmalara sebep olmaktadır.

Bugün bu eserler yerli halk tarafından kutsal sayılmakta ve özellikle bengü taşlarına hayvansal yağlar sürülmektedir ve yine çevre parmaklıkların bozulması sonucu hayvan sürüleri bu alanlara girerek kaşınmak amacıyla bu taşlara sürtünmektedirler. Her iki durumda da taşın yüzeyine sürülen yağ taşın aşırı sıcaklarda pişmesine ve yukarıda anlatılan türde kimyasal reaksiyonlara konu olmasına neden olmaktadır.

Yine burada taş yüzeylerinin kimi zaman yağış getiren kimi zaman da kum tanecikleri taşıyan aşırı sert rüzgarlara açık olduğu görülmüştür. Böylece taşın yüzeyinde ve içinde nem sorunu oluşmakta ve ayrıca rüzgar adeta bir zımpara gibi yüzeyi düzeltmektedir.

Eserlerin karşılaştığı bozucu etkenler arasında bilim adına yapılan uygulamaların da varlığı saptanmıştır. Kalıp almak üzere polyester türü maddelerle kaplanan bengü taşları bu maddeler nedeniyle de önemli ölçüde kimyasal aşınmaya uğramış durumdadır.

KÖL TİGİN BARKI VE KÜLLİYESİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

Özgün olarak bir kaplumbağa kaide üzerinde

create a strong acidic environment. These acids react with the stones and form the salts dissolving in water, and in time, following the decrease of the rate of humidity, these slats crystallize on or just below the surface of the stone. Consequently, due to the pressure that is created by crystallization, the stone breaks into small pieces and this allows the water to penetrate into the structure of the stone when the rate of humidity increases. Furthermore, this recurs constantly and when the temperature falls, the humid in the stone freezes and leads to fractions on the surface.

All these artifacts are regarded as sacred by the local people and therefore they rub animal fat on especially bengu stones. Again, as a result of the destruction of fences, the herds enter this site and scratch themselves with these stones. In both cases, the fat on the stone leads it to chafe and become exposed to the above stated chemical reactions.

Also, it has been observed that the surfaces of stones here were exposed to strong winds carrying rain or sand particles. Thereby, humidity problem occurs on and under the surface of the stone, and the wind abrades the surface just like an emery.

Among the corrosive factors that the artifacts are exposed to, the existence of applications made in the name of science have been detected as well. The bengu stones which have been covered by polyester-type substances have suffered from chemical corrosion due to these chemicals.

FINDINGS REGARDING KOL TIGIN BARQUE AND COMPLEX

The bengu stone, which is thought to be on the turtle pedestal with its Kok Turk inscribed side looking to the east, located in the middle of the main pedestrian approach route originally,

ve Kök Türkçe yazılı cephesi doğu yönüne bakacak biçimde ve ana yaya yaklaşım güzergahının merkezinde yer aldığı düşünülen bengü taşı bugün aks üzerinden güneye taşınmış ve Kök Türkçe yazılı cephesi kuzey-batı yönüne gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Bengü taşının doğu yüzünden büyük bir parça koparak ayrılmış durumdadır

Bengü Taşı üzerinde bulunan Kök Türkçe yazıların çok kötü biçimde aşındığı ve yer yer okunmaz durumda olduğu saptanmıştır.

BİLGE KAĞAN KÜLLİYESİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

Bu alanda Bilge Kağan ile eşine ait olduğu düşünülen başları kopuk iki insan heykeli ile yine baş kısmı tahrip olmuş bir aslan heykeli tespit edilmiştir. Çevrili alan içinde bulunan Bengü Taşı iki büyük ve üç küçük parça halinde yerde yatmakta olduğu görülmüştür. Bengü taşın üzerindeki Kök Türkçe yazıların ciddi şekilde tahrip oldukları gözlenmiştir. Ayrıca eserlere ait pek çok taş parçası alana gelişi güzel dağılmış durumdadır. Alanın batısında çitin dışında ise ayakta duran bir kişiyi sembolize eden ve yine başı kopuk olan bir başka heykel daha vardır.

Alandaki Kazı ile İlgili Bulgular: Bilge Kağan Anıt bölgesinde yapılan kazılarda kaplumbağa kaide, Bengü Taş yazıtına ait bir başka parça ile üzeri yazılı bir taş daha bulunmuştur.

ANONİM MEZAR KAZISI BULUNTULARI İLE İLGİLİ TESPİTLER

Anonim mezar kazısında dikdörtgen bir biçimde inşa edildiği anlaşılan lahite ait parçalar bulunmuştur.

Lahiti oluşturan taşların üzerinde tavus kuşu olarak tanımlanabilecek çeşitli bezemelerin yer aldığı görülmüştür. Kenar taşlarından kırık olarak bulunmuş parçanın yüzeyini oluşturan bölümün zaman içinde aşınarak tahrip olduğu buna karşılık doğu ve güney kenarlardaki parçaların iyi durumda korunmuş oldukları gözlenmiştir.

was carried to the south on axle and placed such that the Kok Turk inscribed side looks towards the northwest. A large piece was broken off the eastern side of the bengu stone.

It has been observed that the inscriptions in Kok Turk language on the bengu stone were severely damaged and has become unreadable in some places.

FINDINGS REGARDING BILGE KHAN COMPLEX

Two statues without heads, which are deemed to belong to Bilge Khan and his wife, as well as a lion statue again with the head part damaged, have been found in this site. The Bengu Stone within the fenced site was found lying on the ground in two large pieces and three small pieces. The inscriptions on the bengu stone in Kok Turk language are observed to be severely damaged. Also many pieces belonging to the artifacts have been scattered around the site. There was one more statue without head standing in the west, outside the fences, symbolizing a person standing up.

Findings regarding the excavation on the site: During the excavation made in Bilge Khan Monument site, the turtle pedestal, a piece of the Bengu Stone inscription as well as another inscribed piece of stone were found.

FINDINGS REGARDING ANONYMOUS TOMB EXCAVATION

Pieces of a rectangular pedestal had been found during the anonymous tomb excavation.

Various designs resembling a peacock on the side of the stone which form the pedestal. It had been observed that the surface of the broken parts had been corroded and damaged in time, on the contrary the stones in the east and south were well-preserved.

ORHUN ANITLARINA YÖNELİK OLARAK GERÇEKLEŞTİRİLEN ACİL KORUMA ÖNLEMLERİ VE ESERLERİN TAŞINMASI

Arazide açık alanda tabiat şartlarına maruz biçimde bulunan eserler taş koruma branşı uzmanları tarafından su, ıslatılmış kağıt hamurları ve çeşitli kimyasal madde çözücüleri kullanılarak zararlı kimyasal ve organik maddelerden temizlenmiştir. Taş koruma uzmanları harf harf bütün yazılı metin üzerinde çalışmışlardır.

Arazide ekip başkanları ve Moğol meslektaşları tarafından gerçekleştirilen fikir alışverişi toplantılarında eserlerin dış etkiler nedeniyle daha fazla yıpranarak kaybolmalarını önlemek amacıyla kapalı bir mekan olan depo binasına taşınmasına karar verilmiştir. Türk kültür ve uygarlık tarihi açısından en önemli belgelerden ikisini teşkil eden bu yazıtların değerleri böyle bir fedakarlığı zorunlu kılmıştır.

ORHUN ANITLARINA AİT TAŞ ELEMANLARIN TAŞINMASI

Bilge Kağan Anıt Külliyesinde bulunan kaplumbağa kaide haricindeki heykeller, kaide parçaları ve en önemli eleman olan iki parça halinde kırık olan bengü taşı ile Köl Tigin Anıt Külliyesindeki Bengü Taşı ile sunak taşı dışında kalan bütün parçalar bu taşıma işlemine tabi tutulmuşlardır.

Bu işlem kalın keçelerle sarılmış olan taşların vinç yardımı ile yerlerinden kaldırılarak kamyona yüklenmesi ve depo binasına varıldığında da tekrar vinçlerle kaldırılıp yerde hazırlanmış ahşap platformların üzerine indirilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu platformlar da daha sonra yapı içine taşınmış ve her iki külliyeye ait parçalar ayrı ayrı gruplanarak depodaki yerlerine yerleştirilmiştir.

EMERGENCY PRESERVATION MEASURES TAKEN FOR ORKHUN MONUMENTS AND THE CARRIAGE OF ARTIFACTS

The artifacts which were exposed to natural factors on site have been cleaned off harmful chemical and organic substances by the stone preservation team through use water, wetted paper pulp and various chemical solvents. Stone preservation experts have worked on each letter of inscribed text.

As a result of the exchange of views held on site between the leader of missions, it has been decided to move the artifacts to an indoor space in order to prevent further destruction of the stones due to external factors. The values of these inscriptions which constitute the first of the most important documents in the history of Turkish culture and civilization has necessitated such a devotion.

TRANSPORTATION OF STONE ELEMENTS OF ORKHUN MONUMENTS

The statues, pedestal pieces and the two pieces of Bengu stone at Bilge Khan Monument Complex, excluding the turtle pedestal, as well as all artifacts except the Bengu Stone and altar stone at Kol Tigin Monument Complex have been subjected to the process of carriage.

This was done through loading the stones covered by thick felts on trucks with the help of a lifter, and unloading them on wooden platforms in front of the warehouse again with the help of a lifter. These platforms have been carried into the building later on, and the artifacts have been stored into two groups based on their complex.

KÖL TİGİN ANITI İLE İLGİLİ BİR RESTİTÜSYON DENEMESİ

Bugün Kocho - Tsaidam (Koşuçaydam) bölgesinde ortaya çıkarılmış olan yapı kalıntıları ve çevre öğeleri bu bölgenin kutsal bir mezarlık alanı olarak da kullanılmış olduğunu göstermektedir. Ancak bu bölgedeki en önemli eserler birbirinden bağımsız iki anıt külliye biçiminde ve benzer bir mimari tarzda inşa edilmiş olan Köl Tigin ve Bilge Kağan Bark külliyeleridir. Bu külliyelerin bir mezar anıttan daha ziyade bir ziyaret evi (bark) olduğu düşünülmektedir. Bilindiği gibi Hunların ve Göktürkler'in ölen kağanlarının mezarını özellikle gizli tutulmaya çalıştıkları kabul edilen bir görüştür. Dolayısıyla Köl Tigin Bark'ının ve külliyesinin bir mezar bölümü ihtiva etmesi az bir olasılıktır. Ancak alandaki kazı çalışmaları tamamlanmadan kesin bir yargıya varmak doğru değildir. Arazide şimdiye kadar yapılmış olan kazılarda böyle bir mekanın varlığı henüz kanıtlanmış değildir. Ayrıca alandaki en kapsamlı çalışmayı yapan Jisl, Köl Tigin'e 4 km. mesafedeki bir tümülüs'ün varlığından bahsetmesi, çalışmaların bu yönde de devam ettirilmesini zorunlu kılmaktadır.

2000 yılının Temmuz ayında başta Doç. Dr. Ulzbatyn Erdenebat ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığından Y. Mimar Oyunbileg hanımın da yer aldığı çeşitli toplantılarda anıtların özgün durumları hakkındaki çeşitli görüşler tartışılmıştır. Mevcut kalıntı, iz ve belgelerden elde edilen verilere göre Köl Tigin Barkı için aşağıdaki görüşler geliştirilmiştir (bakınız çizim 32)

Köl Tigin Barkının Plan Şeması ve Fiziki Yapısı Hakkındaki Düşünceler:

Yukarıda da belirtildiği gibi Köl Tigin Barkı'nın genel plan şeması Çekoslovak bilim adamı Lumir Jisl başkanlığında yapılan kazı ve sondaj çalışmaları ile büyük ölçüde açıklığa kavuşturulmuştur. O dönemin kazı raporları ve çi-

A RESTITUTION TRIAL REGARDING KOL TIGIN MONUMENT

The remnants of structures and the environmental elements found out today in Kocho-Tsaidam region reveal that this region was also used as a sacred tomb field. However, the most significant artifacts in this region are the Kol Tigin and Bilge Khan barque complexes constructed as two separate monument complexes with the same architectural style. It is considered that these complexes are pilgrimage houses (barque) rather than tomb complexes. As is known, it is a widely believed idea that Huns and Kok Turks kept the graves of their khans as a secret. Therefore, it is of little probability that Kol Tigin Barque and Complex contain a grave section. However, it is not possible to make accurate judgements before completing the excavation on the site. Existence of such a place has not been proven, yet from the excavations made in the region. Furthermore, the fact that Jisl, who has made the most extensive excavation in the region, suggests the existence of a tumulus 4 km. away from Kol Tigin, has brought into consideration of working to this direction in future.

Exchanges of views have been made in various meetings held at the beginning of July 2000 with the participation of Assoc. Prof. Ulzbatyn Erdenebat and Mrs. Oyunbileg, an architect from the Mongolian Ministry of Enlightenment. According to data based on the existing remenants, traces and documents, the following considerations and views have been expressed regarding Kol Tigin Barque.

Considerations on Plan Scheme and Physical Structure of Kol Tigin Barque:

As mentioned above, the general plan Kol Tigin Barque has substantially been identified through the excavations and exploratory soundings made by the Czech scientist Lumir Jisl.

zimleri külliyenin genel planını ortaya çıkarmıştır (bakınız perspektiv görünüm, Çizim 33). Ancak barkı oluşturan yapı ve elemanların biçimleri konusunda önemli tartışmalar mevcuttur. Jisl'in raporları ve yapmış olduğu çizimlerin yanısıra Temmuz 2000 tarihinde alan üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler sonucunda aşağıdaki yargılara varılmıştır.

1) Köl Tigin Barkı külliyesi etrafı bir koruma duvarları ile çevrili olan ve boyutları 67.25 m x 28.55 m. olan dikdörtgen bir avlu oluşturulacak biçimde inşa edilmiştir.

2) Giriş kapısı hariç olmak üzere koruma duvarının tüm çevresinde ve 3 m. ötesinde tabanı 1.20 m. eninde olan 2 m. derinliğinde bir hendeğin yer aldığı kazılarla tespit edilmiştir. Bugün Türklerin yaşamış olduğu bölgelerde dikdörtgen biçimli ve etraflarında hendek bulunan kurganların sayısının oldukça yüksek olduğunu görmekteyiz. Örneğin Hakasya'da Znamen'ka köyünün güneyinde 30x40 m. boyutlarında bir kurgan bulunmakta olup bu anıtın da etrafı duvarla sınırlanmış ve hendekle çevrelenmiştir[1]. Benzer şekilde çevresinde hendekler bulunan mezar anıtlar (kurganlar) bugün Tuva'da ve Yenisey bölgelerinde de bulunmaktadır[2].

3) Bu külliye'nin giriş kapısının bugünkü demir parmaklıklı giriş kapısı ile aynı hizada yani doğu yönünde olması ve bu noktadan doğuya doğru uzanan balbal sıralarının da bu girişi tarifleyen bir biçimde dizilmiş olması gerektiği bilim adamlarının ortak kanısıdır. Bugün alanda yapılan çalışmalarda da bu durumun aksini düşündürecek bir iz bulunmamıştır. Bilindiği gibi mezar kapılarını kutsal sayılan doğu yönüne doğru yönlendirilmesi geleneği Anadolu türbelerine kadar devam etmiş bir planlama tutumudur. Doğu yönünün kutsal sayılmasının

The excavation reports and drawings of these studies have yielded the general plan of the complex (See perspective view, Drawing 33). However, there is still controversy on the structure and shapes of the elements forming the barque. The following judgements have been made as a result of the reports and drawings of Jisl as well as our studies we conducted on the site in July 2000:

1) The Kol Tigin Barque Complex was as enclosed by walls to form a rectangular courtyard with sizes of 67.25 m. x 28.55 m.

2) It has been found out as a result of the excavations that around the enclosure walls, excluding the gate , there is a 1.20 m. wide and 2 m. deep ditch, 3 m. away from the wall. We see that there are large numbers of rectangular tumuli surrounded by ditches in the regions inhabited by Turks. For instance, in the south of Znamen'ka village in Hakasya, there is a tumulus with sizes of 30 x 40 m., which is surrounded by walls and ditches[1]. Likewise, tumuli surrounded by ditches are also seen in Tuva and Yenisey, today[2].

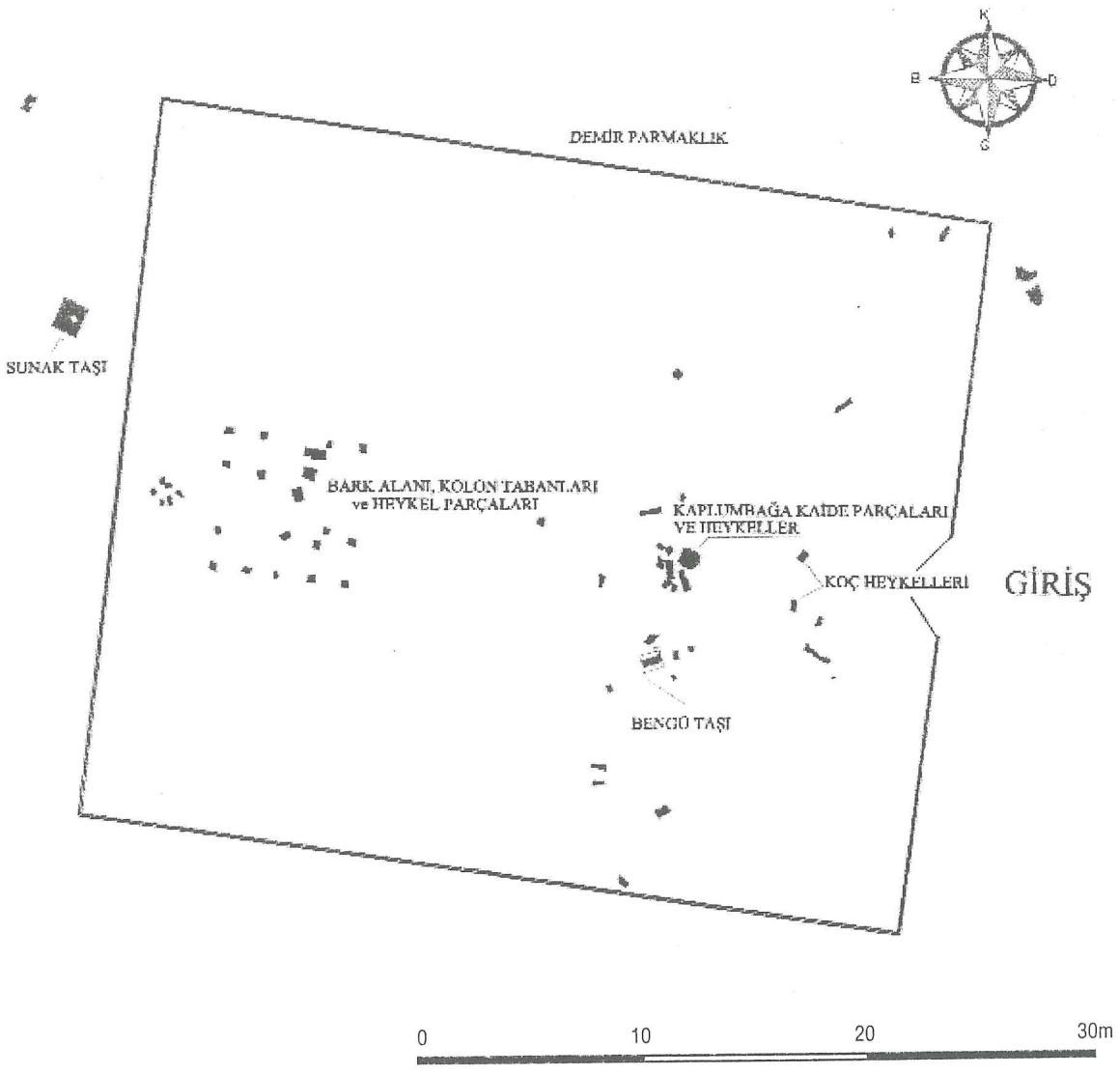
3) It a commonly agreed by scientists that the existing entrance of the complex was in the same direction (east) as it was in the past and that the balbals must have been placed eastwards from this point to guide to route to the entrance. The studies made on site have not revealed any contradictory results. As is known, the tradition of placing the gates of tomb towards the east, which was deemed as sacred, is a planning aspects which had continued till the Anatolian tumuli. This sacredness root from the days of Shamanism since it was believed that it was the direction where the source of life sun was. Therefore "east" has always been a sacred direction

1 Prof. Dr. Baykara, T., "Kültegin Anıtına Dair Bazı Notlar", Türk Kültürü Araştırmaları, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997, s: 215.

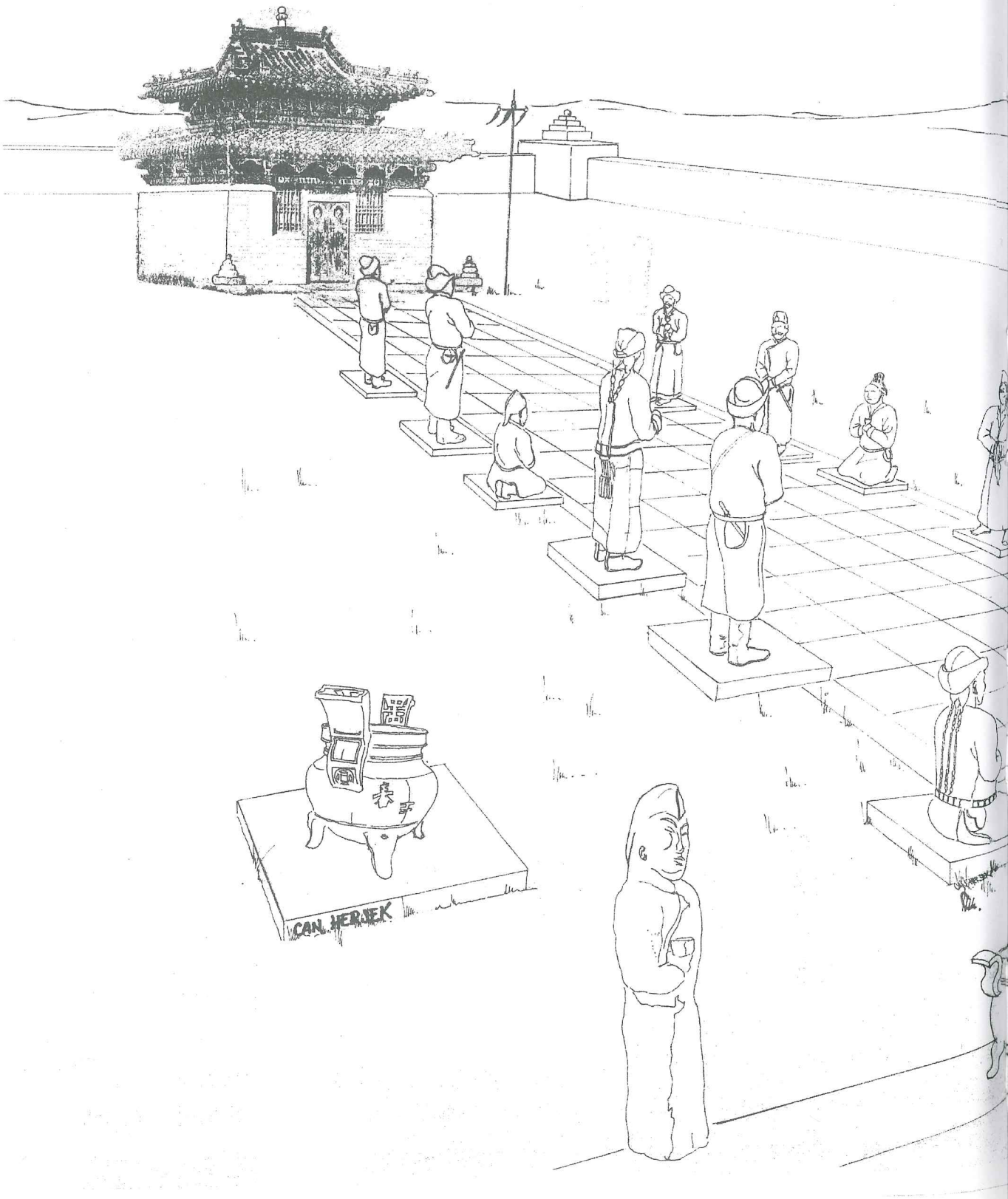
2 İnan A., "Tuva'da Taş-balballar", Türk Kültürü, sayı 47, Eylül 1966, s:146-150.

1 Prof. Baykara, T. "Kültegin Anıtına Dair Bazı Notlar", Türk Kültürü Araştırmaları, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997, p. 215.

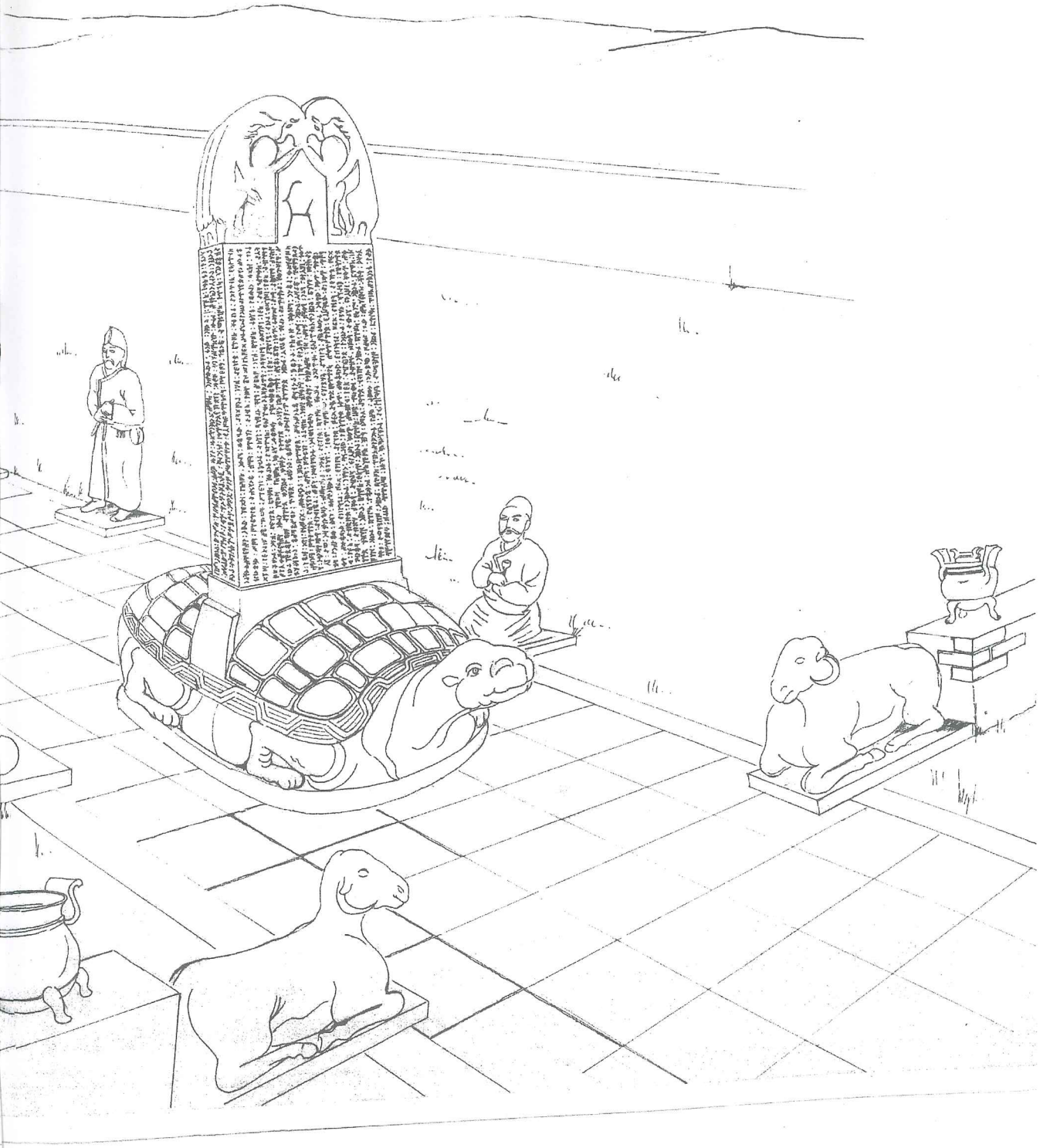
2 İnan, A., "Tuva'da Taş Balballar", Türk Kültürü, sayı 47, September 1966, p. 146-150.

Çizim 32- Köl Tigin barkı kalıntılarının röleve planı (taşlar taşınmadan önce)
Prof.Dr. Kamil UĞURLU'nun çizimlerinden yararlanarak hazırlanmıştır.
Drawing 32- It has been prepared by making use of the drawings due to Prof. Dr. Kamil UĞURLU.

CAN HERSEK

Çizim 33- Köl Tigin Barkı'nın Özgün Durumuna İlişkin Perspektif Görünüş
(Restitüsyon Çalışması)
Drawing 33- Perspective view of the Kol-Tıgın Barque According to its original position.

kökenleri çok eski şamanlık günlerine dayanmakta olup hayatın kaynağı olarak kabul edilen güneşin doğduğu yerdir. Bu bakımdan da "Gün Doğusu" Türkler için İslamiyetin kabulüne kadar daima saygı gösterilen bir yön olmuştur. Çin mimarisinde doğu yönünün kutsal sayılması gibi kavramın olmadığı bilinmektedir[3]. Dolayısıyla kimi araştırmacıların ısrarla Çin Kültürüne mal etmek istedikleri bu külliyenin aslında plan anlayışı açısından da bizim öz kültürümüze ait pek çok özellik taşıdığı görülmektedir.

4) Külliyenin içinde ilk olarak girişten itibaren ziyaret evine kadar bir ulaşan tuğla döşemeli bir yaya yolu (ihtiram yolu) ve bu girişten az sonra yolun orta aksına denk gelen bir kaplumbağa kaide ile üzerinde bengü taşının yer aldığı düşünülebilir.

5) Bengü taşından sonra yaya yolunun devam ederek bark'a (ziyaret evine) ulaşması gerekir.

6) Ziyaret evinin kare planlı olduğu bugün toprak yüzeyinde bulunan köşe taşlarından anlaşılmaktadır.

7) Ziyaret evinden sonra kuzey bölümde sunak taşının bugün bulunduğu yer ile aynı noktada düzenlenmiş olması beklenir. Sunak taşının çok iri olması bu taşın yerinden oynatılmasını güçleştirmektedir.

Orhun Barkı'nın Yapıları ve Elemanları:

Bengü Taşı:

Tarihi geçmişimize baktığımızda bize ait olduğunu bildiğimiz çok sayıda dikilitaşın bulunduğunu görmekteyiz. Bunların bir çoğu güney Sibirya ve Moğolistan'da yoğunluk kazanmakla birlikte Türklerin yaşamış olduğu ve sınırları Macaristan'a kadar uzanan çok geniş bozkır alanlarında bu tür eserlere rastlanılmaktadır. Örneğin Alaşa Kağan Bengü Taşı Çardar ve Talas

for Turks until the convert of Islam. It is known that there is no concept of sacredness of east in Chinese architecture[3]. Therefore, it is evident that this complex bears the plan concept of our own culture, although some researchers insistently want to connect with the Chinese culture.

4) In the complex, from the entrance is a brick path (veneration road) extends up to the visiting house, and soon after this entrance, at the center of the path, there is a turtle pedestal with a bengu stone on.

5) After the bengu stone, the pedestrian path is supposed to reach the barque (visiting house).

6) It is evident from the corner stones on the ground that the visiting house has a square plan.

7) After the visiting house, the altar on the northern side is expected to be arranged as it is today. The large size of the altar stone makes it difficult to move.

Structures and Elements of Orkhun Barque:

Bengu Stone:

When we look into our history, we see that there are numerous erected stones, which belong to us. Although the majority of them are densely found in Southern Siberia and Mongolia, such artifacts are also found in a vast region border of which extends up to Hungary where Turks settled. For instance, Alasha Khan Bengu Stone dates back to a Turkish community that lived along the rivers of Chardar and Thalas between B.C. 2nd century and A.C. 1st century[4]. Today, the inscribed erected stones are most commonly found in the close vicinity of Orkhun, Tola, Ongin and Selenga rivers. The earliest one in Mongolia is the Bugut Inscription dating back to 581. However, the gact that this inscrip-

3 Prof. Dr. Baykara, T., "Kültegin Anıtına Dair Bazı Notlar", Türk Kültürü Araştırmaları, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997, s:216.

3 Prof. Baykara, T., "Kültegin Anıtına Dair Bazı Notlar", Türk Kültürü Araştırmaları, Akademi Kştabevi, İzmir, 1997, p. 216.

4 Prof. Dr. Çay, A., Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri (Koyun ve keçi Etrafında Oluşan Gelenekler), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 108, Volume 1, Issue a.19, Ankara, 1990, p.34

Irmaklarının kıyısında M.Ö. II ve M.S. I. yüzyıllarda hüküm sürmüş bir Türk Topluluğuna aittir[4]. Bugün yazılı dikilitaşların en fazla Orhun, Tola, Ongin ve Selenga ırmaklarının yakın çevresinde bulunduğunu görmekteyiz. Moğolistan'da bulunanlar içinde en eskisi 581 yılına tarihlenen Bugut yazıtıdır. Ancak üç yüzü Sogdca ve bir yüzü Sansritçe yazılmış olan bu yazıt'ın Türkçe olmaması runik Türk yazısının 6. yüzyılda henüz yaygın olarak kullanılmadığını düşündürmektedir. Türkçe yazıtların başlıcaları Tonyukuk (724-726), Bilge Kağan (735), Kül-Tigin (732), Ongin (Işbara Tarkan / 732-735), Küli-Çor (719-723), Sudjin, İhe-Ashat (iki adet), Khentey, Hoyto-Tamir kitabeleridir. Bunların önemli bir bölümünün de Doğu Göktürk İmparatorluğuna ait olduğu düşünülmektedir[5]. Bu bölgede bulunan Şine-Usu, Heret ve Karabalgasun kitabelerinin de Uygurlara ait olduğu bilinmektedir. Bengü taşları ile ilgili buluntular her geçen gün artmaktadır. Özetle ulu kişilerin gelecek kuşaklara aktarmak istedikleri mesajlarını yazılı taşlara hak etme geleneği kültürümüzün bir parçası olarak Göktürkler çağında ortaya çıkmıştır. Mezarlara yazılı ve bezeli dikilitaş dikme adeti daha sonra Anadolu'ya kadar taşınmış ve belki de en seçkin örneklerini Ahlat mezarlarında gördüğümüz bir gelenek oluşmuştur.

Bugün için Orhun Barkı Külliyesi'nin ayakta kalmış en önemli elemanı Bengü Taşı'dır. Batılı müelliflerin "inscription" ve "inscrift" olarak niteledikleri yazılı metin ihtiva eden bu taş bizde de kimi zaman abide veya yazıt olarak da anılmaktadır. Ancak taşın üzerindeki metin

tion is not in Turkish and that one side was inscribed in Sogdian language and the other side in Sanskrit reveals that runic Turkish inscription was not used commonly in the 6th century. The major inscriptions in Turkish are Tonyukuk (724-726), Bilge Khan (735), Kol Tigin (732), Ongin (Ishbara Tarkan / 732-735), Kuli-Chor (719-723), Sudjin, Ihe-Ashat (two pieces), Khentey, Hoyto-Tamir inscriptions. A majority of them are considered to date back to Eastern Kok Turk Empire[5]. It is known that the inscriptions of Shine-Usu, Heret and Karabalgasun, which are located in this region, date back to Uyghurs. New findings about bengu stones keep coming into consideration even today. In brief, the tradition of inscribing the messages they wanted to leave to future generations has emerged in Kok Turk period. The tradition of erecting inscribed and engraved stones in tombs has been extended to Anatolia and a custom whose most significant samples can be seen in Ahlat graveyard has emerged.

At present, the most important element of Orkhun Barque Complex is the Bengu Stone. The stones with inscribed texts on, which are named as "inscription" and "inschrift" by Western authors, is called as "abide" and "yazıt" in Turkish. Whether the stone is bengu stone or not is stated in the text inscribed on the stone[6]. The word "bengu" means "eternal". Therefore, it is of great importance to use the word without changing, in the way it is used in the text.

As evident by the artifacts we have in hand, Kol Tigin Bengu Stone which was dressed by cutting thin gray basalt stone consists of an insc-

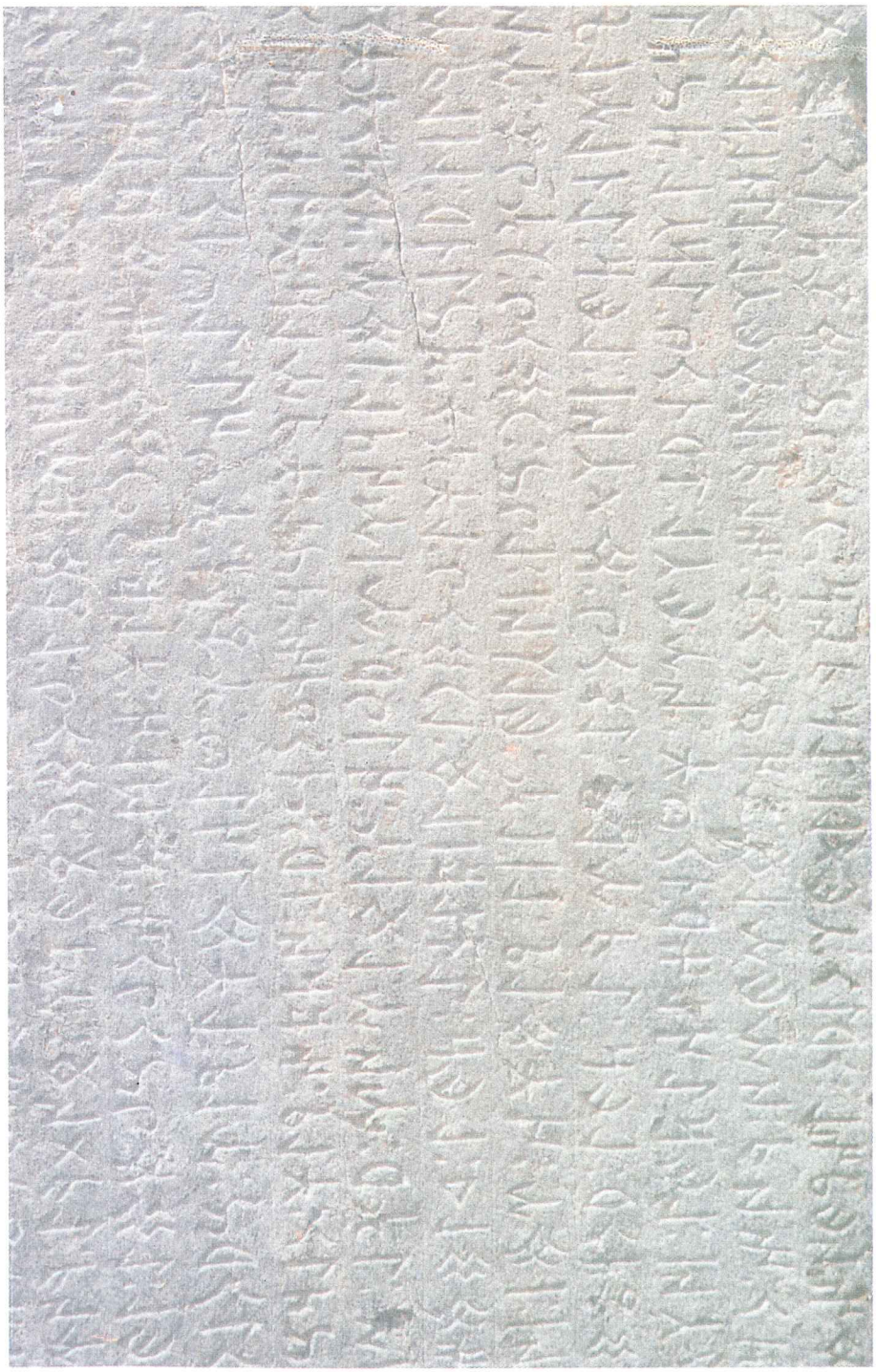
4 Prof. Dr. Çay, A., Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:108, seri 1, sayı a.19, Ankara, 1990, s:34.

5 Prof. Dr. Diyarbekirli, N., "Orhun'dan Geliyorum", Türk Kültürü, sayı 198-199, yıl XVII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Nisan 1979, s:323.

6 Prof. Dr. Türükoğlu, G.A., "Türk Bengü Taşları Üzerine İncelemeler:1", Türk Kültürü, sayı 195,yıl xvii, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1978-79, s:132.

5 Prof. Dr. Diyarbekirli, N., "Orhun'dan Geliyorum", Türk Kültürü, Issue 198-199, Year XVII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, April 1979, p. 323.

6 Prof. Dr. Türükoğlu, G.A., "Türk Bengü Taşları Üzerine İncelemeler:1", Türk Kültürü, Issue: 195, Year: XVII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1978-79, p. 132.

Fotoğraf: 106 Köl Tigin Bengü Taşı'ndan bir ayrıntı.
Photograph 106- A Detail from Bengu stone.

bu taşın bengü taş olduğunu belirtmektedir[6]. Bengü kelimesi ise günümüzde ebedi (sonsuza kadar var olacak) anlamındadır. Dolayısıyla taş üzerindeki yazılı metinde geçen bu ismin değiştirilmeden kullanılması önem taşımaktadır.

Elimizdeki kalıntılardan kesin olarak anlaşıldığı kadarıyla ince gri bazalt taşından yontulmuş Köl Tigin Bengü Taşı tepelik bölümü ile birlikte 3.37 m. yükseliğine erişen yazılı bir bölüm ile kaplumbağa biçiminde yontulmuş taş bir kaideden oluşmaktadır. Bengü taşı'nın geniş yüzü tabanda 1.32 m. ve üst bölümde 1.22 m. genişliğindedir. Buna karşılık kuzey ve güney yüzlerinin ise tabanda 0.46 m. eninde olduğu saptanmıştır. Bengü taşının köşeleri üstlerine bir satır yazı yazılabilecek biçimde, 4 cm. eninde pahlanmıştır (Fot. 106).

Bengü Taşı'nın özgün durumunda bir kaplumbağa kaide üzerinde ve Köktürkçe yazılı cephesi doğu yönüne bakacak biçimde ve ana yaya yaklaşım güzergahının merkezinde yer aldığı düşünülmektedir. Böylece anıtı ziyarete gelen kişileri bu yazılı metin karşılamış olacaktır. Bugün Bengü Taşı aks üzerinden güneye taşınmış olup Köktürkçe yazılı cephesi kuzey-batı yönüne gelecek biçimde özgün durumundan farklı olarak bir başka taş kaide üzerine yerleştirilmiştir.

Bu yıl gerçekleştirilen çalışmaların başlangıcında Bengü taşına ait Kaplumbağa Kaidesinin bir çukur alan içinde iki parça halinde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu yer muhtemelen bu kaidenin özgün yeri olmalıdır. Bu kaidenin üzerinde yer alan Bengü Taşı bugün bulunduğu yere 20. yüzyılın başında yapılan kazı çalışmaları sırasında kaplumbağa kaideye oturan kısmı kesilmek suretiyle taşınmış olmalıdır.

Günümüzde Bengü Taşı'nın oldukça yıpranmış olduğu görülmektedir. Taşta önemli kırılma, dökülme ve kopup ayrılmalar söz konusu-

ribed part of 3.37 m. including the head part as well as a stone pedestal cu in the shape of a turtle. The wider side of the bengu stone is 1.32 cm. wide in the lower edge and 1.22 cm wide in the upper edge. On the other hand, the lower width of the southern and northern sides is 0.46 cm. The corners of bengu stones were chamfered in a width of 4 cm. so as to allow a line of inscription (Photo 106).

The bengu stone, which is thought to be on the turtle pedestal with its Kok Turk inscribed side looking to the east, was originally located in the middle of the main pedestrian approach route. Thereby, first these inscribed texts meet the visitors of the monument. Today, the bengu stone has been carried to the south on a axle and placed on another stone pedestal such that the Kok Turk inscribed side looks towards the northwest.

At the beginning of the studies conducted this year, turtle Pedestal of the Bengu stone was found in two pieces within a hollow area. This area is the most probably the original place of the pedestal. The Bengü stone which was located on this pedestal must have been carried to its current location at the beginning of the 20th century by cutting the connection point of the pedestal and the bengu stone.

It is observed that the bengu stone has severely been damaged today. There are significant fractures, exfoliation and separations on the stone. The most significant one of these damages is the separation of a large piece inscribed stone from the corner which corresponds to the northeastern corner in the original position of the stone. While this part widens towards both sides on the upper half, it narrows downwards in the lower half. There also some fractions in the other corners of the stone. The crest part has also been broken and the remnants have been found

dur. Bunların içinde en önemlisi tepelik kısmından yazılı bölüme doğru olan kısmın özgün durumunda kuzey-doğu yönüne denk gelen köşesinden büyük bir parça kırılarak yere düşmüş olmasıdır. Bu parça üst bölümde her iki yüze doğru genişlerken aşağıya doğru daralarak inmektedir. Taşın diğer köşelerinde de bazı kırıklar mevcuttur. Tepelik kısmının da özgün durumundaki yüzü kırılmış olup buraya ait kalıntılar iki bütün parça halinde bulunmuştur. Bengü Taşı'nın yüzeyinde görülen büyük kırıklar dışında önemli çatlama, dökülme, aşınma ve de erimeler de vardır. Özellikle özgün durumdaki kuzey cephe bugün için okunamaz durumdadır.

Bugün için Köl Tigin Bengü Taşı'nın restitüsyonu konusunda çok büyük sorunlarımız bulunmamaktadır. Taşı oluşturan parçaların büyük bir bölümü mevcut olup zaman içinde kaybolan yazıların büyük bir kısmı da günümüze kadar çeşitli bilim adamları tarafından yapılmış tespit, belgeleme ve inceleme çalışmaları ile ortaya çıkarılmıştır.

Bengü Taşının hakani başlık olarak tanımlanan üst tepelik bölümü oldukça yıpranmış bir durumda günümüze ulaşmıştır (Fot. 107). Bu bölümde bulunan motifler daha önceki yıllarda yapılmış olan çalışmalarda incelenmiştir. Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde bulunan Bugut yazıtı ile Çin'de Çang-an (Şian) kentinde bulunan benzer dikili taş yazıtlar ile de yapılan karşılaştırmalı çalışmalar için en önemli kaynaklardır. Burada taşın geniş olan her iki yüzünde başları aşağıya doğru yönlendirilmiş bir çift ejder motifinin varlığı ağırlık bir görüş olarak belirmektedir. Ancak bu bölümde bir kurt ve ondan süt emen bir çocuk motifinin bulunduğunu ileri süren görüşler de bulunmaktadır. Restitüsyona dayalı bir rekonstrüksiyon (yeniden yapım) çalışması yapıldığında bu hususun ayrı bir araştır-

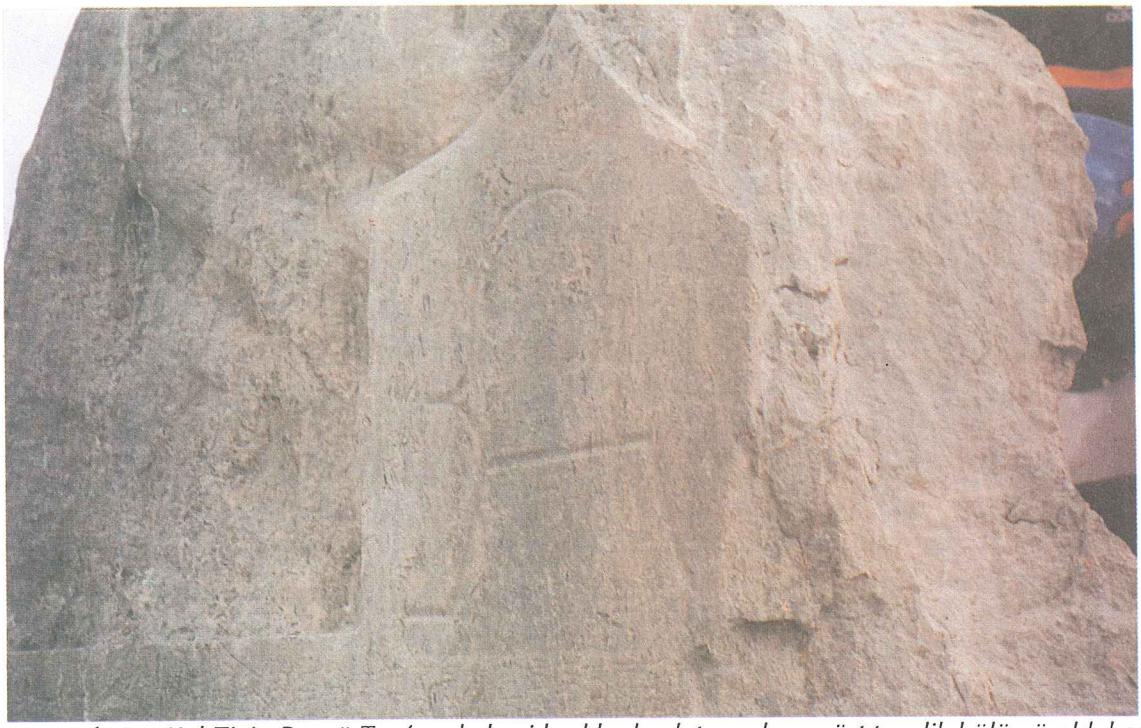
in two pieces. Apart from large fractions on the surface of the bengu stone, there are also serious cleavages, exfoliation and corrosion traces. In particular, the original northern face is unreadable today.

At present, we do not have major problems regarding the restitution of bengu stone. The majority of the pieces forming the inscription are exist and a great portion of the lost pieces have been recorded, documented and presented for studies by various scientists.

The crest part of the bengu stone which is defined as the "imperial cap" has severely been damaged (Photo 107). The motives on this part have been reviewed in the studies conducted in the previous years. The Bugut inscription in the Aranhay region of Mongolia and similar erected stones found in the Chang-an, city of Chine, are the most important sources for comparative studies. There is a common view that there are two dragon motives whose heads are leaning down on both sides of the stone. But there are also views that there is a wolf figure to a child on this part. When conducting a reconstruction study based on restitution, this issue has to be assessed as a separate point of research. At this point, it should be noted that the dragon motive has been carried even to Anatolia and used as an element of embellishment in various elements of structure. For instance, dragon motives are seen as stone relieves on the facades of buildings as well as on the handles of metal doors. In addition, it also noteworthy that dual dragon motives represented the blue vault and there was a belief that the blue vault was surrounded by these dragons[7].

The pedestal on which Kol Tigin Bengu Stone was placed has been broken into five pieces, two of them being large and the other three

7 Çoruhlu, Y., "Türk Sanatında Görülen Hayvan Figürlerine Gök ve Yer Sembolizmi Açısından Bir Bakış", Uluslararası Üçüncü Türk Kültür Kongresi Bildirileri September 25-29, 1993, Volume I, Atatürk Kültür Merkezi yayınları, Ankara, p. 254.

Fotoğraf 107- Köl-Tigin Bengü Taşı'nın hakani başlık olarak tanımlanan üst tepelik bölümü oldukça yıpranmış bir durumda günümüze ulaşmıştır.
Photograph 107- The crest part of the bengu stone which is defined as the "imperial cap" has severely been damaged.

Fotoğraf 108- 2000 yılı arazi çalışmalarının başlangıcında Köl-Tigin Barkı'nın bulunduğu bölümde bir çukur bulunduğu ve içinde de heykel parçalarının yer aldığı tespit edilmiştir.
Photograph 108- At the beginning of the year 2000 site work, it has been found out that there was a ditch in the section where Kol Tigin Barque is located, which included pieces of statues.

ma konusu olarak da değerlendirilmesine gerek bulunmaktadır. Bu noktada ejderha motifinin Anadolu'ya kadar taşınmış ve çeşitli yapı elemanlarında bezeme unsuru olarak kullanılmış olduğunu da hatırlamak gereklidir. Örneğin yapı cephelerinde taş kabartma olarak veya madenkapı kulplarında ejder motiflerine rastlanılmaktadır. Bir ekleme olarak da çift ejder motifinin gök kubbesini temsil ettiği ve bir tasavvura göre gök kubbesinin bu ejderler tarafından çevrildiğine inanıldığının hatırlanmasında yarar vardır[7]

Köl Tigin Bengü Taşı'nın üzerinde oturduğu kaplumbağa kaide kırılarak ikisi büyük olmak üzere beş parçaya ayrılmıştır. Bu kaplumbağanın bilinen en yakın benzerlerinden birisi bugün Bugut yazıtının altında olmak üzere diğerleri Karakurum'da Erdene Dzu Manastırı'nın hemen arka giriş kapısının önünde ve bir başkası ise bu tapınağın karşısındaki tepe üzerinde yer almaktadır. Ayrıca bugün granitten üç adet kaplumbağa heykeli daha Karakurum'da bulunmaktadır. Tarihçilere göre Karakurumun dört ana yöne açılan giriş kapılarında bu kaplumbağa heykelleri bulunmakta imiş. Ayrıca Kisselev tarafından harabelerin 12 km. ötesinde Orhun Nehri yakınlarında tamamlanmamış bir kaplumbağa heykeli daha bulunmuştur[8]. Genel yapıları açısından büyük benzerlikler taşıyan bu heykellerin detaylarında bazı ufak değişilikler bulunmaktadır. Köl Tigin Barkı'nda bulunan kaplumbağanın yıpranmış bölümlerinin tamamlanması ancak bu eserlerden yararlanmak suretiyle olabilir.

Bark (Ziyaret Evi):

Bugün elimizde bulunan verilere göre Köl Tigin Külliyesinde Bark olarak adlandırılan bir

small pieces. The most similar samples of this turtle are under the Bugut inscription, in front of the back-door of Erdene Dzu Monastery in Karakurum and on the hill across this temple. Also, today, there are three more turtle statues made of granite in Karakurum. According to historians, these turtle statues were located on the four gate doors of Karakurum opening to four different directions. Furthermore, one more unfinished turtle statue was found 12 km. away from the relics near the Orkhun River by Kissilev[8]. These statues which have great similarities in terms of their general structures, exhibit minor differences in details. The completion of the distorted parts of the turtle at Kol Tigin Barque can also be possible by making use of these artifacts.

Barque (Visiting House)

According to data we have in hand today, it is definite that a visiting house named as "Barque" existed at Kol Tigin Complex. There are twelve stone blocks and twenty shaped-stone pieces belonging to the Barque, on site.

The first interpretation for the barque has been made by Jisl[9]. The building has been identified very clearly according to the gray bricks on the ground, stone pieces and the data obtained during the excavation. According to this definition, the barque was constructed on a basement formed of pressed layers with slightly sloping edges. The foundation walls of the barque was made of sundried bricks indicating a basement area of 13 x 13 m. Again, as a result of the excavation made, it has been found out that the main building was square-shaped with sizes of 10.25 x 10:25 m. It has been found out that the-

7 Çoruhlu, Y. "Türk Sanatında Görülen Hayvan Figürlerine gök ve Yer Sembolizmi Açısından bir Bakış", Uluslararası Üçüncü Türk Kültür Kongresi Bildirileri 25-29 Eylül 1993, 1. cilt, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s: 254.

8 Prof. Dr. Diyarbekirli, N., "Orhun'dan Geliyorum", Türk Kültürü, sayı 198-199, yıl XVII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Nisan 1979, s:331.

8 Prof. Dr., Diyarbekirli, N., "Orhun'dan Geliyorum", Türk Kültürü, Issue 198-199, Year XVII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, April 1979, p. 331.

9 Jisl, L., "Kül-Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları", Belleten, XXVII/107 (1963), p. 387-410.

ziyaret evinin varlığı kesindir. Alanda bark binasına ait olan on iki adet taş blok ile yirmi altı adet şekillendirilmemiş taş parçası bulunmaktadır.

Bark için ilk yorum Jisl tarafından yapılmıştır[9]. Bu alanda bulunan gri renkli zemin tuğlalar, taş parçaları ve kazı ile elde edilen verilere göre yapı oldukça net bir biçimde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre Bark tabakalar halinde üst üste yığılarak sıkıştırılmış kenarları hafif meyilli bir subasman üzerine bina edilmiştir. Barkın temel duvarları kurutulmak suretiyle yapılmış kerpiç bloklardan yapılmış olup 13x13m.lik bir subasman alanını belirlemektedir. Yine aynı kazı çalışmasının sonunda barka ait ana yapının 10.25m.x10.25m. ebadında ve kare biçimli olduğu anlaşılmıştır. Bark'ın dış sınırını oluşturan duvarın içinde oniki ahşap direğin bulunduğu anlaşılmıştır. Ayrıca iç bölümde dört köşesinde birer ahşap direğin yer aldığı 4.40x4.40 m. boyutlarında ikinci bir bölümün varlığı da tespit edilmiştir. Bugün bu iç bölüme ait kare alanın köşelerine denk gelen ve ahşap direklerin yuvası olduğu anlaşılan dört adet köşe taşı net bir biçimde algılanmaktadır (Muhtemelen kazı sırasında yerleştirilmiş olmalıdır) (Fot. 108 ve 109). Bark'ın giriş kapısının da külliyenin avlusuna girişi sağlayan kapıda olduğu gibi doğu yönüne açıldığı düşünülmektedir.

Bark yapısının iç içe iki ayrı kare planlı mekandan oluşan bir yapı sunduğu ve iç hacmin merkezinde bir sunak çukurunun bulunduğu öne sürülmüştür[10]. Yine yapı içinde Köl Tigin ile eşinin birer heykeli yer alırken dış mekanda ise Köl Tigin'nin hayatından kesitleri gösteren duvar resimlerinin bulunduğu düşünülmektedir. Bengü taşı'nın üzerinde yazılı olan metinden ve ayrıca Çin kaynaklarından da öğrenildiği üzere

re are twelve wooden piles within the wall constituting the outer boundaries of the barque. It has also been found out that there was a second structure within the inner section with sizes of 4.40x4.40 m. and four wooden piles at each corner. Today, four corner stones on the corners of this square interior structure, which might be the bearings of the wooden piles, can easily be figured out (They must have been placed during excavation) (Photo 108 and 109). The gate of the barque is considered to open to the east, just like the gate of the complex.

It has been suggested that the barque building exhibited a concentric square plan and at the center of the inner volume there was an altar hole[10]. While the building contained the statues of Kol Tigin and his wife, it is considered that there pictures on the outer wall represent Kol Tigin's life. As evident from the text of the inscriptions on the stone and from the Chinese sources, the inner and outer faces of the building have been decorated by pictures showing parts from Kol Tigin's life and his heroism. This information conforms with the narration in Chinese Almanacs. For instance, Paul Roux quotes from Julien that "Turks construct buildings for the graves of the dead on the walls of which they describe the dead and represent the wars he has participated in"[11]. Furthermore, the same author also refers to some records in sources depicting the instructions given upon the death of Kol Tigin to engrave his statue on stone and to construct a temple on the four walls of which pictures of Kol Tigin in wars would be drawn. The plaster pieces founded on site reveal that the colors used in decoration were white over red (Photo 110).

9 Jisl, L., "Kül-Tegin anıtında 1958'de yapılan arkeolojik araştırmaların sonuçları", Belleten, XXVII/107 (1963), s:387-410.

10 Prof. Diyarbekirli, N., "Orhun'dan Geliyorum", Türk Kültürü, sayı 198-199, yıl XVII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Nisan 1979, s:337.

10 Prof. Dr. Diyarbekirli, N., "Orhun'dan Geliyorum", Türk Kültürü, Issue 198-199, Year XVII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, April 1979, p. 337.

11 Roux, J.P., (Translation by: Kazancıgil, A.), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, p.221.

bu yapının içi ve dışı Köl Tiginin hayatından ve özellikle kahramanlık öykülerinden seçilmiş resimlerle bezenmiştir. Bu bilgi ayrıca Çin Yıllıklarındaki anlatımlarla da uyuşmaktadır. Örneğin Paul Roux "Türkler, mezarın üzerinde, içinde ölenin tasvirini ve yaşarken iştirak ettiği savaşların temsillerini resmettikleri bir ev inşa etmektedirler" ifadesini Julien'den naklen aktarmaktadır[11]. Ayrıca aynı müellif Çin kaynaklarının Köl Tigin'in ölümü üzerine heykelinin taştan oyulacağı ve dört duvarında kendi yaptığı savaşlara ait resimlerin çizileceği bir gömüt tapınağın inşa edilmesi için emir verildiği yolundaki kayıtlardan da kaynak göstererek bahsetmektedir. Bark'ın dış duvarlarında bulunan bezemelerde hakim renk olarak beyaz üstüne kırmızının kullanılmış olduğu arazide mevcut olan sıva parçalarından anlaşılmaktadır (Fot. 110).

Lumir Jisl başkanlığındaki kazı heyetinin raporlarından anlaşıldığı üzere bark yapısının çift kademeli bir çatı örtüsüne sahip olduğu da kabul edilmiştir. Duvarların içine gömülmüş olan ağaç direklerin doğrudan çatıyı taşımakta olduğu kabul edilmiştir. Çatının günümüzde kullanmış olduğumuz çimento türünde bir malzeme ile kaplanmış olduğu ve oluklu kiremitlerin de bu malzemeden üretilmiş olduğu saptanmıştır. Halen kiremit parçalarına alanın her yerinde rastlanılmaktadır. Köl Tigin Barkı'nın bir benzerinin de Bugut'ta bulunmuş olması ilgi çekicidir. Alanda dört adet pişmiş topraktan mamul ejder maskesi tespit edilmiştir. Bunlarında bugün Çin ve Moğol mimarisinde çatı saçaklarında kullanılan süsleme unsurları ile ilgili olmaları muhtemeldir. Burada da bark'ın çatısını taşıyan altı ahşap direğin izlerine rastlanmıştır[12]. Köl Tigin Barkı ve bu külliyenin bir benzeri olduğu bilinen Bilge Kağan Barkı'nda yapılacak yeni ve daha kap-

As implied in the results of the excavation made by a mission headed by Lumir Jisl, the barque building has a dual-level roof cover. It has been admitted that the wooden piles within the walls were directly supporting the roof. It has been found out that the roof was made of a material similar to cement that we use today and that the channeled tiles were made of the same material. The pieces of tile can be found all around the site. It is interesting that a similar barque was found in Bugut. Four dragons mask made of fired earth have been found in the area. It is probable that these are associated with the decoration elements used in roof eaves of Chinese and Mongolian architecture. Here again, traces of six wooden piles supporting the roof of the barque have been found[12]. It can be expected to obtain more accurate information through new and more extensive excavations to be conducted at Kol Tigin Barque and Bilge Khan Barque.

Building and Surrounding Walls of Kol Tigin Barque:

It is of high probability that the surrounding walls of the barque have been constructed by sundries soil filling. There is no other explanation as to why no trace of the wall surrounding the complex other than some parts of the foundation have remained today.

The fact that the surrounding walls, houses and temples in many urban settlements such as Karabalgasun and Karakurum, which are contemporary with Orkhun Monuments, were completely made of sundried soil materials eliminates the probability of the use of another construction material in this complex.

Furthermore, the scientists who have etymologically analyzed the term "sundried soil" sta-

11 Roux, J. P., (Çeviri: Kazancıgil, A.), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s:221.

12 Roux, J. P., (Çeviri: Kazancıgil, A.), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s:222.

12 Roux, J.P., (Translated by: Kazancıgil, A.), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, p. 222

Fotoğraf 109- Bugün Köl-Tigin Barkı'nın iç bölümünde bulunan kare alanın köşelerine denk gelen ve ahşap direklerin yuvası olduğu anlaşılan dört adet köşe taşı net bir biçimde algılanmaktadır.

Photograph 109- Today, four corner stones on the corners of this square interior structure, which might be the bearings of the wooden piles, can easily be figured out

Fotoğraf: 110 Köl-Tigin Barkı'nın bulunduğu alanda etrafa dağılmış halde bulunan kırmızı renkte desenlerle süslenmiş sıva parçaları.

Photograph 110- Pieces of plaster decorated with red-colored figures found as scattered on the area where Kol Tigin Barque is located.

samlı kazı çalışmalarının sonucunda daha doğru bilgilere ulaşılması beklenebilir.

Köl Tigin Barkı'nın Yapı ve Çevre Duvarları:

Köl Tigin Barkı'nın çevresini kuşatan ve yine bark yapısının çevre duvarlarının kerpiç dolgu malzemesi ile örülmüş olma ihtimali çok yüksektir. Bugün bu külliyeyi çeviren duvardan bazı temel bölümleri dışında herhangi bir iz kalmamış olması da zaten başka bir biçimde izah edilememektedir.

Yaklaşık olarak Orhun Anıtları ile çağdaş olan Karabalgasun, Karakurum ve benzeri pek çok şehir yerleşmesinin koruma duvarları ile buradaki konut ve mabedlerin bütünüyle kerpiç malzeme ile inşa edilmiş olması da bu külliyede başka bir yapı gerecinin kullanılmış olma olasılığını ortadan kaldırmaktadır.

Ayrıca kerpiç sözcüğünün etimolojik analizlerini yapan müelliflerde bu kelimenin çok eski çağlara dayandığını belirtmektedirler. XI. yüzyılda tuğlaya "pişik kerpiç" dendiği Prof. Dr. Bahaeddin Ögel tarafından vurgulanmakta olup duvar sözcüğünün karşılığı olarak da tam kelimesinin kullanılmış olduğundan da bahsetmektedir. Ayrıca aynı müellif eski Türkçe'de duvarcı manasındaki "titigci" kelimesi ile "titig" yani çamur arasında doğrudan ilişki bulunduğunu belirtmektedir[13] .

Kazı alanında etrafa saçılmış bir halde bulunan çok sayıdaki kiremit parçası avluyu çevreleyen duvarın da üst örtüsünde kiremitlerin kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bark alanına girişi sağlayan kapının üzerinde de kiremit örtülü bir sundurmanın bulunduğu düşünülebilir. Bugün sundurmalı kapıları Moğolistan'ın hemen hemen tüm eski saray ve tapınaklarının gi-

te that this term dates back to very old ages. Prof. Bahaeddin Ögel stresses that brick was called as "fired soil" in the 11th century and the word used for wall was "tam". The same scientist also notes that there is a direct relationship between the words "titigci" in archaic Turkish (which means "bricklayer") and "titig" (which means "mud")[13].

Many pieces of tile scattered all around the excavation site indicates that tiles were used for the upper coverage of the wall surrounding the courtyard. It can be inferred that there was an tile covered lean-to-roof over the gate opening to the barque site. Today, we can see gates with lean-to-roof in the entrances of all old palaces and temples in Mongolia.

Roads of Kol Tigin Barque:

There is a pedestrian path starting from the entrance and leading to the barque building and to the altar stone. As implied by the samples on the surface of the ground, the ground coverage of the road was made of gray bricks with sizes of 0.33 m. x 0.33 m. (Photo 111). In the literature of the subject, this road is referred to as "veneration road". In the Chinese tombs which have similar plan concept with Kol Tigin complex, this path is called "Shen Tao" (spirit path). Also, within the tomb complexes, on both sides of such paths, there are stone statues with arrangements similar to those in Orkhun[14].

Statues at Kol Tigin Barque:

Today, there are numerous pieces of statues in the courtyard of Kol Tigin Barque. Most of the statues made of gray marble with white veins head of the broken are broken and there are significant amounts of missing pieces in their bodies. These statues, whose numbers are con-

13 Ögel, B., Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları / 638, Kültür Eserleri 46, cilt 3, 1991, s: 9-87.

13 Ögel, B., Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları / 638, Kültür Eserleri 46, Volume 3, 1991, p. 9-87.

14 Prof. Dr. Diyarbekirli, N., "İslam Öncesi Türk ve Çin Mezar Anlayışı", Uluslar arası Üçüncü Türk Kültür Kongresi Bildirileri, September 25-29, 1993, Volume II, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, p. 798.

rişlerinde görmekteyiz.

Köl Tigin Barkı'nın Yolları:

Külliyede giriş kapısından Bark yapısına ve oradan da sunak taşına kadar uzanan bir yaya yolu bulunmaktadır. Bugün zeminin yüzeyinde bulunan örneklerden anlaşıldığına göre yolun zemin kaplaması 0.33m.x0.33m.'lik gri renkli tuğlalardan yapılmıştır (Fot. 111). Konu ile ilgili yayınlarda bu yoldan "ihtiram yolu" olarak söz edilmektedir. Köl Tigin külliyesi ile benzer plan anlayışında olan Çin mezarlarında ise bu yola "Şen Tao" (ruh yolu) adı verilmektedir. Ayrıca Şian'daki mezar komplekslerinde de bu anlamdaki yolların iki yanında Orhun'daki düzenlemelere benzer biçimde taş heykeller bulunmaktadır[14].

Köl Tigin Barkı'ndaki Heykeller:

Günümüzde Köl Tigin Barkı'nın avlusunda çok sayıda heykel parçası bulunmaktadır. Gri renkli ve beyaz damarlara sahip mermer malzemeden yapılmış bu heykellerin hepsinin başları kırılmış olup bir çoğunun da gövde bölümlerinde önemli eksiklikler söz konusudur. Özgün durumda sayılarının çok daha fazla olduğu düşünülen bu heykellerin bilinçli olarak tahrip edildiği ve belki de taşınarak başka yerlere götürüldüğü düşünülmektedir.

Bugün için alanda bulunan heykellerden bir çoğu insan tasviridir. Bunlardan bir tanesi ayakta dururken hançerini tutan bir subayı, bir diğeri yine ayakta dururken elinde mendil tutan bir hatun kişiyi, iki tanesi ellerini göğsüne kavuşturan erkek ziyaretçileri, bir başkası da göğsünde bir daire motif bulunan bir erkek ziyaretçiyi tasvir ederken bark'ın üzerinde yer aldığı düşünülen çukurda da oturur durumda işlenmiş bir kadın heykelinin omuz ve bel parçaları bulunmaktadır (Fot. 112).

sidered to be much higher originally, are deemed to have been destroyed on purpose and carried to elsewhere.

Today, most of the statues on site are human descriptions. One of them describes an officer holding his dagger in a standing position, one describes a woman holding a handkerchief again in a standing position, two of them describe male visitors whose hands are on their chests, another one describes a man with a circular motive on his chest; there are also the shoulder and back parts of the statue of a women in a sitting position in the hole, which is considered to have been on the barque (Photo 112).

Balbals, which have a distinct place among statues describing human, are also encountered at Kol Tigin Barque and the surroundings. As is known, these stones were erected; in the number of the enemies he had killed in wars. The Chinese almanacs give the same information on this issue[15]. The Czech excavation mission has found out that these balbals placed with distances of 2.60 m. from the main gate towards the east have formed a 3 km. long row. Today, some of these stones have fallen over and remained under the ground while some have vanished for unknown reasons.

There are also animal depictions among these statues. However, their heads are broken, too. The turtle pedestal, on which there is a cavity wherein the bengu stone was erected, was found in two pieces. The ram statues, which are considered to have been placed on both sides of the gate door, have also been exposed to destruction (Photo 113). It is evident that the statues of sheep, rams and similar animals have widely been used. The have been used as the symbols of the Turkish community in Turkish grave-

14 Prof. Dr. Diyarbekirli, N., "İslam Öncesi Türk ve Çin Mezar Anlayışı", Uluslararası Üçüncü Türk Kültür Kongresi Bildirileri 25-29 Eylül 1993, 2. cilt, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s:798.

15 Roux, J.P., (Translated by: Kazancıgil, A.), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, p. 222

Fotoğraf 111- Bugün zeminin yüzeyinde bulunan örneklerden anlaşıldığına göre yolun zemin kaplaması 0.33 m x 0.33 m'lik gri renkli tuğlalardan yapılmıştır.
Photograph 111- As implied by the samples on the surface of the ground, the ground coverage of the road was made of gray bricks with sizes of 0.33 m. x 0.33 m.

Fotoğraf 112- Bugün için alanda bulunan heykellerden bir çoğu insan tasviridir.
Photograph 112- Today, most of the statues on site are human descriptions

İnsanları tasvir eden heykeller arasında özel bir yeri olan balbalar Köl Tigin Barkı ve yakın çevresinde de bulunmaktadır. Bilindiği gibi heykellere oranla daha kabaca yontulmuş bu dikili taşlarında anısına mezar anıt yapılan kişinin sağlığında öldürdüğü her bir düşman başına bir tane olmak üzere dikildiği kabul edilmektedir. Çin yıllıkları da bu konuda aynı bilgileri vermektedir.[15] Külliyenin ana giriş kapısından doğu yönüne doğru sıralanmış bu balbal taşlarının yaklaşık olarak 2.60 m. aralıklarla 3 km. uzağa kadar devam ettiği alanda kazı çalışmalarını gerçekleştiren Çekoslovak heyet tarafından belirtilmiştir. Bugün bu taşların bir bölümü devrilerek toprak altında kalmış bir kısmı ise bilinmeyen bir sebeple kaybolmuştur.

Heykellerin arasında hayvan tasvirleri de bulunmaktadır. Ancak bunların da başları kırılmıştır. Üzerinde Bengü taşının dikildiği özel bir oyuk bölüm bulunan kaplumbağa kaide iki ayrı parça halindedir. Giriş kapısının her iki yanında yer aldığı anlaşılan koç heykelleri de benzer biçimde tahribata uğramış elemanlardır (Fot.113). Koyun, koç ve benzeri hayvanların heykel ve tasvirleri Türkler tarafından çok sık kullanılmış olduğu görülmektedir. Bugün Japon Denizinden Ön-Asya'da Yukarı Fırat boylarına kadar geniş bir alanda Türk mezarlıklarında Türklüğün Simgesi olarak kullanılmışlardır[16]. Bilindiği gibi damga olarak kullanılan dağ keçisi / dağ tekesi motifi de Kök-Türk'lerin en fazla kullandıkları bir simgedir. Köl Tigin Bengü Taşı'nın ve Orhun bölgesindeki pek çok taş eserin üzerinde yer alan bu motifinde aynı anlayış ve gelenek çerçevesinde kullanılmış olduğu düşünülebilir.

yards in a vast region extending from the Japanese Sea to Asia-Minor and to the banks of Upper Euphrates[16]. As is known, the motive of chamois, which was used as a mark, was the most widely used symbol of Kok Turks. It may be considered that this motive, which can be seen on the Kol Tigin's Bengu stone and many other stones found in Orkhun region, was used within the scope of the same conception and tradition.

The Altar Stone at Kol Tigin Barque:

The most important element of Kol Tigin Barque is a large stone block made of slate with a hole in the middle 0.70 m. in diameter and 0.80 m. in depth. While it is not known for what purpose this stone was used, it is thought to be a sacrifice alter or fire altar[17].

The Tree at Kol Tigin Barque:

While there is not even a single tree in the vast steppe region extending to Karakurum (Harhorin) in Orkhun Valley today, Roux suggests that there must have been a tree here. In Roux's words, "Tree was the symbol of death and resurrection and it had an important role in funerals" and even Cengiz Khan determined the shades of such a tree as the location of his grave[18]. When considering the mausoleums in Anatolia and the trees nearby with pieces of clothe tied on their branches, such a possibility seems rational.

15 Roux, J. P., (Çeviri: Kazancıgil, A.), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s:222.

16 Prof. Dr. Çay, A., Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:108, seri 1, sayı a.19, Ankara, 1990, s:37.

16 Prof. Dr. Çay, A., Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri (Koyun ve keçi Etrafında Oluşan Gelenekler), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 108, Volume 1, Issue a.19, Ankara, 1990, p.37

17 Roux, J.P., (Translated by: Kazancıgil, A.), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, p. 222.

18 Roux, J.P., (Translated by: Kazancıgil, A.), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, p. 222-223.

Köl Tigin Barkı'ndaki Sunak Taşı:

Köl Tigin Barkı'nın bir önemli elemanı da arduvaz taşından yonulmuş ortasında çapı 0.70 m. derinliği ise 0.80 m. olan bir oyuk bulunan bir iri taş bloktur. Bu taşın hangi amaçla kullanıldığı bilinmemekle birlikte bir kurban sunağı veya bir ateş yakılan çukur (ateş sunağı) olduğu düşünülmektedir[17].

Köl Tigin Barkı'nda Ağaç:

Günümüzde Orhun vadisinde Karakurum'a (Harhorin) kadar uzanan geniş bozkırda tek bir ağaç bulunmamasına karşılık Roux burada bir ağacın bulunması gerektiğini düşünmektedir. Roux'un anlatımıyla "Ağaç ölümün ve yeniden doğuşun bir simgesiydi ve cenaze merasimlerinde önemli rolü bulunuyordu" ve Cengiz Han bile böyle bir ağacın altını kendisine mezar yeri olarak belirlemişti[18]. Anadolu'daki türbeler ve yanıbaşında çaput bağlanmış olan ağaçlar düşünüldüğünde de bu olasılık akla yakın gelmektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE REKONSTÜRÜKSİYON (YENİDEN İNŞA) ÇALIŞMASININ GEREĞİ

Sonuç olarak bugün elimizdeki verilere ve kazı yapan grupların raporlarına dayanarak Köl Tigin Barkı ve Külliyesi için bazı restitüsyon fikirleri ve hatta restitüsyon projeleri üretmek mümkündür. Ancak daha ayrıntılı plan ve görünüş çizimleri için kazı alanında yapılacak yeni çalışmalara gerek bulunmaktadır. Böyle bir çalışmanın bir an önce sonuçlandırılması Köl Tigin anıtı ile birlikte Bilge Kağan Barkı ve bu kutsal alandaki diğer mezarların kazılarının yapılarak bilim dünyasına sunulması önem arz etmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Köl Tigin Barkı sahip olduğu bazı mimari ve sanatsal özellikleri

GENERAL ASSESSMENT AND THE REQUIREMENT FOR RECONSTRUCTION WORK

As a result, based on the data we have in hand today and on the reports of excavations made, it is possible to produce some restitution views and even restitution projects for Kol Tigin Barque and surrounding Complex. However, new studies are required to be carried out on the excavation site for detail plan and apperance drawings. Conclusion of such a study and enlightening the world of science through the excavations at Kol Tigin Monument, Bilge Khan Barque and other tombs in the region as soon as possible is of great importance.

As stated above, Kol Tigin Barque presents certain similarities with the building culture in China during Tabgach Khanate period, in its certain architectural and artistic features. Nevertheless, this complex bears cultural and ethnographic peculiarities of Turks, as very different from the Chinese architecture. A thorough analysis of this complex will make clear that many elements rooted to the Chinese were in fact stemming from cultural traditions adopted by Kok Turks and many other Turkish-origin tribes. It must also be remembered that cultural interaction is never mono-lateral. For example, the claim that the building of barques resembled the Chinese pavilions never requires that they were constructed by Chinese artisans whose number was not more than six. As is known, such buildings have been used by Turks, as well. The most significant evidence for this is the letter "eb" on bengu stones, which is a pictogram symbolizing a shed with its edges extending upwards. It has also been observed in the

17 Roux, J. P., (Çeviri: Kazancıgil, A.), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s:222.

18 Roux, J. P., (Çeviri: Kazancıgil, A.), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s:222-223.

ile Çin'de hüküm süren Tabgaç Hanlığı dönemi yapı kültürü ile benzerlikler sunmaktadır. Ancak bu külliye Çin Mimarisinden çok farklı ve tam olarak Türklere özgü olan kültürel ve etnografik özellikler de taşımaktadır. Bu külliyenin iyi analiz edilerek değerlendirilmesi ile Çinli'lere mal edilen pek çok unsurun aslında Göktürkler ve daha önceki Türk asıllı bozkır kavimleri tarafından da benimsenmiş ve özümsenmiş kültürel geleneklere bağlı olduğu görülecektir. Ayrıca kültürel etkileşimin hiç bir zaman tek taraflı olmadığı da hatırdan çıkarılmamalıdır. Örneğin bark yapısının bir Çin pavyonunu andırdığının iddia edilmesi bu yapının sayıları altı kadar olan Çinli ustalar tarafından inşa edilmiş olmasını gerektirmez. Bilindiği gibi bu tür yapılar Türkler tarafından da inşa edilerek kullanılmıştır. Bunun en önemli kanıtı Bengü taşlarındaki "eb" harfi olup biçimi tamamen uçları havaya doğru kalkık bir kulübeyi sembolize eden bir piktogram olmasıdır. Yine Göktürklerden sonra bölgede hüküm süren Uygurlara ait duvar resimlerinde bu tür saçakların sıklıkla kullanılmış olduğu görülmektedir. Bugün Moğolistan'da ayakta kalmış olan eski mimari yapıların da bir çoğu bu tür geniş ve uçları yukarı doğru kalkık saçaklara sahiptir (Fot. 114).

Köl Tigin Barkı yukarıdaki anlatımlarda belirtildiği gibi atalarımızın her açıdan gelişkin bir mimari yapı bilgisine, yazılı bir kültüre ve de edebiyata sahip olduğunun en önemli anıt belgesidir. Dolayısıyla bu anıtın restitüsyon projelerine uygun olarak rekonstrüksiyon yöntemi ile özgün yerinde yeniden inşa edilmesinde büyük yarar bulunmaktadır. Ancak böyle bir yolla anıtları ziyarete gelen kişilere somut bir fikir verilebilecek ve araştırmacı bilim adamlarına yeni ufuklar açılabilecektir.

wall paintings of Uyghurs, who have ruled after Kok Turks, that such eaves have widely been used. Many of the old architectural remnants in Mongolia have such broad eaves with edges extending upwards (Photo 114).

Kol Tigin Barque is the most significant evidence of the fact that our ancestors had a developed architectural knowledge, written culture and literature in all respects, as implied by the above stated facts. Therefore, it would be quite beneficial to reconstruct this monument in its original place in accordance with restitution projects. Only then can the visitors of the monuments have a concrete view, and the scientists sail through new horizons.

Fotoğraf 113- Köl Tigin Barkı'nın girişinde yer aldığı düşünülen koç heykellerinin başları kırılmıştır.
Photograph 113- The heads of the ram statues, which are considered to have been placed on both sides of the gate door, are missing.

Fotoğraf 114- Bugün Moğolistan'da ayakta kalmış olan eski mimari yapıların da bir çoğu bu tür geniş ve uçları yukarı doğru kalkık saçaklara sahiptir.
Photograph 114- Many of the old architectural remnants in Mongolia have such broad eaves with edges extending upwards

EPİGRAFİK ARAŞTIRMALAR

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Epigrafik araştırmalar ekibi ilk olarak Köl Tigin, Bilge Kagan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarının epigrafik belgelemelerini yapmış daha sonra ise Töv Aymag, Arhangay Aymag, Bayan Ölgey Aymag, Nalayh ve Ulaanbaatar sınırları içinde kalan ata dede Türk topraklarını, müzeleri dolaşıp, buralardaki Türk Kültür ve Medeniyet eserlerini (anıtların, yazıtların, kurganların ve mezarların) durumlarını görüntülü ve yazılı olarak tespite çalışmıştır.

Bu çalışmalar şöyle sıralanabilir;

• Köl Tigin yazıtının epigrafik açıdan bugünkü durumunun belgelenmesi.

• Köl Tigin yazıtına ait kaplumbağa kaidenin parçası üzerindeki yazılı yüzeyin epigrafik belgelemesinin yapılması ve görüntülenmesi. (Fot. 116)

• Köl Tigin yazıtının kaplumbağa kaidesine ait olması kuvvetle muhtemel yazılı bir parçanın epigrafik belgelemesinin yapılması ve görüntülenmesi.

• Köl Tigin mezar külliyesi ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda bulunan yazıt parçalarının epigrafik belgelemesinin yapılması ve görüntülenmesi.

• Köl Tigin mezar külliyesinde bir iptidai heykel başı ile üç heykel gövdesinin tespiti ve görüntülenmesi.

EPIGRAPHIC RESEARCHES

Research Asst. Cengiz ALYILMAZ

The epigraphic researches mission has first carried out the epigraphic documentation of Kol Tigin, Bilge Khan and Bilge Tonyukuk inscriptions and then has tried to record the status of the artifacts of the Turkish Culture and Civilization (monuments, inscriptions, tumuli and tombs) by wandering around the museums on the lands of our ancestors within the boundaries of Tov Aymag, Arhanyag Aymag, Bayan Olgey Aymag, Nalayh and Ulaanbator.

These studies can be enlisted as follows:

• Epigraphic documentation of the current status of Kol Tigin Inscription.

• Epigraphic documentation and visualization of the inscribed surface of the piece of the turtle pedestal belonging to Kol Tigin inscription.

• Epigraphic documentation and visualization of an inscribed piece which most probably belongs to the turtle pedestal of Kol Tigin inscription.

• Epigraphic documentation and visualization of the pieces of inscription found during the surface surveys conducted at Kol Tigin tomb complex and the surroundings.

• Detection and visualization of a primitive statue head and three statue bodies at Kol Tigin tomb complex.

• Detection and visualization of marks on the

• Köl Tigin mezar külliyesindeki sütunlar üzerinde bulunan damgaların tespiti ve görüntülenmesi.

• Köl Tigin mezar külliyesinin çit alanı içinde ve dışında kalan ve külliyeye ait olan kiremitlerin, tuğlaların, künglerin, döşeme malzemelerinin külliye içinde bir araya toplanması, büyük bölümünün tasnifi ve görüntülenmesi.

• Köl Tigin ve Bilge Kağan mezar külliyelerindeki heykellerin, balbalların ve yazıtların yapıldığı mermerlerin, taşların kaynağının (getirildikleri yerlerin) tespiti ve görüntülenmesi.

• Bilge Kağan yazıtının epigrafik açıdan bugünkü durumunun belgelenmesi

• Bilge Kağan yazıtının kazı sonucunda ortaya çıkarılan parçalarının epigrafik belgelemesinin yapılması.

• Bilge Kağan yazıtının batı yüzündeki Köktürk harfli metnin epigrafik belgelemesinin yapılması; Bilge Kağan yazıtının batı yüzündeki tepeliğin alt tarafında bulunan Köktürk harfli metin, tepelik bu yüz üzerine devrilmiş bulunduğundan önceki yıllarda belgelenememiştir. Yazıtın tepelik kısmı depoya taşınırken doğu yüz üzerine yatırılmış ve bu sayede batı yüzdeki Köktürk harfli metnin epigrafik belgelemesi yapılmıştır.

• Moğolistan'daki Köktürk harfli yazıtların büyük bir bölümünün epigrafik belgelemeleri yapıldı. Radloff Atlasıyla karşılaştırmalı olarak yapılan bu belgelemeler sonucunda hem yazıtlar yeniden yayına hazırlanmış; hem de yazıtlardaki tahribat belgelenmiş oldu. Epigrafik belgelemeler, yazıtlardaki okuma ve anlamlandırmalarla ilgili tartışmaların bir kısmına son verecek, bir kısmına ise başka boyut kazandıracak niteliktedir. Mesela: Bilge Kağan mezar külliyesinde yapılan çalışmalar sırasında, daha önce Radloff Atlasında görüntüleri yayınlanan ve bir çok

columns at Kol Tigin Tomb Complex.

• Collection, classification and visualization of tiles, bricks, wooden chips and ground materials within or outside the enclosed area of Kol Tigin Tomb Complex.

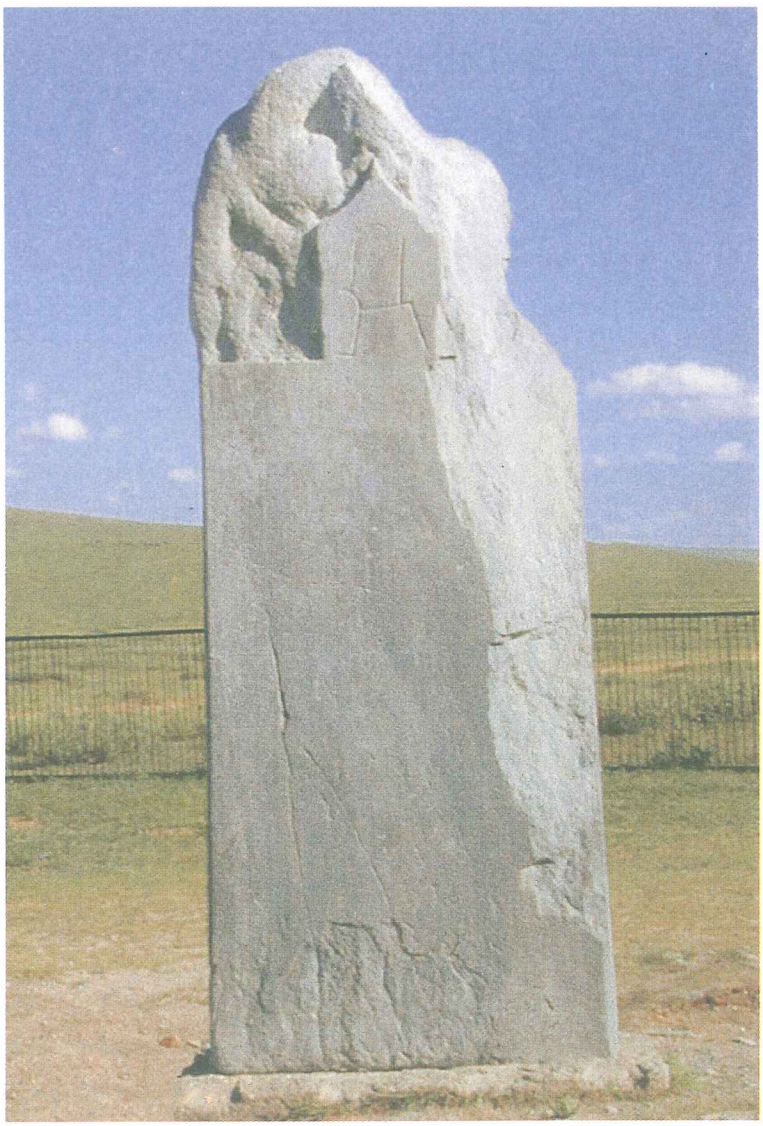
• Detection and visualization of the origins of marbles and stones from which the statues, balbals and inscriptions at Kol Tigin and Bilge Khan tomb complexes were made.

• Epigraphic documentation of the current status of Bilge Khan inscription.

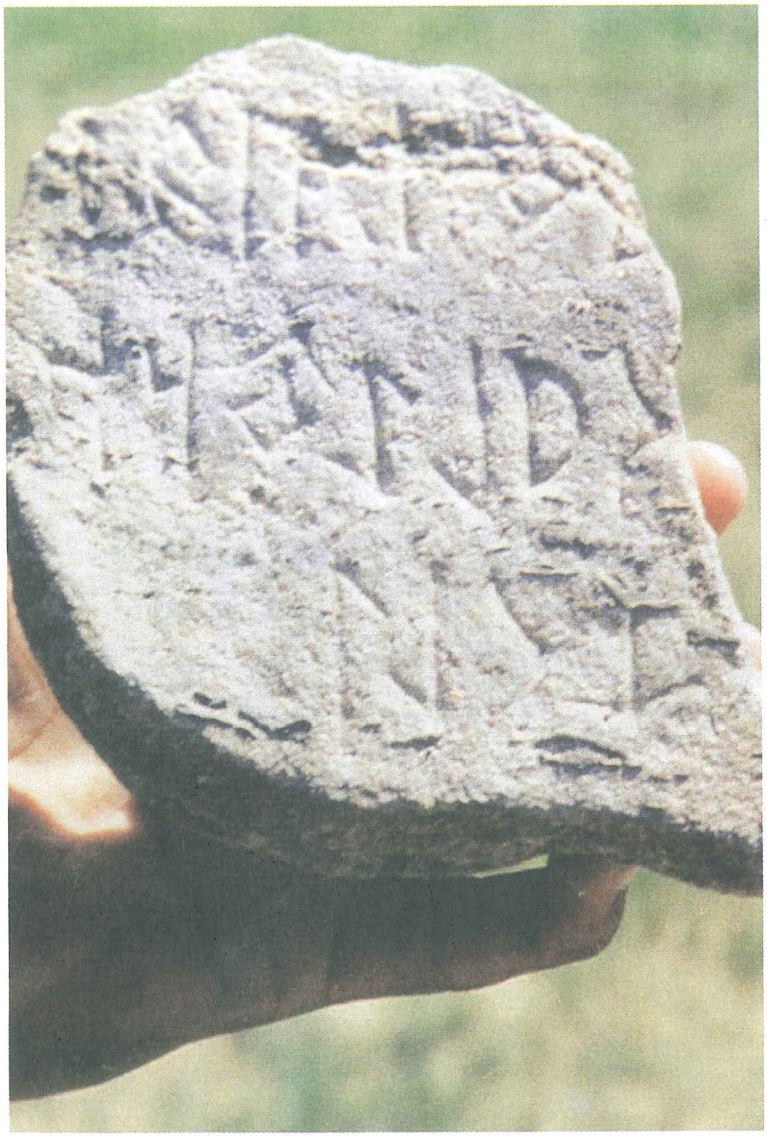
• Epigraphic documentation of the pieces of Bilge Khan inscription unearthed during the excavation.

• Epigraphic documentation of the text in Kok Turk letters on the western side of Bilge Khan inscription; the text in Kok Turk letters under the cop on the western side of Bilge Khan inscription could not be documented in previous years since the cop leaned on this side of the inscription. While the crest part of the inscription was carried into the warehouse, it has been rolled on its eastern side and thus the epigraphic documentation of the text in Kok Turk letters on the western side could be carried out.

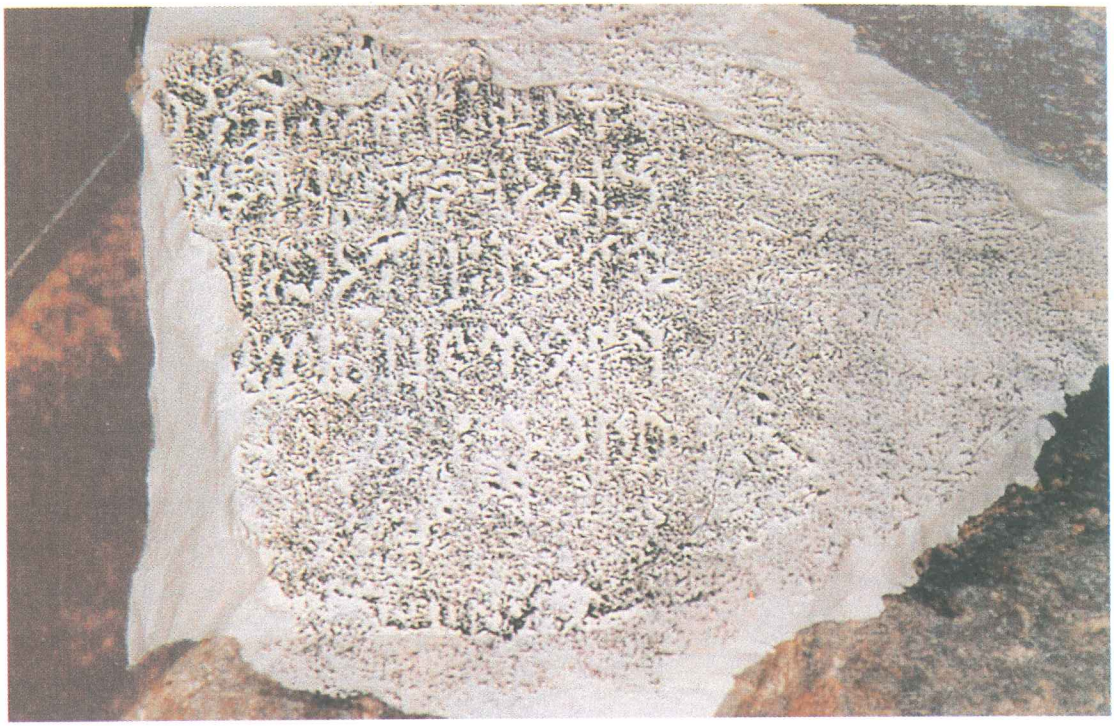
• Epigraphic documentation of many inscriptions in Kok Turk letters in Mongolia has been completed. As a result of these documentations made comparatively with Radloff Atlas, both the inscriptions have been re-prepared for publication and the damage on the inscriptions has been documented. The documentations will conclude some of the controversies in reading and attributing meanings to inscriptions and add new dimensions to some of them. For instance, during the excavation made at Bilge Khan tomb complex, a 145 cm. high bengu stone was found whose pictures were published in Radloff Atlas previously and on which the expression "tölis

Fotoğraf 115- Kül Tigin Anıtının genel görünümü
Photograph 115- Overview of Kol Tigin monument

Fotoğraf 116- Köl Tigin Yazıtı'nın kaplumbağa kaidesine ait yazılı parça
Photograph 116- Inscribed piece belonging to the turtle pedestal of Kol Tigin Inscription.

Fotoğraf: 117 Bilge Kağan Yazıtı I. parça: batı yüz üzerindeki Köktürk harfli yazılı yüzey
Photograph 117- Bilge Khan Inscription, Piece 1: The surface with inscriptions in Kok Turk letters, belonging to the western side.

Fotoğraf 118- Türk Adının Taşı'nın ayrıntı görüntüsü
Photograph 118- Detail View of the "Stone of the Name of Turk"

Fotoğraf 119- Bilge Tonyukuk Yazıtı I. taş: doğu ile güney yüzleri birleştiren kısmın genel görüntüsü Bilge Tonyukuk Yazıtı II. Taşı batı yüzün genel görüntüsü
Photograph 119- Bilge Tonyukuk Inscription, Stone I: General View of the part connecting the eastern and southern faces.

Fotoğraf 120- Bilge Tonyukuk Mezar Külliyesi'ndeki heykellerin genel görüntüleri
Photograph 120- General views of the statues at Bilge Tonyukuk Tomb Complex.

Fotoğraf 121 ve 122- Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından tespit edilen ve bölge halkı tarafından "Türk Taşı" diye adlandırılan Bayn Tsokto Tepesi'nin kuzeyindeki anıt mezarların genel görüntüleri.
Photographs 121 and 122- Overview of the Monument Tombs in the North of Bayn Tsokto Hill, which were Discovered by Dr. Cengiz Alyılmaz and known as "Turk Stone" by the people living in the region.

Fotoğraf: 123 Hotont'taki dibek ve loğ taşlarından görüntü
Photograph 123- View of stone rollers and mortar stones in hotont

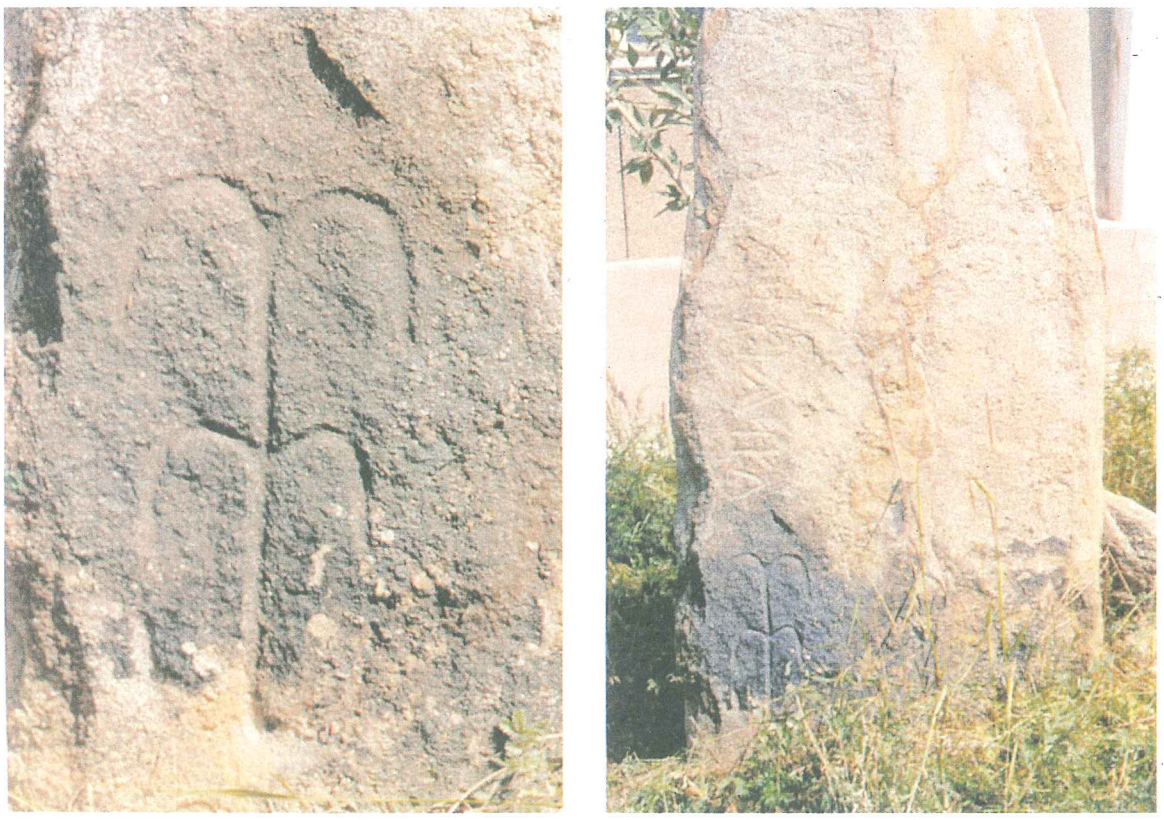
Fotoğraf: 124 Karabalgasun (Harbalgas''un güneyindeki tepelerin eteğinde Uygur Dönemi'ne ait olması kuvvetle muhtemel iki mezar.
Photograph 124- Two tombs, most probably dating back to Uyghur period, located on the slopes of the hills in the south of Karabalgasun (Harbalgas)

Fotoğraf 125: Çeçerleg Müzesi önünde bulunan Bugut Yazıtı'nın genel görüntüleri
Photograph 125- View of Bugut Inscription located in front of Çeçerleg Museum.

araştırmacı tarafından üzerinde "tölis şadıng taş balbalı" ifadesinin yazılı olduğu belirtilen 145 cm yüksekliğinde bir bengü taş bulundu. Epigrafik belgeleme sonucunda, bengü taşın doğuya bakan yüzünde biri sağa, biri sola bakar şekilde tasvir olunmuş iki dağ keçisi damgasının ve bu damgaların sol üst tarafında yarım ay şeklinde bir boy damgasının olduğu; kuzeye bakan yüzünde ise, yine yarım ay şeklinde bir boy damgası ve Köktürk harfleriyle yazılmış "türük (a)d(ı)ng t(a)şı (Türk adının taşı)" ifadesinin bulunduğu tespit edildi. Bu epigrafik belgeleme,

şadıng taş balnalı" was inscribed as stated by many researchers. As a result of epigraphic documentation, two chamois marks depicted on the eastern side of the bengu stone, one looking at left and the other looking at right, and a tribal mark above these marks in the shape of half-moon have been found out. It has also been figured out that the expression "türük (a)d(ı)ng t(a)şı" (stone of the name of Turk) inscribed in Kok Turk letters was inscribed on the northern side of the stone together with a tribal mark in the shape of half-moon. This epigraphic docu-

Fotoğraf: 126 Bayan Ölgey Müzesi önündeki Açit-Nuur Yazıtı ve ayrıntılı görüntüsü
Photograph 126- Açit-Nuur Inscription Located in front of Bayan Olgey Museum and its Detail view

bengü taş üzerindeki ifadenin Radloff'un ve Radloff'un okuyuşunu esas alan bilim adamlarının eserlerinde belirttikleri şekilde ("tölis şadıng taş balbalı") olmadığı gerçeğini ortaya koymuş oldu. Üzerinde "türük (a)d(ı)ng t(a)şı" ifadesi bulunan ve kanaatimizce Bilge Kağan mezar külliyesini ziyaret eden Türk kağanı ve eşi tarafından diktirilen bu bengü taş, Türk tarihi, Türk dili, Türk kültür medeniyeti için Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları kadar değerlidir.

• Bilge Kağan mezar külliyesinin yaklaşık 4 km güneydoğusunda, Çolot bölgesindeki dağların üzerinde "Şivet" adı verilen büyük bir kurganın tespiti ve görüntülenmesi. Daha önce hiçbir çalışmada yer almayan bu kurganın Köktürk dönemi kağanlarından birine (özellikle Bilge Kağan'a) ait olma ihtimali yüksektir.

mentation has shown that the expression on bengu stone was not ("tölis şadıng taş balbalı") contrary to what Radloff and the scientists who have taken Radloff's spelling as a basis have suggested. This bengu stone, on which the expression "türük (a)d(ı)ng t(a)şı" (stone of the name of Turk) is inscribed and which, we think, was erected by the Turkish Khan and his wife who have visited Bilge Khan tomb complex, is as valuable as Kol Tigin and Bilge Khan inscriptions for the Turkish history, language, culture and civilization.

• Detection and visualization of a big tumulus called "Şvet" on the mountains in Cholot region, 4 km. away from Bilge Khan tomb complex. It is highly probable that this tumulus, which has never been referred to in any study before, belongs to one of the Khans of Kok

Fotoğraf: 127 Hatuuv-Us (Sert Su) Yazıtı'nın Genel Görüntüsü
Photograph 127- Overview of Hatuuv-Us Inscription.

• Bayn Tsokto bölgesinde bulunan Tonyukuk yazıtlarının bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Tonyukuk mezar külliyesindeki heykellerin, lahitlerin, vd. eserlerin bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Bayn Tsokto bölgesindeki anonim mezar külliyelerinin, mezarların, mezarlıkların ve kurganların bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Karabalgasun'da bulunan Uygur dönemine ait Köktürk, Soğd ve Çin harfli yazıtların epigrafik belgelemesinin yapılması ve görüntülenmesi.

• Karabalgasun'daki ejder tepelikli ve Köktürk harfli yazıtın Hotont'a götürülen sağ tarafına ait parçanın yerinin tespiti ve görüntülenmesi.

• Karabalgasun'dan Hotont'a götürülen Uygur dönemine ait diğer eserlerin (heykellerin,

Turk period (especially Bilge Khan).

• Detection and visualization of the current status of Tonyukuk inscriptions located in Bayn Tsokto region.

• Detection and visualization of the current status of statues, sarcophagi and other artifacts at Tonyukuk tomb complex.

• Detection and visualization of the anonymous tomb complexes, tombs, graveyards and tumuli in Bayn Tsokto region.

• Epigraphic documentation and visualization of inscriptions in Karabalgasun, dating back to Uyghur period, Kok Turk, Sogdian and Chinese letters on.

• Detection and visualization of the place of the piece taken to Hotont, belonging to the right side of the inscription in Karabalgasun in Kok Turk letters with a dragon crest.

sütun altlıklarının, loğ ve dibek taşlarının...) yerlerinin tespiti ve görüntülenmesi

• Tarihi Karabalgasun şehrinin güneydoğusundaki dağların eteğinde bulunan Uygur mezarlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Çeçerleg'deki (Arhangay Aymag'ın merkezindeki) müzenin bahçesinde kaplumbağa kaidesiyle birlikte açıkta duran ve üzerinde kurttan süt emen çocuk tasviri bulunan Bugut yazıtının bugünkü durumunun tespiti ve görüntülenmesi.

• Bugut yazıtının tepelik kısmından kopan parçaların yerlerinin tespiti ve görüntülenmesi.

• Çeçerleg-Karakurum yolu üzerindeki eski Türk mezarlığının tespiti ve görüntülenmesi.

• Hoytu-Tamir yazıtlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• UlaanBaatar'da muhafaza edilen Taryat

• Detection and visualization of the places of other artifacts (statues, column bases, stone roller and mortar stone), which are taken to Hotont from Karabalgasun.

• Detection and visualization of Uyghur tombs on the slopes of the mountains in the southeast of the historic Karabalgasun city.

• The detection and visualization of the current status of the turtle pedestal as well as the Bugut inscription with the description of wolf giving suck to a child in the garden of the museum in Çeçerleg (in the center of Arhangay Aymag).

• Detection and visualization of the places of the pieces that have broken off the crest part of Bugut inscription.

• Detection and visualization of the old Tur-

Fotoğraf: 128 Töv Aymag Müzesinde Türk kültür ve medeniyet eserleri
Photograph 128- Artifacts of Turkish culture and civilization in tov Aymag Museum.

Fotoğraf: 129 Tarihî Manzşir Manastırı'nın önündeki alana taşınmış çoğu Uygur Dönemi'ne ait eserlerden görüntüler
Photograph 129- Overview of Artifacts, most of which date back to Uyghur period, carried to the space in front of historic Manzshir Monastery.

Fotoğraf 130- Şiveet Ulaan'daki kurgan ve heykellerin genel görüntüsü
Photograph 130- General view of tumuli and statues in shveet Ulaan.

Fotoğraf: 131 Şiveet Ulaan'daki heykellerin yaklaşık 10 m güneyinde bulunan yazıt altlığının görüntüleri

Photograph 131- View of the inscription base located 10 m. south of the statues in shveet Ulaan.

(Terhin) yazıtının bugünkü tespiti ve görüntülenmesi.

• Ulaanbaatar'da Tarih Enstitüsü'nün bahçesinde bulunan Taryat (Terhin) yazıtının kaplumbağa kaidesinin bugünkü durumunun tespiti, görüntülenmesi ve bu kaidenin üzerindeki yazılı yüzeyin epigrafik belgelemesinin yapılması.

• Ulaanbaatar'da Tarih Enstitüsü'nün bahçesinde bulunan II. Karabalgasun yazıtının bugünkü durumunun tespiti ve görüntülenmesi.

• Ulaanbaatar'da Tarih Müzesinde bulunan Çoyr yazıtının bugünkü tespiti ve görüntülenmesi.

• Bayan Ölgey Müzesindeki taş balbalların ve kaya üstü tasvirlerin bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Bayan Ölgey'deki Açit-Nuur (Acı Göl) yazıtının bugünkü tespiti ve görüntülenmesi.

kish graveyard on Çeçerleg-Karakurum highway.

• Detection and visualization of Hoytu-Tamir inscriptions.

• Detection and visualization of the current status of Taryat (Terhin) inscription preserved in Ulan Bator.

• Detection and visualization of the current status of the turtle pedestal of Taryat (Terhin) inscription located in the garden of The Institute of History in Ulan Bator; and epigraphic documentation of the inscribed surface on this pedestal.

• Detection and visualization of the current status of the 2nd Karabalgasun inscription located in the garden of The Institute of History in Ulan Bator.

• Detection and visualization of the current status of Choyr inscription located in the garden

Fotoğraf: 132 Köl İç Çor Yazıtı'nın batı yüzünün genel görüntüsü
Photograph 132- View of the western side of Kol Ic Chor inscription.

Fotoğraf: 133 Köl İç Çor (Köliçor / İhehüşötü / Baghöşööt) Mezar Külliyesi'nin ve Balballarının Görüntüleri

Photograph 133- Views of Kol Ic Chor (Köliçör/İhehüşötü/ Baghöşööt) tomb complex and Balbals

• Bayan Ölgey'deki Hatuuv-Us yazıtının bugünkü durumunun tespiti ve görüntülenmesi.

• Hatuuv-Us civarındaki mezarların, kurganların tespiti ve görüntülenmesi.

• Kuzey Olon-Nuur bölgesindeki geyikli taşın tespiti ve görüntülenmesi.

• Güney Olo-Nuur bölgesindeki taş balbalların ve dikili taşların bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Olon-Nuur yazıtının (Akbatır Taşı'nın) bugünkü durumunun tespiti, epigrafik belgelemesinin yapılması ve görüntülenmesi: Önceki yıllarda Moğol bilim adamları tarafından üzerinde bir satırlık Köktürk harfli Türkçe metin olduğu iddia edilen taşın epigrafik incelemeler sonucu bronz döneme ait olduğu ve üzerinde Köktürk harfli hiçbir yazının bulunmadığı ve Olon-Nuur

of The Museum of History in Ulan Bator.

• Detection and visualization of the current status of the stone balbals and the descriptions on rocks located at Bayan Olgey Museum.

• Detection and visualization of the current status of Hatuuv-Us inscription in Bayan Olgey.

• Detection and visualization of the tombs and tumuli around Hatuuv-Us.

• Detection and visualization of the deer-stone in Northern Olon-Nuur region.

• Detection and visualization of the current status of stone balbals and erected stones in Southern Olon-Nuur region.

• Current status detection, epigraphic documentation and visualization of Olon-Nuur inscription (Akbatır Stone); As a result of the epigraphic analysis of this stone, on which the Mon-

yöresinde oturan Kazakların taşa "Akbatır Taşı" adını verdikleri tespit edilmiştir.

• Kuzey Olon-Nuur bölgesindeki (Saka ve Hun dönemlerine ait olması muhtemel) mezarların, kurganların ve kurganların üzerinde bulunan kaya üstü tasvirlerinin tespiti ve görüntülenmesi.

• Bayan Ölgey şehir mezarlığındaki bugünkü Türk mezar tiplerinin tespiti ve görüntülenmesi.

• Töv Aymag Müzesindeki Türk kültür ve medeniyet eserlerinin (Uygur dönemine ait kaplumbağa kaidenin, kağan heykelinin, loğ ve değirmen taşlarının, sütun altlıklarının vd.) bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Bog dağı eteklerindeki Manzushir Tapınağı'nın güneybatısında bulunan Uygur dönemine ait kağan, koç ve arslan heykelleriyle taş balbalların tespiti ve görüntülenmesi.

• Ölziyt'in 5 km kuzeyindeki Tibetçe yazıtın tespiti ve görüntülenmesi.

• Ölziyt'in 32 km kuzeybatısındaki kurgan ve mezarlığın tespiti ve görüntülenmesi.

• Ölziyt'in 32 km kuzeybatısındaki Saka dönemine ait geyikli taşların ve mezarlığın tespiti ve görüntülenmesi.

• Ölziyt'in 77 km kuzeyindeki Sanskritçe yazıtın tespiti ve görüntülenmesi.

• Hayrhan Sum'daki Uygur dönemine ait koç ve aslan heykellerinin tespiti ve görüntülenmesi.

• Şivet Ulaan'daki Uygur dönemine ait toplam 20 adet kağan, katun, sıgıtçı, koç, koyun, aslan, tavşan heykelinin ve yazıt altlığının bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Moyunçur Kağan (Şine Usu) yazıtının ve kaplumbağa kaidesinin bugünkü durumunun tespiti ve görüntülenmesi.

• Köl İç Çor (Köliçor/İhe-Hüşötü) yazıtının bugünkü durumunun tespiti ve görüntülenmesi.

• Köl İç Çor (Köliçor/İhe-Hüşötü) mezar

golian scientists claimed that there was a one-line Turkish text, it has been found out that it dated back to bronze age and that there was no inscription in Kok Turk letters on it and that the Kazakhs living in Olon-Nurr region called the stone as "Akbatır Taşı".

• Detection and visualization of tombsi tumuli and the descriptions on tumuli (possibly dating back to Saka and Hun periods) in Northern Olon-Nuur region.

• Detection and visualization of the current status of Turkish grave types in Bayan Olgey city graveyard.

• Detection and visualization of the current status of the Turkish culture and civilization artifacts in Tov Aymah Museum (Turtle pedestal, khan statue, stone roller, mortar stone, column bases, etc. dating back to Uyghur period).

• Detection and visualization of the khan, ram and lion statues as well as stone balbals dating back to Uyghur period located in the southwest of the Manzushir Temple, which is on the slopes of Bog Mountain.

• Detection and visualization of the inscription in Tibet language, located 5 km. north of Olziyt.

• Detection and visualization of the tumulus and tomb, located 32 km. northwest of Olziyt.

• Detection and visualization of the deer-stones and the graveyard dating back to Saka period, located 32 km. northwest of Olziyt.

• Detection and visualization of the inscription in Sanskrit language located 77 km. north of Olziyt.

• Detection and visualization of the current status of a total of 20 khan, woman, sigitci (bricklayer) ram, sheep, lion and rabbit statues as well as the inscription base dating back to Uyghur period, located in Şvet Ulaan.

külliyesindeki heykellerin, lahitlerin ve diğer eserlerin bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Höşööt Tal bölgesindeki dikili taşların ve kurganların bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Tarih Enstitüsündeki Hun, Köktürk ve Uygur dönemine ait eserlerin tespiti ve görüntülenmesi.

• Tarih Müzesindeki Hun, Köktürk ve Uygur dönemine ait kullanım eşyalarının bugünkü durumlarının tespiti ve görüntülenmesi.

• Tarih Müzesinde muhafaza edilen ve Köl Tigin'in hanımına ait olduğu sanılan heykel başının bugünkü durumunun tespiti ve görüntülenmesi.

• Karakurum ve çevresindeki kaplumbağa şeklindeki kaidelerin tespiti ve görüntülenmesi.

• Nalayh şehir mezarlığındaki bugünkü Türk mezar tiplerinin tespiti ve görüntülenmesi.

• Detection and visualization of the current status of Moyuncur Khan (Şne Usu) inscription and its turtle pedestal.

• Detection and visualization of the current status of Kol Ic Chor (Köliçor/Ihe-Hüşötü) inscription.

• Detection and visualization of the current status of the statues, sarcophagi and other artifacts at Kol Ic Chor (Köliçor/Ihe-Hüşötü) inscription.

• Detection and visualization of the current status of the erected stones and tumuli at Höşöön Tal region.

• Detection and visualization of artifacts dating back to Hun, Kok Turk and Uyghur periods at The Museum of History.

• Detection and visualization of the current status of the materials dating back to Hun, Kok Turk and Uyghur periods at The Museum of History

• Detection and visualization of the current status of the statue head which is considered to belong to Kol Tigin's wife, preserved at the Museum of History.

• Detection and visualization of turtle pedestals around Karakurum.

• Detection and visualization of the current status of the Turkish tomb types at Nalayh city graveyard.

JEOFİZİK ÇALIŞMALAR

Doç.Dr. Abdullah ATEŞ
Müh. Seyit TOSUN
Yük. Müh. Deniz TOMSUK
Müh. Burcu GÜNDOĞDU
Müh. Emre DEĞİRMENCİ

BÖLGENİN GENEL JEOLOJİSİ

Orhun vadisinde jeolojik yapı, aşınarak bölgeye taşınan genç örtü birimi yüzünden gözlenenmemektedir. Yüzeyde çok miktarda taş parçaları bulunmaktadır. Bu taşların bölgede yer alan mezar taşlarının parçaları olduğu düşünülmektedir. Vadinin kuzey ve güneyindeki tepelerde temel kayalar yüzlek vermektedir. Bu kayalar silişleşmiş kireçtaşları şeklinde ve aralarında kuvars damarları bulunmakta, genellikle güneye dalımlı, güney-kuzey uzanımlıdır. Bu kayaların jeolojik konumundan bölgenin güneyden sıkışma fazının etkisinde kaldığını, bununda Alp-Himalaya tektonik orojenezinin bir sonucu olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca bu tepelerde bol miktarda metamorfizmaya uğramış kristalen taşlara ve magnetit mineraline rastlanmıştır. Buralarda bol miktarda magnetit mineralinin bulunması, bölgede demirce zengin yatakların olabileceği düşüncesini oluşturmaktadır.

JEOFİZİK EKİPMANLAR

•**Gradyometre;** Bu alet yardımı ile yer manyetik alanının toplam bileşeni yerden farklı yüksekliklere yerleştirilmiş olan alıcılar tarafından ölçülerek, aralarındaki fark değeri hesaplanır.

GEOPHYSICAL WORKS

Assoc. Prof. Abdullah ATEŞ
Eng. Seyit TOSUN
Eng. Deniz TOMSUK
Eng. Burcu GÜNDOĞDU
Eng. Emre DEĞİRMENCİ

GENERAL GEOLOGY OF THE REGION

The geologic structure in Orkhun Valley cannot be observed due to the young cover unit that has been eroded and carried into the region. There are so many pieces of stone on the surface. Large rocks rise on the hills in the south and north of the valley. These rocks are like silicified limestone with quartz veins, extending from south to north. It can be suggested that these rocks have been exposed to the pressing phase from the south of the region due to its position, which is caused by Alp-Himalayan tectonic orogenesis. Also, a great amount of metamorphosed crystalline stone and magnetite mineral has been encountered. Existence of an abundance of magnetite mineral in them indicates that there are rich ferrous reserves in the region.

GEOPHYSICAL EQUIPMENT

• **Gradiometer;** With the help of this device, the total component of all magnetic fields have been metered through receivers located at various altitudes, and the difference between them is measured. The value of this difference constitutes the gradiometer data.

Bu fark değeri gradyometre verisini oluşturmaktadır.

• **Elektromanyetik aleti (Conductivity Meter, CM-031);** Bu aletin işletim frekansı 9,765 kHz ve etkin nüfus derinliği en fazla 6 metredir. Bu alet grafik ekranlı PC palmtop (HP-200LX) kontrol ünitesine sahiptir.

• **Yer Radarı (GPR-Noggin 250);** Noggin 250 yeraltının haritalanması için hazırlanmış bir alettir. Çalışma anında yer altındaki yapıların neden olduğu ızler laptop ekranında görülebilmektedir. Noggin'in çalışma prensibi yeraltına radyo dalgaları göndererek bu dalgaların yer altındaki yapının şekline bağlı olarak yansımalarını kaydetmeye dayanır.

• **Proton Manyetometresi;** Bu alet yer manyetik alanının toplam bileşenini ölçmektedir. Bu alet kullanılarak arkeolojik yapılar için arama derinliği en fazla 4 metre olabilmektedir.

• **Suseptibilite Aleti;** Araziden toplanan toprak numunelerinin mıknatıslanmaya karşı olan duyarlılıkları ölçülebilmektedir.

JEOFİZİK ÇALIŞMA YAPILAN BÖLGELER

BİLGE KAGAN ANIT KÜLLİYESİ

Bilge Kağan Anıt külliyesi, Orhun Vadisinde Köl Tigin anıtının yaklaşık 1 km güneyinde yer almaktadır. Anıt metal çit ile çevrili bir alanda bulunduğu için burada sadece yer radarı ile profil ölçüleri alınmıştır. Bunun nedeni jeofizikte potansiyel alanı kullanan yöntemler çit içinde, metal çitin oluşturduğu bozucu etki yüzünden uygulanamamaktadır. Çitin doğusunda, kuzeyde 5 metre ve güneyde ise yaklaşık 10 metre uzaklıkta kalacak şekilde 75 x 75 metre kare alan içinde gradyometrik ve elektromanyetik ölçümler alınmıştır. Gradyometre ölçümlerinde algılayıcıların arasındaki mesafe 1 metre tutulmuştur ve her 1 metrelik mesafe içinde dört

• **Electromagnetic Device (Conductivity Meter, CM-31);** The operational frequency of this tool is 9,765 kHz and its maximum efficient influential depth is 6 meters. This device has palmtop (HP-200LX) control unit with graphic monitor.

• **Ground Radar (GPR-Noggin 250);** Noggin 250 is a device designed for underground mapping. The traces caused by the underground structures can be screened on the monitor of the laptop during work. The operation principle of Noggin is based on sending radio waves underground and recording the reflections of the waves according to the shape of the structure underground.

• **Proton Magnetometer;** This device measures the total component of the ground magnetic field. The maximum depth for search of archaeological structures through this device is 4 meters.

• **Susceptibility Device;** It measures the susceptibility of the earth samples collected from the site to magnetization.

REGIONS WHERE GEOPHYSICAL WORK WAS CONDUCTED

BILGE KHAN MONUMENT COMPLEX

Bilge Khan Monument Complex is located approximately 1 km. south of Kol Tigin monument in Orkhun Valley. Since the monument was enclosed by metal fences, only profiles measures were taken here through the ground radar. The reason for this is that, in geophysics, the methods using the potential field cannot be applied because of the interfering effects of the metal fence. In the east of the fence, at a distance of 5 meters in the north and 10 meters in the south, gradiometrical and electromagnetic measurements have been made within an square area of 75 x 75 m. During gradiometrical me-

nokta olacak şekilde alınmıştır. Elektromanyetik ölçümlerde ölçü aralığı 2 metre olarak alınmıştır. Çalışma bölgesinde gradyometre ve elektromanyetik haritalarda anomali veren yerlerde anomaliye neden olan yapıların özelliklerini anlamak amacı ile kuzey-güney yönlerinde üç profil doğrultusunda radar ölçümleri alınmıştır. Gradyometre ve elektromanyetik haritaları ve radar profillerinin incelenmesi sonucu doğu-batı doğrultusunda uzanan kuzey-güney yönünde 45 metre genişliğinde bir parke döşemesinin var olabileceği anlaşılmıştır. Bilge Kağan yazıtı ve çevresinde bulunan diğer heykellerin etrafı metal çit ile çevrili bulunduğundan çit içinde gradyometre ve elektromanyetik ölçümler yapılamamamıştır. Çit içinde doğu-batı yönünde bir radar profili alınmış ve bu profil üzerinde kaplumbağanın yeri belirgin bir şekilde gözlenmiştir. Bu profilde kaplumbağanın tabanının yerden 1.1 metre derinlikte yer aldığı gözlenmektedir. Çit dışında yapılan radar profili (çitin batısında kuzey-güney doğrultulu) yer altında iki farklı katmanın varlığını göstermektedir. Profilin uçlarında ikinci katman yüzeye daha yakın, ortada ise derinde yer almaktadır.

Bilge Kağan Anıt Külliyesinin çit içinde bulunan kaplumbağanın altında yapılan kazı sonucunda iki farklı katman ortaya çıkarılmıştır. Katmanlardan alınan toprak numunelerinin susceptibilite ölçümleri, birinci katman için $418,22x10^{-6}$ SI, ikinci katman için ise $731,88x10^{-6}$ SI değerlerini vermiştir.

Ayrıca Sunak taşının etrafında detay çalışmaları yapılarak buradaki anomalinin nedeni araştırılmıştır.

asurements, the distance between the receptors have been set as 1 meter and within each 1 meter distance, four separate points have been taken. In electromagnetic measurements, measurement distance has been taken as 2 meters. At locations which yield anomaly on the gradiometer and electromagnetic maps, radar measurements have been conducted in the direction of three profiles in south-north directions so as to understand the structures that cause anomaly. As a result of the study of gradiometer and electromagnetic maps and radar profiles, it has been understood that there could be a parquet floor with a south-north width of 45 m. extending from east to west. Since Bilge Khan Monument and the statues around it are enclosed by metal fences, gradiometer and electromagnetic measurements could not be conducted within the enclosed area. A east-west radar profile has been taken within the enclosed area and the location of the turtle was clearly monitored on this profile. This profile reveals that the depth of the base of the turtle is 1.1 m. Radar profiler taken outside the fenced area (in the east of the fence, in the direction of north-south) indicates the existence of two different strata underground. At the edges of the profile, the second stratum seems closer to the surface while, in the middle it seems deeper.

As a result of the excavation made under the turtle within the enclosed area of Bilge Khan Monument Complex, two different strata have been unearthed. The susceptibility measurements of the samples of earth taken from the strata has revealed the values of $418,22x10^{-6}$ SI for the first stratum and $731,88x10^{-6}$ SI for the second stratum.

Also, detail work have been conducted around the altar stone and the reasons for the anomaly here have been studied.

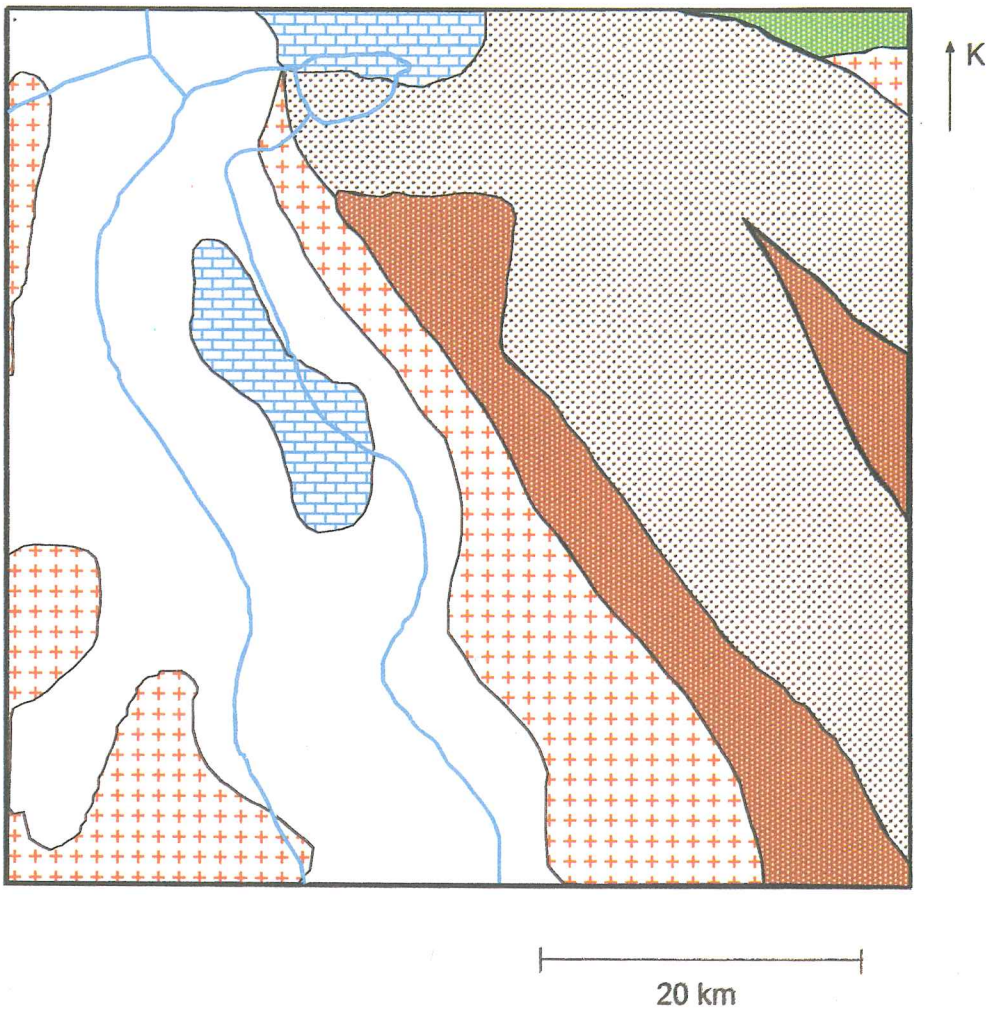
Fotoğraf 134- Manyetik alet ve ölçü alımı
Photograph 134- Magnetic equipment and measuring

Fotoğraf 135- Radar aleti ve ölçü alımı
Photograph 135- Radar equipment and measuring

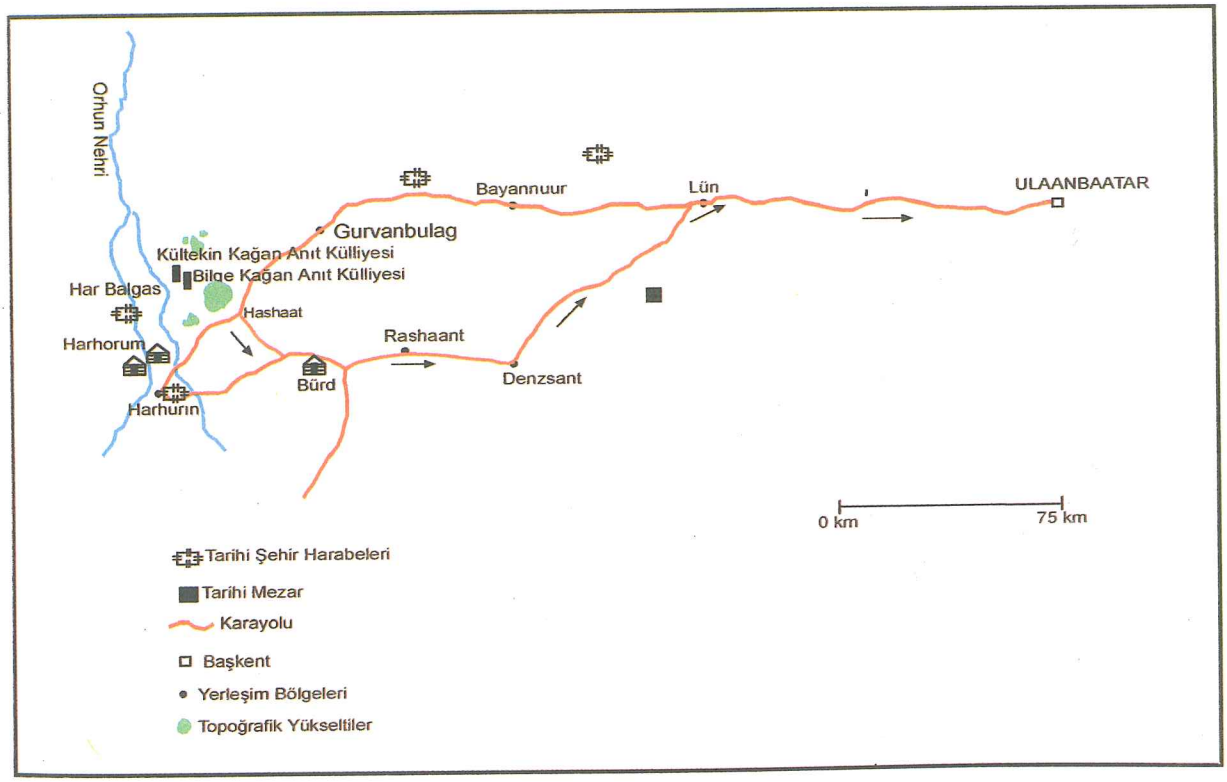

Fotoğraf 136- Elektromanyetik aleti ve ölçü alımı
Photograph 136- Electromagnetic equipment and measuring

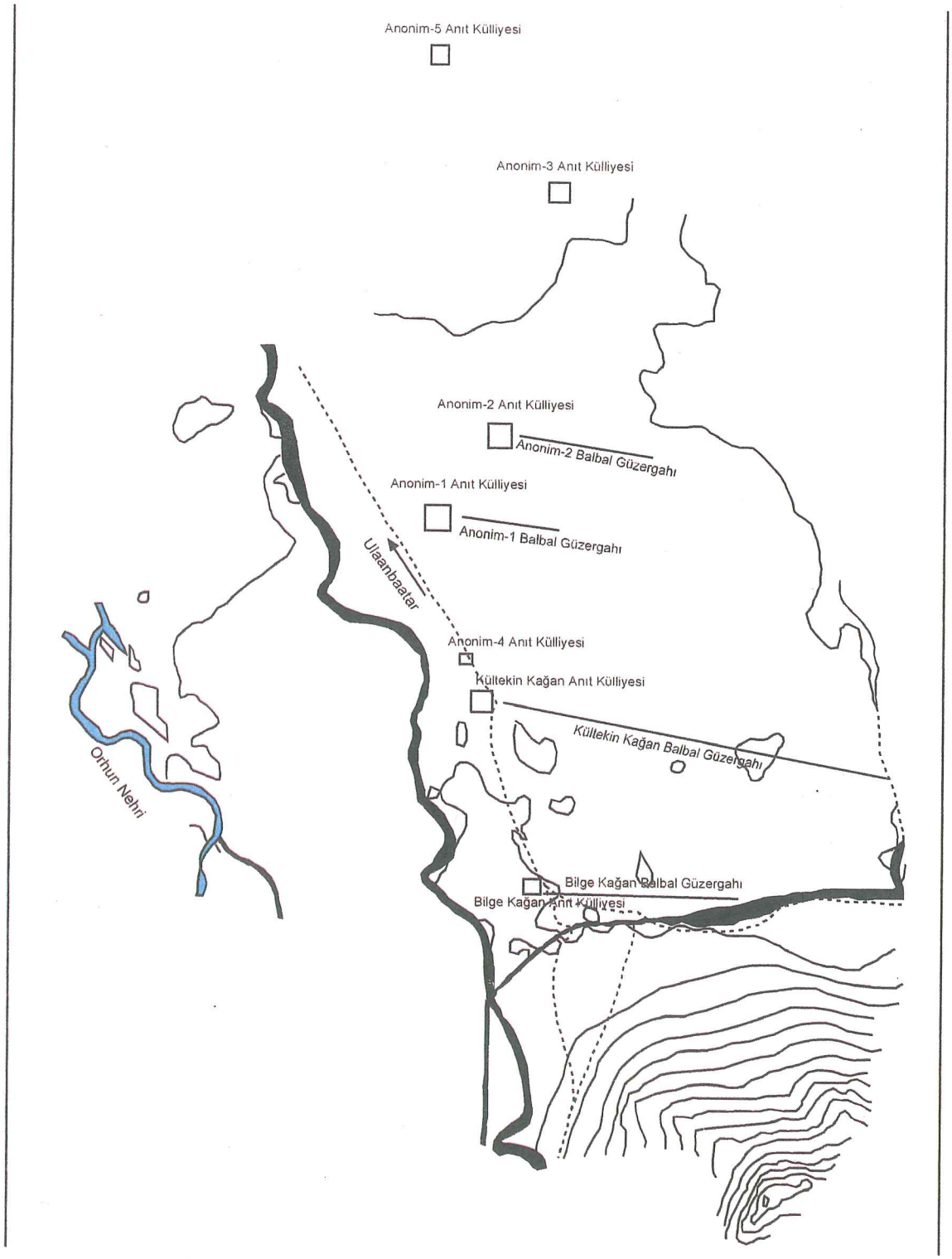

Çizim 34- Bölgenin sadeleştirilmiş jeoloji haritası
Drawing 34- A Simplified geological map of the region

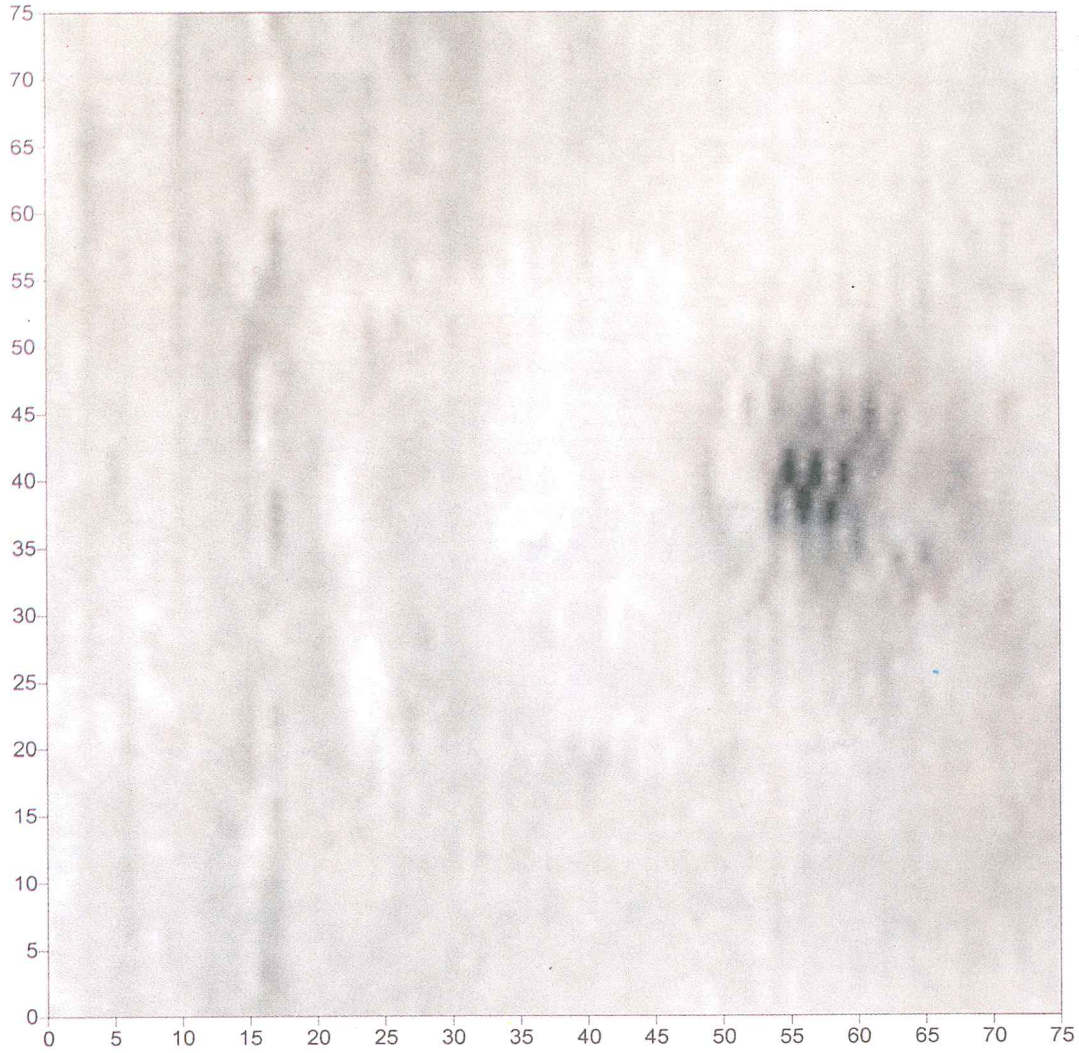

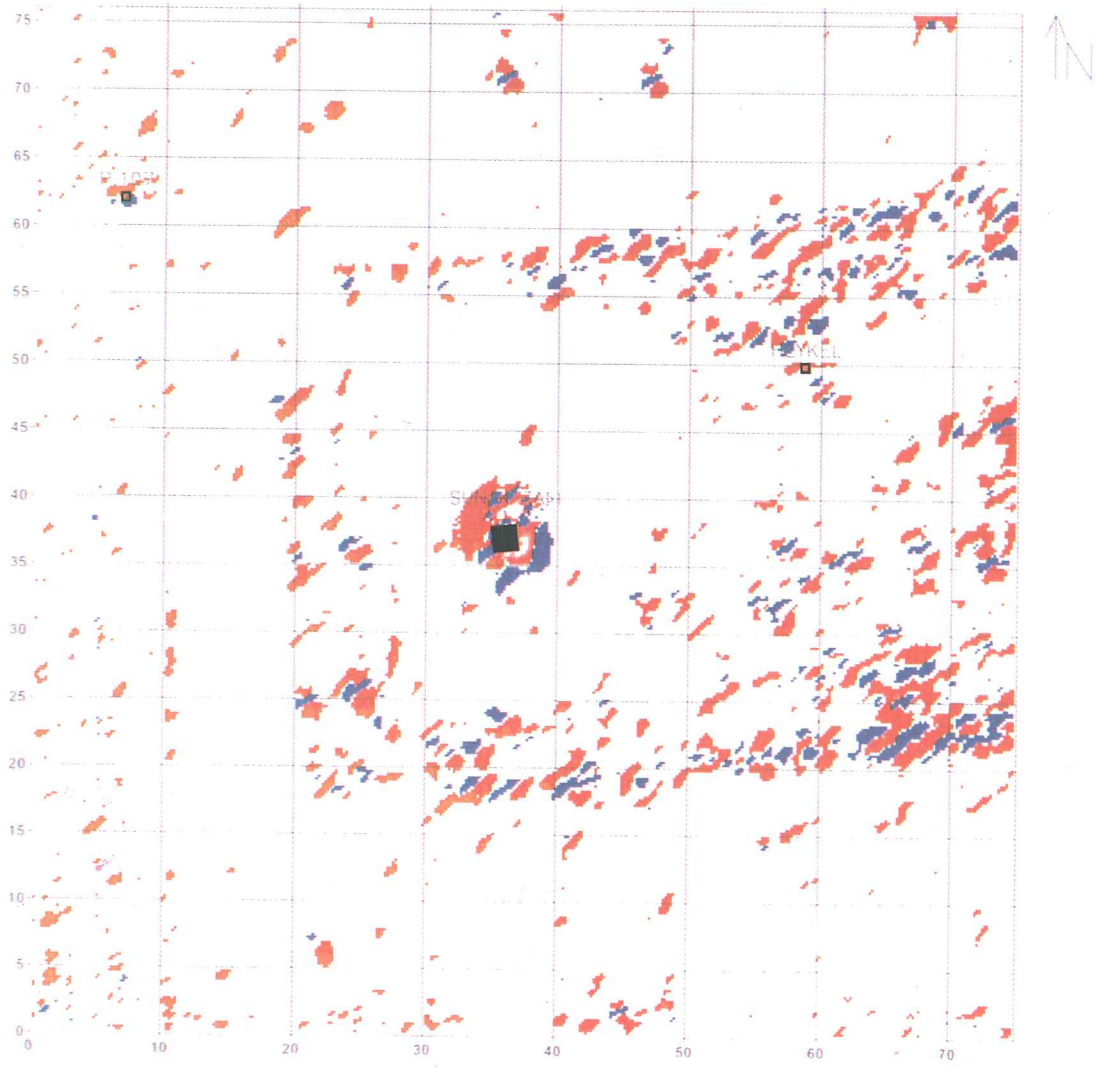

Çizim 35- Yer bulduru haritası
Drawing 35- Location positioning map

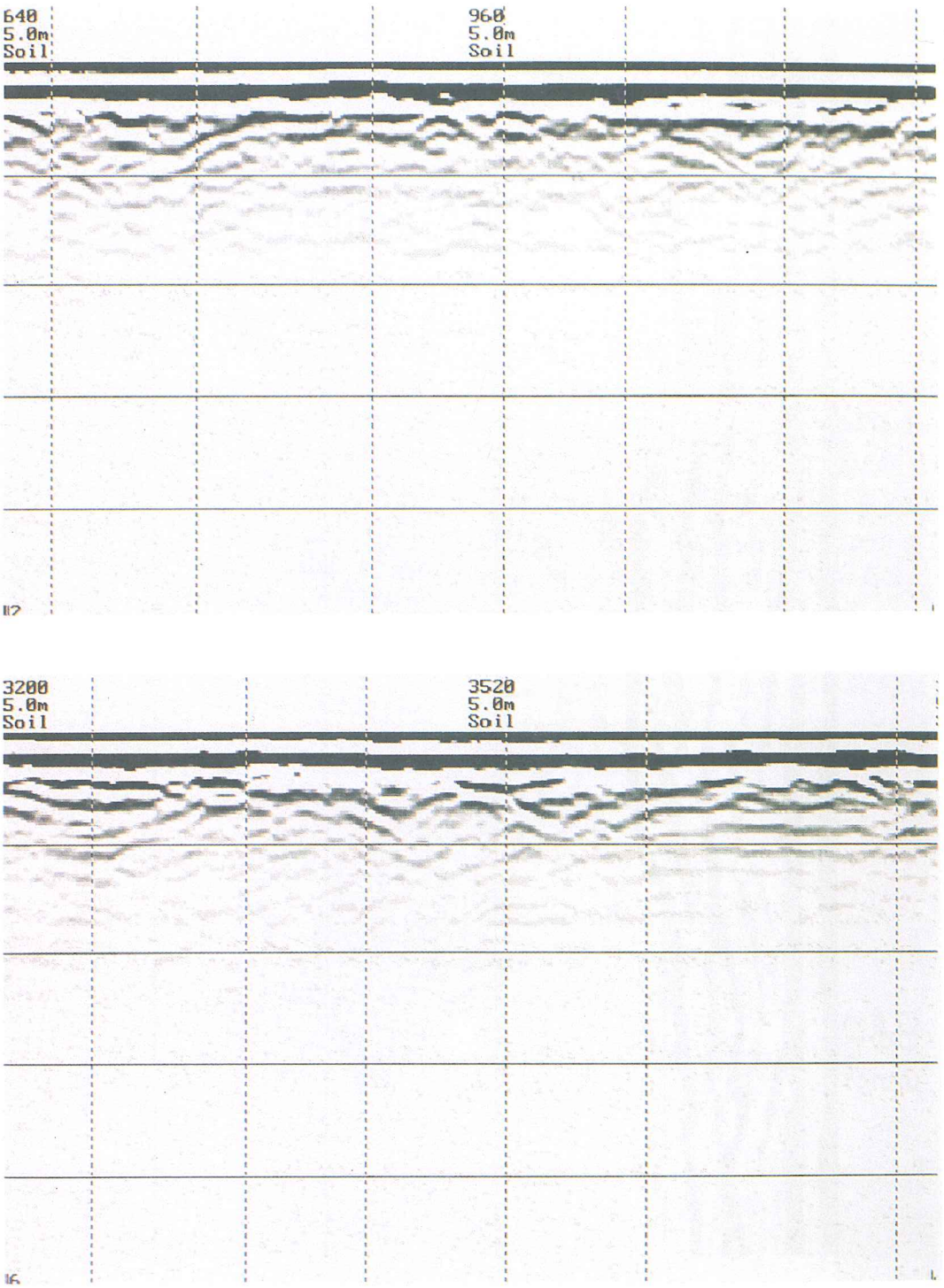

Çizim 36- Çalışma alanı ve yakın çevresi
Drawing 36- Working site and environs

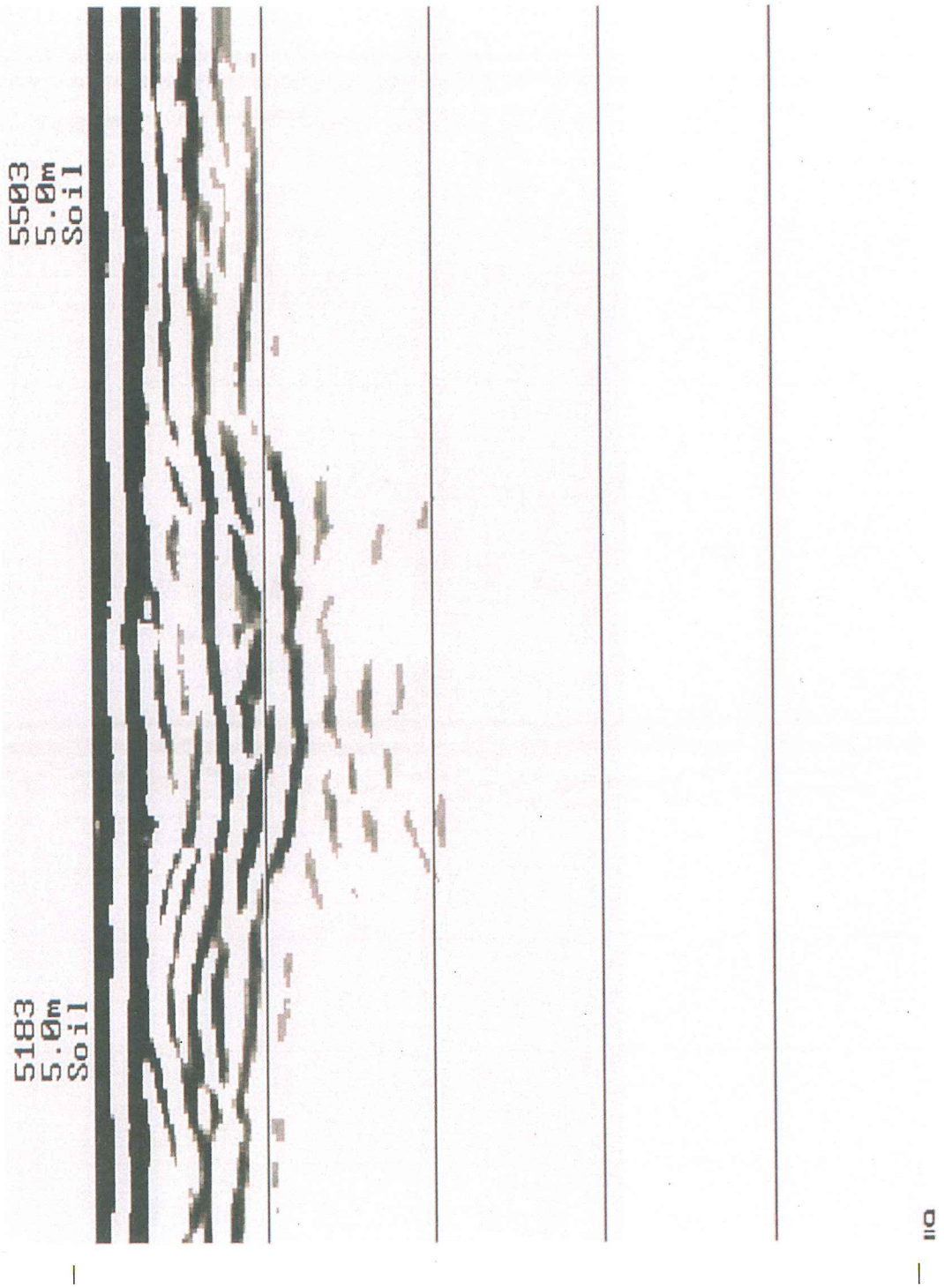

Harita 4- Bilge Kağan iletkenlik imaj haritası
Map 4- Conductivity image map of Bilge Khan

Harita 5- Bilge Kağan Anıt Külliyesine ait Manyetik Harita
Map 5- Magnetic map of Bilge Khan Monument complex

Çizim 37- Bilge Kağan Anıt Külliyesine ait örnek radar profilleri
Drawing 37- Sample sadar profiles of Bilge Khan Monument complex.

Çizim 38- Bilge Kağan Anıt Külliyesinde bulunan Kaplumbağa Kaide üstünde alınan radar profil örneği
Drawing 38- Radar profile sample of turtle pedestal at Bilge Khan Monument complex

ANONİM 1 MEZAR KÜLLİYESİ

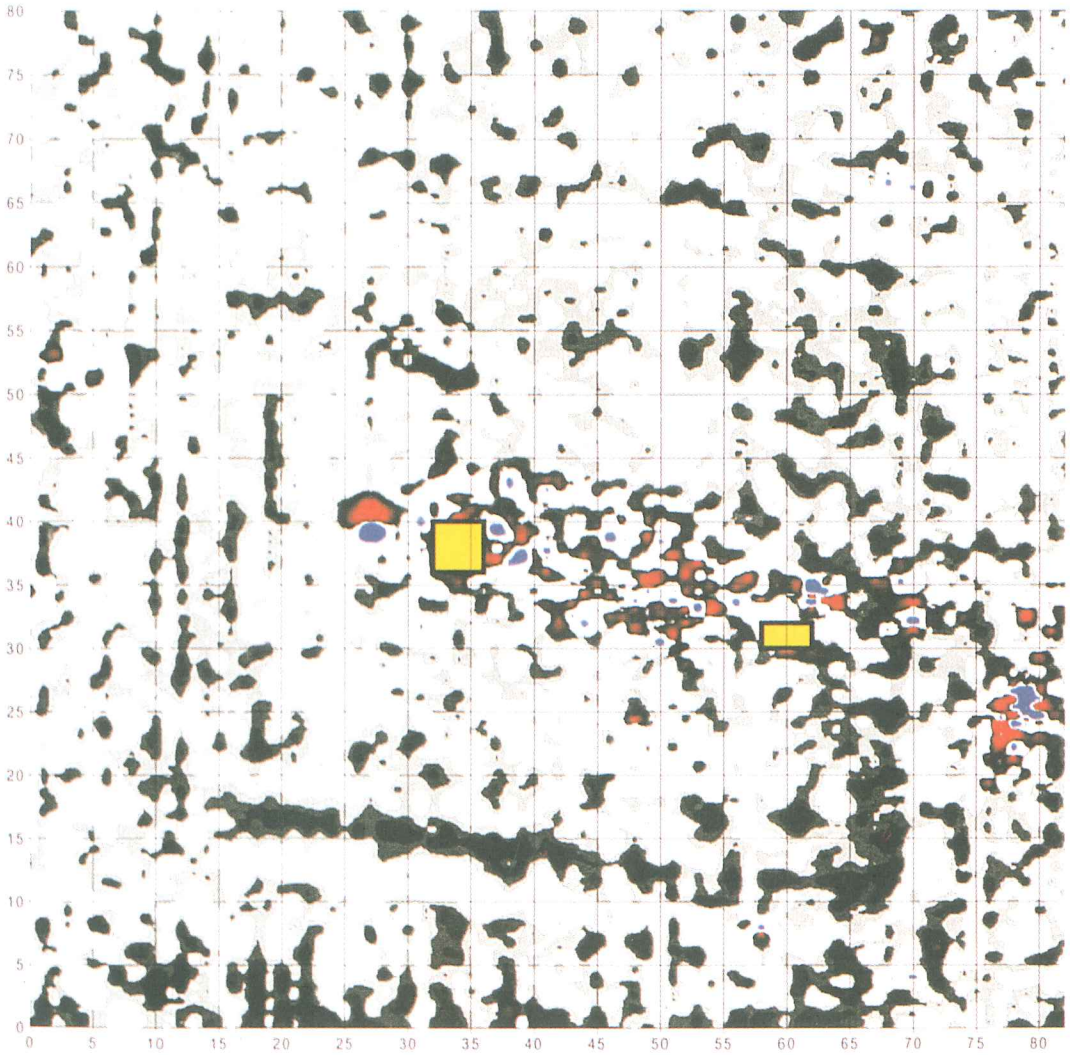
Bu mezar külliyesi Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlarının kuzey doğusunda yer almaktadır. Bu bölgede de 80x80 metre boyutlarında bir alanda gradyometre, elektromanyetik ve radar ölçümleri alınmıştır. Gradyometrik haritada, mezar ve heykelleri yer altında birbirine bağlayan bir belirti grubu gözlenmiştir. Dikdörtgen şeklinde hafif prizmatik bir yapının yer altında gömülü bir duvarın izleri olduğu düşünülmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda alınan radar ölçümlerinde ise izlerin yüzeyden derinliği ortalama 0.5 metre kadar olduğu gözlenmektedir. Mezar kalıntılarının yer altındaki uzanımları yüzeyde gözlenenden daha geniş bir alana yayılım göstermektedir.

Anonim 1'deki doğu-batı uzanımlı taşların, doğuda olan parçası 110 cm kadar orijinal yerinden oynadığı gözlenmektedir. Buradan Anonim 1'de yeryüzüne yakın bölgenin doğu-batı doğrultusunda batıya doğru hareket etmiş olabileceği öne sürülebilir.

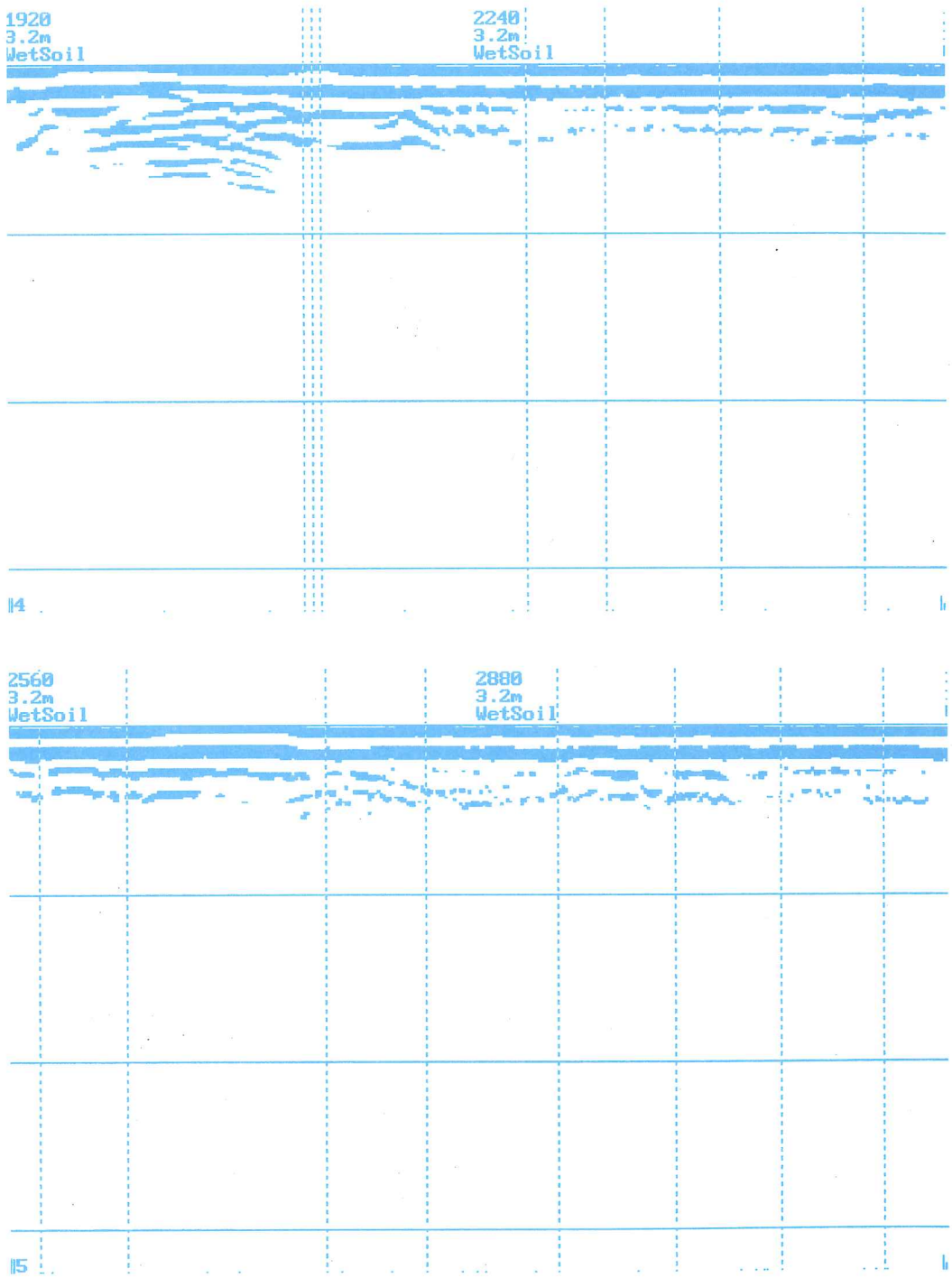
ANONYMOUS I TOMB COMPLEX

This tomb complex is situated in the northeast of Bilge Khan and Kol Tigin monuments. Gradiometer, electromagnetic and radar measurements have been made in a 80 x 80 m area in this region. In the gradiometrical map, a group of indications connecting the tomb and the statues underground has been detected. A rectangular and slightly prismatic structure is considered to be the traces of a buried wall. In the radar measurements conducted in the direction of north-south, the depth of the traces have been observed as 0.5 m. on average. The underground extensions of the tomb remenants spread over a larger area than observed on the surface.

It is observed that the stones extending from east to west in Anonymous 1 have moved 110 cm. away from their original places. This can imply that the regions close to the surface in Anonymous 1 have moved towards west in a east-west direction.

Harita 6- Anonim 1 Mezar Külliyesine ait manyetik harita
Map 6- Magnetic map of Anonymous 1 tomb complex

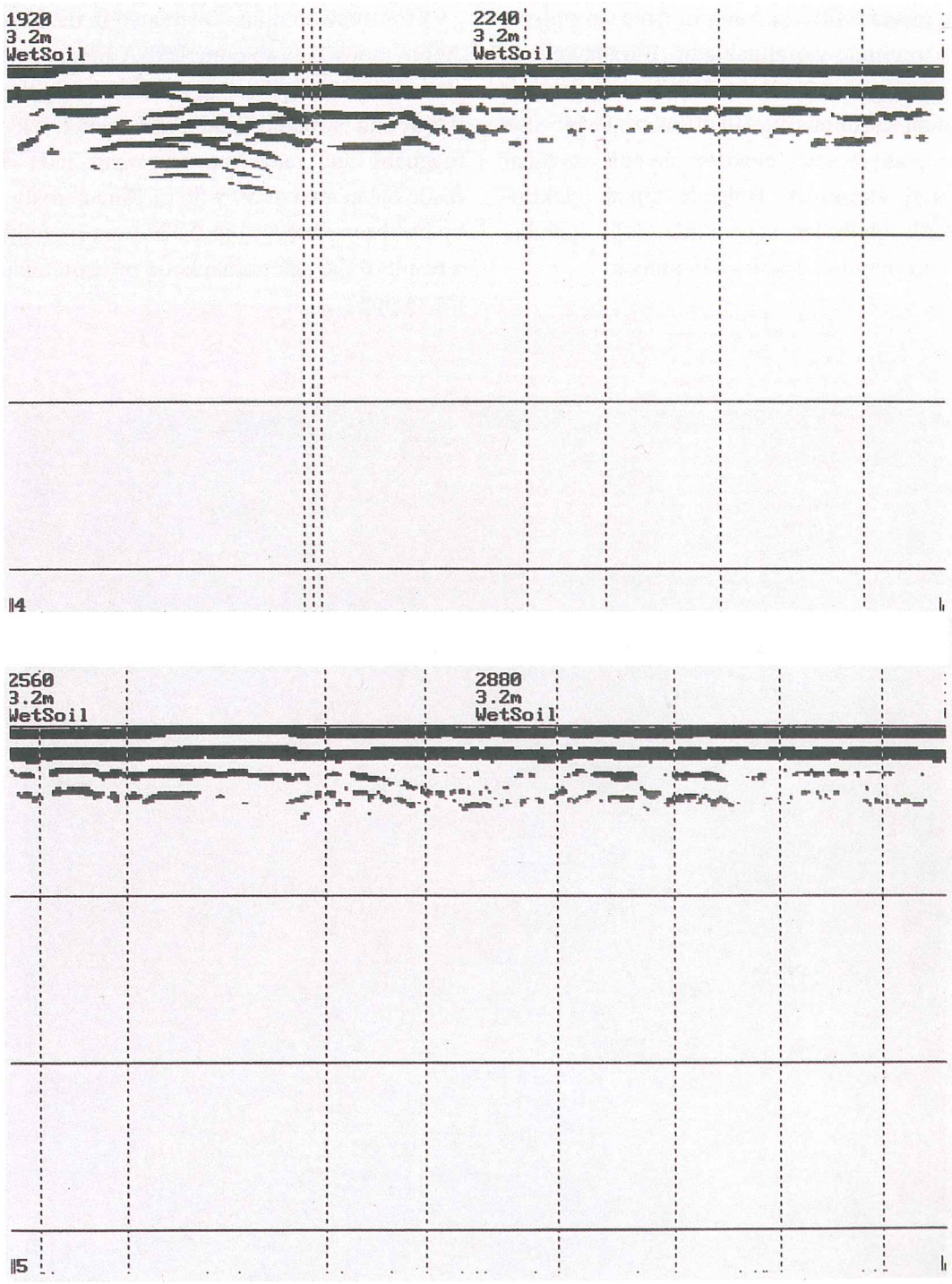

Çizim 39- Anonim 1 mezar külliyesine ait radar profilleri
Drawing 39- Radar profiles of Anonymous 1 tomb complex

ANONİM 2 MEZAR KÜLLİYESİ

Anonim 2 mezar külliyesi Anonim 1 mezar külliyesinin daha kuzeyinde yer almaktadır. Bu bölgede de 60x60 metre boyutlarında bir alanda çalışılmıştır ve gradyometre haritasında 30x30 metre genişliğinde kare şeklinde düzgün bir yapının varlığı ortaya koyulmaktadır. Aynı yapı alınan elektromanyetik ölçümlerde de gözlenmektedir. Buradan da gradyometre ve elektromanyetik haritalarda görülen anomaliye yer altında mezarın çevresinde yer alan bir yapının neden olduğu söylenebilir. Alınan radar profillerinden ise yapının yer altında yüzeyden yaklaşık 20 cm derinde olduğu belirlenmiştir.

ANONYMOUS 2 TOMB COMPLEX

Anonymous 2 Tomb Complex is situated in the north of Anonymous 1 Tomb Complex. Work has been conducted on a 60 x 60 m. area şn this region and the gradiometrical map has yielded the existence of a square structure with sizes of 30 x 30 m. The same structure is also observed in the electromagnetic measurements. Here, the reason for the anomaly observed on gradiometer and electromagnetic maps can be suggested as a structure situated underground around the tomb. The radar profiles reveal the depth of the structure as 20 cm.

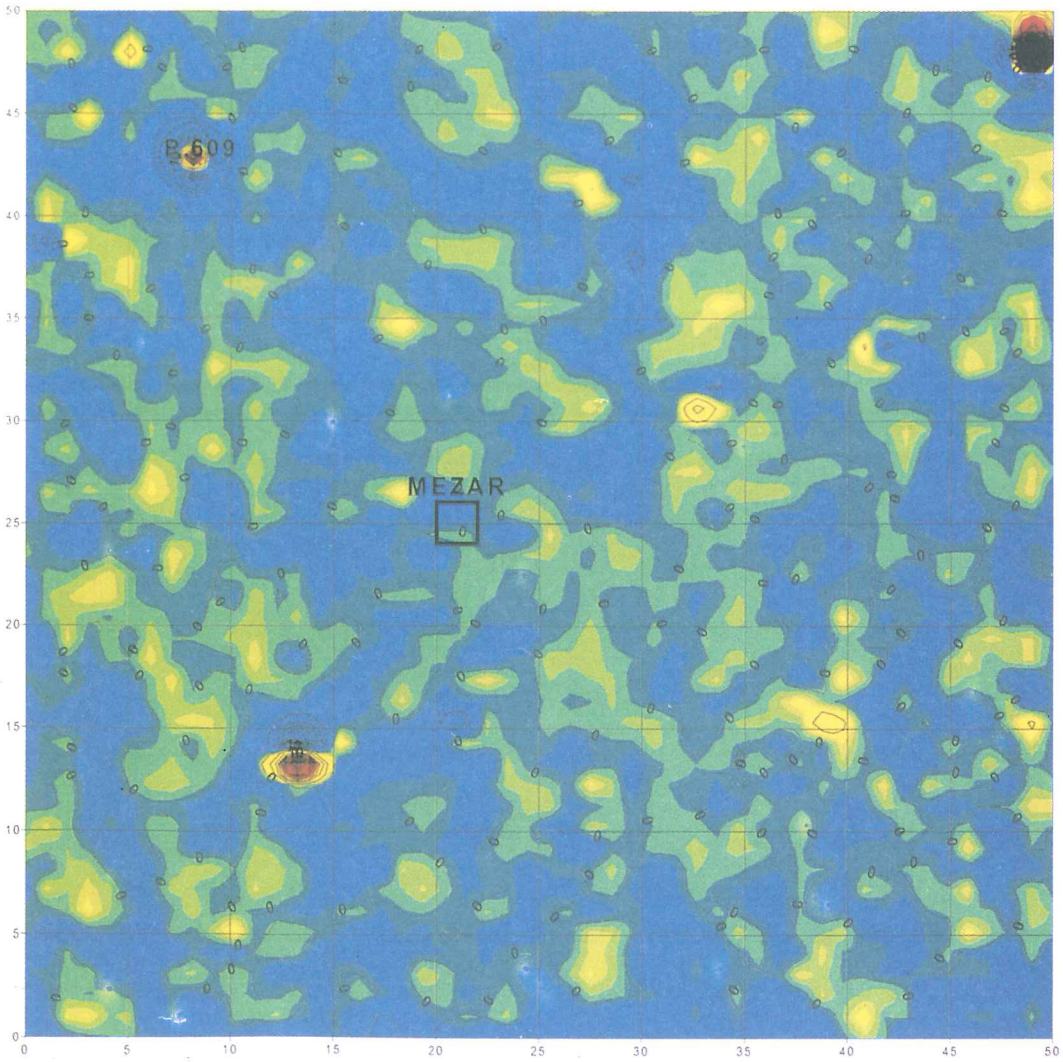

Çizim 40- Anonim 2 mezar külliyesine ait radar profilleri
Drawing 40- Radar profiles of Anonymous 2 tomb complex

ANONİM 3 MEZAR KÜLLİYESİ

Bu mezar külliyesi Anonim 2 mezar külliyesinin kuzeyinde yer almaktadır. Burada yer altı yapısını araştırmak amacı ile bir manyetik baz istasyonu kurulmuş ve 50x50 metrelik bir alan içinde gradyometre, elektromanyetik ve radar ölçümleri alınmıştır. Bölgede alınan elektromanyetik ölçümler sonucunda doğu yönüne doğru bir anomali grubu gözlenmiştir.

ANONYMOUS 3 TOMB COMPLEX

This tomb complex is situated in the north of Anonymous 2 tomb complex. A magnetic base station was set up here in order to study the underground structure and gradiometer, electromagnetic and radar measurements have been made on an area of 50 x 50 m. An anomaly group has been observed in the eastern direction as a result of the electromagnetic measurements in the region.

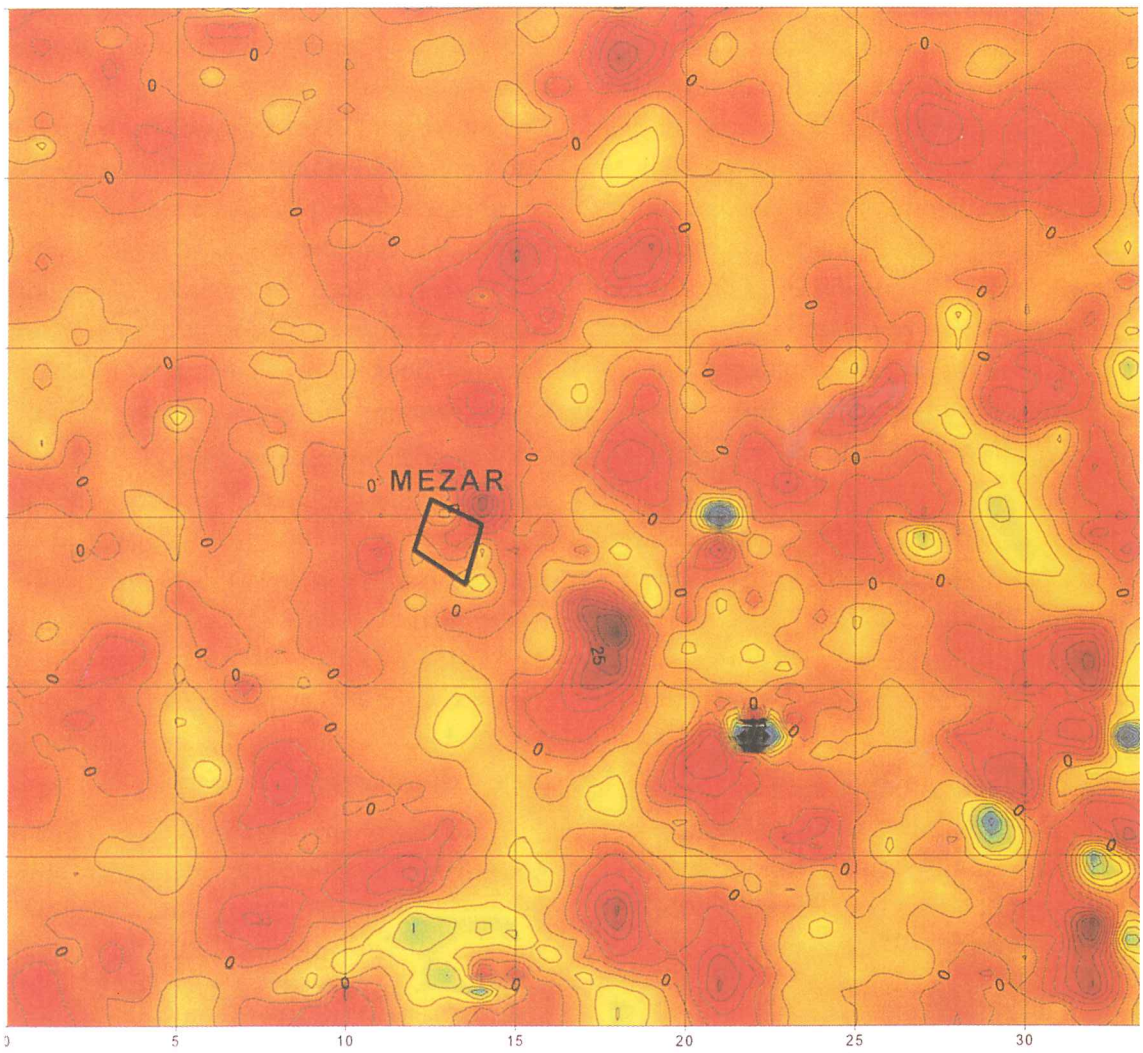

Harita 7- Anonim 3 Mezar Külliyesine ait manyetik harita
Map 7- Magnetic map of anonymous 3 tomb complex

ANONİM 5 MEZAR KÜLLİYESİ

Anonim 2 ve 3 mezar külliyelerinin daha kuzeyinde yer alan bir mezar külliyesidir. Bu bölgede alınan gradyometre, elektromanyetik ve radar ölçümlerinde herhangi bir belirti gözlenmemiştir.

ANONYMOUS 5 TOMB COMPLEX

This complex is situated farther in the north of Anonymous 2 and 3 tomb complexes. No anomaly was observed in the gradiometrical and electromagnetic measurements made in this region.

Harita 8- Anonim 5 Mezar Külliyesine ait manyetik harita
Map 8- Magnetic Map of Anonymous 5 tomb complex

JEOFİZİK YORUM

Bilge Kağan Anıt Külliyesinde yapılan gradyometrik ölçümler sunak taşı üzerinde anomali vermektedir. Daha sonra aynı yerde yapılan detaylı ölçümler sonucu bu anomalinin sunak taşından kaynaklandığı ortaya konmuştur. Gradyometre haritasında doğu – batı uzanımlı dikdörtgen şeklinde 40 x 54 metre boyutlarında bir anomali grubunun varlığı ortaya çıkmıştır. Benzer anomali elektromanyetik haritada da görülmektedir. Bu anomalinin Bilge Kağan Anıt Külliyesini çevreleyen bir duvardan kaynaklanmadığı düşünülmektedir. Haritaların incelenmesinden, yer altında yüzeye oldukça yakın bir mesafede yere dizilmiş bir tür kaplamanın (taş parke veya döşeme) olabileceği izlenimi vermektedir. Mezar külliyesinin ve anıtların çevrelerini temiz tutmak ve onlara saygıyı arttırmak amacı ile yere taş döşeme yapılmış olduğu düşünülmektedir. Zamanla bu taş döşemenin üzeri toprakla dolmuş ve bugün bu taş döşeme yüzeyden gözlenemez duruma gelmiştir.

Bilge Kağan bölgesine ait elektromanyetik haritada şiddetli bir anomali görülmektedir. Aynı anomali grubuna manyetik haritada ve radar profillerinde de rastlanmaktadır. Bu durum yer altına yerleştirilmiş bozucu kütlenin varlığı ile açıklanabilir.

Anonim 1 mezar külliyesine ait gradyometre haritasında benzer bir anomali ile karşılaşılmıştır. Bunun ise dikdörtgen şeklinde bir tür kaplama yerine dikdörtgen şeklinde bir taş duvarın olabileceği düşünülmektedir.

Anonim 2 mezar külliyesinde gradyometre ve elektromanyetik haritalar kare şeklinde 30 x 30 metre boyutlarında mezar bölgesinin çevresinde anomali vermektedir. Bu anomaliye Bilge Kağan bölgesinde olduğu gibi yere döşenen bir tür kaplamanın neden olduğu düşünülmektedir. Anonim 2 mezar külliyesinin yakınında bir tilki

GEOPHYSICAL INTERPRETATION

Gradiometrical measurements made at Bilge Khan Monument Complex yield anomaly on the altar stone. Detail measurements made later on at the same place have revealed that this anomaly stemmed from the altar stone. On the gradiometer map, the existence of an anomaly group extending from east to west with sizes of 40 x 54 m. has been observed. A similar anomaly is observed on the electromagnetic map, too. It is considered that this anomaly did not stem from the wall surrounding the Bilge Khan Monument complex. The review of the maps indicate the impression that a kind of coverage (Stone parquet or floor) placed at a level close to the surface. It is considered that the stone floor was constructed to keep the environs of the tomb complex clean and arouse respect for it. In time, this stone floor has been covered with earth and has become invisible.

In the electromagnetic map of Bilge Khan region, a strong anomaly is observed. The same anomaly group is observed on magnetic map and radar profiles as well. This can be explained by the interfering mass situated underground. In the gradiometer map of Anonymous 1 tomb complex, a similar anomaly has been encountered. This is thought to be a kind of rectangular stone wall rather than a rectangular coverage.

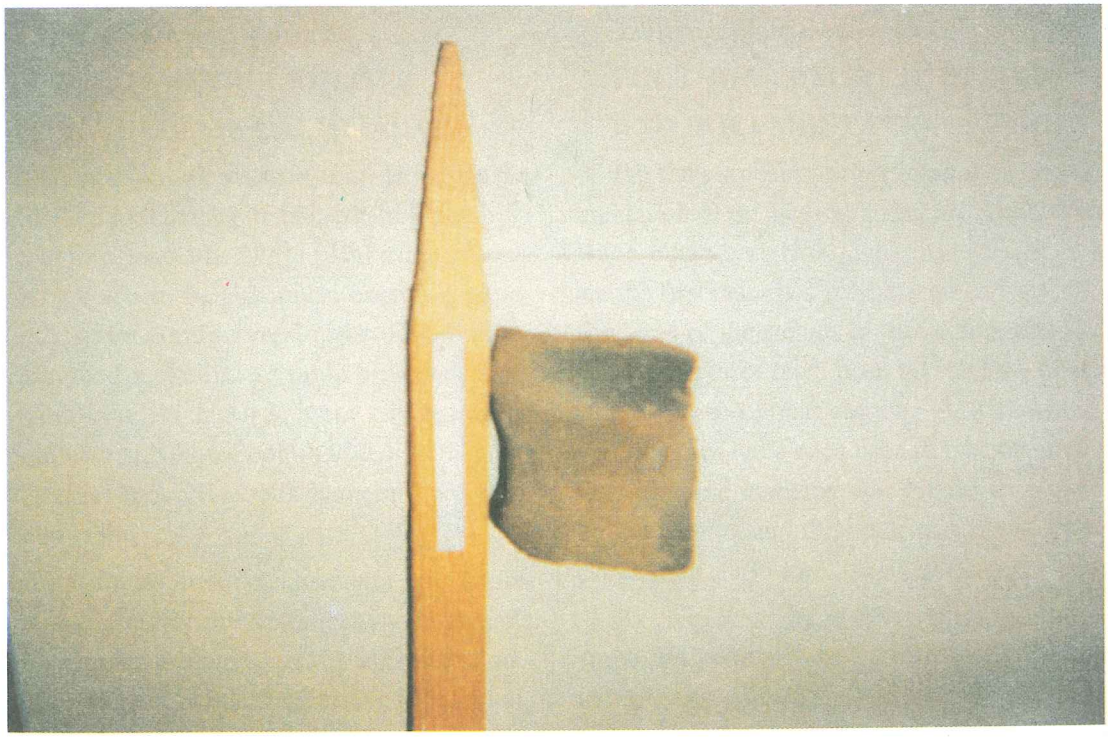
Gradiometer and electromagnetic maps of Anonymous 2 tomb complex yield a square shaped anomaly of 30 x 30 m. around the tomb. This is thought to be caused by a coverage on the floor, similar to that in Bilge Khan region. In the close vicinity of Anonymous 2 tomb complex, a 4-5 cm. thick fired brick has been encountered under the earth surface, which is considered to be weakened by a fox inn. (Photo 137)

The susceptibility measurements conducted on the earth samples taken from the surface of

yuvasının zayıflattığı toprak zeminin altında 4–5 cm kalınlığında, pişirildiği düşünülen bir tuğla parçasına rastlanılmıştır. (Fota. 137)

Vadi içerisinde yüzeyden alınan toprak numunelerinin yapılan suseptibilite ölçümlerinde en yüksek değer $1150.10x10^{-6}$ SI değerindedir. Yukarıda bahsedilen tuğla parçasının suseptibilitesi $8796x10^{-6}$ SI değerindedir. Tuğlanın suseptibilitesi çevreden alınan toprak numunelerinin suseptibilitenin en az sekiz katıdır. Buradan da gradyometre ve elektromanyetik haritalarında dikdörtgen ve kare şekilli anomali veren yapıların bu tuğla parçalarından oluşan kaplama (döşeme) olduğu öne sürülebilir.

the valley have yielded a highest value of $1150.10x10^{-6}$ SI. The susceptibility of the above mentioned piece of brick is $879x10^{-6}$ SI. The susceptibility of the brick is at least eight times greater than the susceptibilities of other samples taken from the region. It can be suggested that the square structures which reveal anomaly on radiometer and electromagnetic maps is a coverage (floor) made of brick pieces.

Fotoğraf 137- Anonim 2 Mezar Külliyesinde bulunan tuğla parçası
Photograph 137- Piece of brick found at Anonymous 2 tomb complex

FOTOGRAMETRİ VE TOPOĞRAFYA ÇALIŞMALARI

Doç. Dr. Ferruh YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Tayfun ÇAY
Araş. Gör. Murat YAKAR
Araş. Gör. Hakan KARABÖRK
Araş. Gör. İbrahim YILMAZ

Yapılan çalışmalar iki ana grupta toplanabilir;

1. Fotogrametrik röleve ve belgeleme çalışmaları

2. Topoğrafya arazi çalışmaları

FOTOGRAMETRİK RÖLÖVE VE BELGELEME ÇALIŞMALARI

Türk tarihinin ilk yazılı anıtları Bilge Kağan ve Köl Tigin kitabeleri ile bölgede bulunan heykellerin fotogrametrik röleve planlarının çıkarılması ve bunların belgelenmesi amacıyla stereoskopik resim alımları yapılmıştır. Resim alımları için metrik özelliklere sahip biri optik diğeri digital olan iki farklı kamera kullanılmıştır. Bunlardan biri Nikon Coolpix 900 digital kamera diğeri ise Leica R4 optik kamera (f=35 mm, f=50 mm) dır.

Dijital fotogrametrik çalışmanın gereği olarak tüm değerlendirmeler bilgisayar ortamında dört farklı digital fotogrametri yazılımı kullanılarak yapılmıştır. Bunlardan birincisi Pictran digital fotogrametri yazılımı olup bu yazılım ile resimlerin iç yöneltme elemanlarının belirlenmesi yapılmaktadır. İkincisi ise Photomodeler yazılımıdır. Bu yazılım ile ardışık resim çiftleri-

PHOTOGRAMMETRY AND TOPOGRAPHY STUDIES

Assoc. Prof. Ferruh YILDIZ
Research Asst. Dr. Tayfun ÇAY
Research Asst. Murat YAKAR
Research Asst. Hakan KARABÖRK
Research Asst. İbrahim YILMAZ

These studies can be grouped under two headings:

1. Photogrammetric relief and documentation studies

2. Topographic land studies

PHOTOGRAMMETRIC RELIEF AND DOCUMENTATION STUDIES

For the purposes of the preparation and documentation of the photogrammetric relief plans of Bilge Khan and Kol Tigin Inscriptions, which are the first inscribed monuments of Turkish history, and of the statues in the region, their stereoscopic pictures have been taken. Two different cameras (one optical and one digital) with metrical features have been used to take the pictures. One of these cameras was Nikon Coolpix 900 digital camera and the other was Leica R4 optical camera (f=35 mm., f=50 mm.).

As required by digital photogrammetric study, all assessments were made on computer using four different digital photogrammetry softwares. The first of them was Pictran digital photogrammetry software and the software ascertains the internal reflection elements of the picture. The second software was Photomodeler

nin çizgisel ve fotografik değerlendirmesi yapılmaktadır. Imagine ortho-base yazılımı ile de digital ortofotoların birleştirilerek ortofoto mozaik yapım işlemi gerçekleştirilmektedir. Dördüncü yazılım olan Photomod yazılımı ise modellerin çizgisel ve sayısal değerlendirmesi ile üç boyutlu modellemesinde kullanılmaktadır.

İki stereoskopik resim çiftinin bir modeli oluşturduğu göz önüne alınırsa proje kapsamında 3000'den fazla fotogrametrik değerlendirme yapılmıştır. Bu modellerin mutlak yöneltmesinin yapılabilmesi için obje üzerinde tanımlanmış 1750 adet noktanın X, Y, Z koordinatları, arazide Sokkisha Set-2000 jeodezik total station aleti ile yapılan ölçmelerle harita koordinat sisteminde belirlenmiştir.

Çalışmalar sonunda diğerine göre daha az tahrip edilmiş ve tek parça olan Köl Tigin Kitabesinin 1:1 ölçekli (aynısı) bir benzeri yine mermerden olmak üzere kaplumbağa kaide üzerinde ülkemizde yapılabilecektir.

Benzer çalışma, arazide parçalı durumda olan Bilge Kağan Kitabesine ait resimlerin, bilgisayarda oluşan her bir modelin birleştirilerek bu kitabenin de tek parça olarak digital ortofoto görüntüsünün elde edilmesi sonunda yapılabilecektir.

Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlar bölgesinde yer alan aslan ve insan heykelleri ile sunak taşlarının digital ortofoto görüntüleri ile ölçekli çizgisel değerlendirmeleri ve otogrametrik değerlendirme çalışmaları yapılmıştır.

TOPOĞRAFYA ÇALIŞMALARI

1. PROJE ALANININ TANITIMI

Proje alanında Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıt Külliyesi, Anonim-1, Anonim-2, Anonim-3, Anonim-4, Anonim-5 Anıt Külliyesi, Khöşöt-Saydam Gölü, Taşlı Tepe (Mogolca kelimenin Türkçesi), 1 adet kuyu, Khöşöt-Saydam Gölü ile Orhun nehrini birleştiren kuru bir kanal,

software. Through this software, linear and photographic assessment of consecutive pairs of pictures have been made. Through the Imagine ortho-base software, digital orthophotos have been combined and orthophoto mosaic has been formed. The forth software, Photomod, has been used in linear and numerical evaluation of models and in 3D modeling.

Considering the fact that two pairs of picture form one model, more than 3000 photogrammetric evaluations have been made. In order to make the absolute orientations of models, X, Y, Z coordinates of 1750 points set on the object have been determined in map coordinates system through measurements made on site by Set-2000 geodesic total station device.

As a result of the studies conducted, a 1:1 scale model of Kol Tigin Inscription, which is the least damaged one among all other inscriptions, will be able to be made on a turtle pedestal in our country.

A similar study will be able to be conducted on Bilge Khan Inscription, which is scattered as pieces on site, through combining pictures and models produced on computer and thus obtaining a one piece digital orthophoto image of the inscription.

Through the digital orthophoto images of the lion and human statues and the altar stones found in Bilge Khan and Kol Tigin monuments region, scaled linear evaluations and autogrammetric evaluation studies have been conducted.

TOPOGRAPHIC STUDIES

1. INTRODUCTION OF THE PROJECT SITE

On the project site; Kol Tigin and Bilge Khan Monument Complexes, Anonymous-1, Anonymous-2, Anonymous-3, Anonymous-4, Anonymous-5 Monument Complexes, Khoshot-Saydam Lake, Stony Hill (English words

höyükler bulunmakta ve Orhun nehri geçmektedir.

Anonim-3, 1997 yılındaki arazi çalışmalarında Yrd. Doç. Dr. Tayfun ÇAY tarafından, Anonim-4, ve Anonim-5 de 1999 yılındaki çalışmaları sırasında Yrd.Doç.Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından tesbit edilmiştir.

Köl Tigin Anıt Külliyesi'nin etrafı demir parmaklık ile çevrilmiş olup içindeki detaylar Tablo.1'de, taşınan detaylar da Tablo 2'de gösterilmiştir.

Bilge Kağan Anıt Külliyesi'nin etrafı da demir parmaklık ile çevrilmiş olup içindeki detaylar Tablo.3'de, taşınan detaylar da Tablo 4'de gösterilmiştir.

for the Mongolian name of the hill), one well, a dry canal connecting Khoshot-Saydam Lake and Orkhun River and a tumuli exist and Orkhun River passes through the site.

Anonymous-3 was found out by Ass. Prof. Tayfun ÇAY during the excavation made in 1997 and Anonymous-4 and Anonymous-5 were found by Ass. Prof. Cengiz ALYILMAZ during the excavation made in 1999.

Kol Tigin Monument Complex was enclosed by metal fences and the details included are shown in Table 1 while the carried details are shown in Table 2.

Bilge Khan Monument Complex is also enclosed by metal fences and the details included are shown in Table 1 while the carried details are shown in Table 4.

Tablo 1. Köl Tigin Anıt Külliyesi İçindeki Detaylar

SEMBOL	İSİM	SEMBOL	İSİM
KY1	Köl Tigin Yazıt 1	KT1	Köl Tigin Taş 1 (Demir Parmaklık Dışında)
KST1	Köl Tigin Sunak Taşı 1 (Demir Parmaklık Dışında)	KT2	Köl Tigin Taş 2 (Demir Parmaklık Dışında)
KST1-A	Köl Tigin Sunak Taşı 1-A (Demir Parmaklık Dışında)	KT3	Köl Tigin Taş 3
KST1-B	Köl Tigin Sunak Taşı 1-B	KT4	Köl Tigin Taş 4
KB1	Köl Tigin Balbal 1	KT5	Köl Tigin Taş 5
KB2	Köl Tigin Balbal 2	KT6	Köl Tigin Taş 6
KB3	Köl Tigin Balbal 3	KT7	Köl Tigin Taş 7
KH1	Köl Tigin Heykel 1	KT8	Köl Tigin Taş 8
KH2	Köl Tigin Heykel 2	KT9	Köl Tigin Taş 9
KH3	Köl Tigin Heykel 3	KT10	Köl Tigin Taş 10
KH4	Köl Tigin Heykel 4	KT11	Köl Tigin Taş 11
KH5	Köl Tigin Heykel 5	KT12	Köl Tigin Taş 12
KH6	Köl Tigin Heykel 6	KT13	Köl Tigin Taş 13
KH7	Köl Tigin Heykel 7	KT14	Köl Tigin Taş 14
KH8	Köl Tigin Heykel 8	KT15	Köl Tigin Taş 15
KH9	Köl Tigin Heykel 9	KT16	Köl Tigin Taş 16
KH10	Köl Tigin Heykel 10	KT17	Köl Tigin Taş 17
KH11	Köl Tigin Heykel 11	KT18	Köl Tigin Taş 18
KK1	Köl Tigin Kaplumbağa 1	KT19	Köl Tigin Taş 19
KK1-A	Köl Tigin Kaplumbağa 1-A	KT20	Köl Tigin Taş 20
KK1-C	Köl Tigin Kaplumbağa 1-C	KT21	Köl Tigin Taş 21
KK1-B	Köl Tigin Kaplumbağa 1-B	KT22	Köl Tigin Taş 22
KK1-D	Köl Tigin Kaplumbağa 1-D	KT23	Köl Tigin Taş 23

Tablo 1. Köl Tigin Anıt Külliyesi İçindeki Detaylar

SEMBOL	İSİM	SEMBOL	İSİM
KDT1	Köl Tigin Döşeme Taşı 1	KT24	Köl Tigin Taş 24
KDT2-A	Köl Tigin Döşeme Taşı 2-A	KT25	Köl Tigin Taş 25
KDT2-B	Köl Tigin Döşeme Taşı 2-B	KT26	Köl Tigin Taş 26
KDT3	Köl Tigin Döşeme Taşı 3	KT27	Köl Tigin Taş 27
KDT4	Köl Tigin Döşeme Taşı 4	KT28	Köl Tigin Taş 28 (Demir Parmaklık Dışında)
KDT5	Köl Tigin Döşeme Taşı 1	KT29	Köl Tigin Taş 29 (Demir Parmaklık Dışında)
KDT6	Köl Tigin Döşeme Taşı 6	KT30	Köl Tigin Taş 30 (Demir Parmaklık Dışında)
KDT7	Köl Tigin Döşeme Taşı 7	KT31	Köl Tigin Taş 31
KB4	Köl Tigin Balbal 4	KT32	Köl Tigin Taş 32
KB5	Köl Tigin Balbal 5		

Table 1. Details Included in Kol Tigin Monument Complex

SYMBOL	NAME	SYMBOL	NAME
KY1	Kol Tigin Inscription 1	KT1	Kol Tigin Stone 1 (Outside the Metal Fences)
KST1	Kol Tigin Altar Stone 1 (Outside the Metal Fences)	KT2	Kol Tigin Stone 2 (Outside the Metal Fences)
KST1-A	Kol Tigin Altar Stone 1-A (Outside the Metal Fences)	KT3	Kol Tigin Stone 3
KST1-B	Kol Tigin Altar Stone 1-B (Outside the Metal Fences)	KT4	Kol Tigin Stone 4
KB1	Kol Tigin Altar Stone 1-B	KT5	Kol Tigin Stone 5
KB2	Kol Tigin Balbal 1	KT6	Kol Tigin Stone 6
KB3	Kol Tigin Balbal 2	KT7	Kol Tigin Stone 7
KH1	Kol Tigin Balbal 3	KT8	Kol Tigin Stone 8
KH2	Kol Tigin Statue 1	KT9	Kol Tigin Stone 9
KH3	Kol Tigin Statue 2	KT10	Kol Tigin Stone 10
KH4	Kol Tigin Statue 3	KT11	Kol Tigin Stone 11
KH5	Kol Tigin Statue 4	KT12	Kol Tigin Stone 12
KH6	Kol Tigin Statue 5	KT13	Kol Tigin Stone 13
KH7	Kol Tigin Statue 6	KT14	Kol Tigin Stone 14
KH8	Kol Tigin Statue 7	KT15	Kol Tigin Stone 15
KH9	Kol Tigin Statue 8	KT16	Kol Tigin Stone 16
KH10	Kol Tigin Statue 9	KT17	Kol Tigin Stone 17
KH11	Kol Tigin Statue 10	KT18	Kol Tigin Stone 18
KK1	Kol Tigin Statue 11	KT19	Kol Tigin Stone 19
KK1-A	Kol Tigin Turtle 1	KT20	Kol Tigin Stone 20
KK1-C	Kol Tigin Turtle 1-A	KT21	Kol Tigin Stone 21
KK1-B	Kol Tigin Turtle 1-C	KT22	Kol Tigin Stone 22
KK1-D	Kol Tigin Turtle 1-B	KT23	Kol Tigin Stone 23
KDT1	Kol Tigin Turtle 1-D	KT24	Kol Tigin Stone 24
KDT2-A	Kol Tigin Floor Stone 1	KT25	Kol Tigin Stone 25
KDT2-B	Kol Tigin Floor Stone 2-A	KT26	Kol Tigin Stone 26

Table 1. Details Included in Kol Tigin Monument Complex

SYMBOL	NAME	SYMBOL	NAME
KDT-3	Kol Tigin Floor Stone 2-B	KT27	Kol Tigin Stone 27
KDT-4	Kol Tigin Floor Stone 3	KT28	Kol Tigin Stone 28 (Outside the Metal Fences)
KDT-5	Kol Tigin Floor Stone 4	KT29	Kol Tigin Stone 29 (Outside the Metal Fences)
KDT-6	Kol Tigin Floor Stone 1	KT30	Kol Tigin Stone 30 (Outside the Metal Fences)
KDT-7	Kol Tigin Floor Stone 6	KT31	Kol Tigin Stone 31
KB4	Kol Tigin Floor Stone 7	KT32	Kol Tigin Stone
KB5	Kol Tigin Balbal 4		
	Kol Tigin Balbal 5		

Tablo 2. Köl Tigin Anıt Külliyesi İçindeki Taşınan Detaylar

SEMBOL	İSİM	SEMBOL	İSİM
KB3	Köl Tigin Balbal 3	KT5	Köl Tigin Taş 5
KH1	Köl Tigin Heykel 1	KT6	Köl Tigin Taş 6
KH2	Köl Tigin Heykel 2	KT8	Köl Tigin Taş 8
KH3	Köl Tigin Heykel 3	KT20	Köl Tigin Taş 20
KH4	Köl Tigin Heykel 4	KT21	Köl Tigin Taş 21
KH5	Köl Tigin Heykel 5	KT22	Köl Tigin Taş 22
KH6	Köl Tigin Heykel 6	KT23	Köl Tigin Taş 23
KH7	Köl Tigin Heykel 7	KT24	Köl Tigin Taş 24
KH8	Köl Tigin Heykel 8	KT25	Köl Tigin Taş 25
KH9	Köl Tigin Heykel 9	KT26	Köl Tigin Taş 26
KH10	Köl Tigin Heykel 10	KT27	Köl Tigin Taş 27
KH11	Köl Tigin Heykel 11		
KK1-C	Köl Tigin Kaplumbağa 1-C		
KK1-B	Köl Tigin Kaplumbağa 1-B		
KK1-D	Köl Tigin Kaplumbağa 1-D		

Table 2. The Details Carried From Kol Tigin Monument Complex

SYMBOL	NAME	SYMBOL	NAME
KB3	Kol Tigin Balbal 3	KT5	Kol Tigin Stone 5
KH1	Kol Tigin Statue 1	KT6	Kol Tigin Stone 6
KH2	Kol Tigin Statue 2	KT8	Kol Tigin Stone 8
KH3	Kol Tigin Statue 3	KT20	Kol Tigin Stone 20
KH4	Kol Tigin Statue 4	KT21	Kol Tigin Stone 21
KH5	Kol Tigin Statue 5	KT22	Kol Tigin Stone 22
KH6	Kol Tigin Statue 6	KT23	Kol Tigin Stone 23
KH7	Kol Tigin Statue 7	KT24	Kol Tigin Stone 24
KH8	Kol Tigin Statue 8	KT25	Kol Tigin Stone 25
KH9	Kol Tigin Statue 9	KT26	Kol Tigin Stone 26
KH10	Kol Tigin Statue 10	KT27	Kol Tigin Stone 27
KH11	Kol Tigin Statue 11		
KH1-C	Kol Tigin Turtle 1-C		
KH1-B	Kol Tigin Turtle 1-B		
KH1-D	Kol Tigin Turtle 1-D		

Tablo.3 Bilge Kağan Anıt Külliyesindeki Detaylar

SEMBOL	İSİM	SEMBOL	İSİM
BKY1	Bilge Kağan Yazıt 1	BKH1	Bilge Kağan Heykel 1
BKY1-A	Bilge Kağan Yazıt 1-A	BKH2	Bilge Kağan Heykel 2
BKY1B-C	Bilge Kağan Yazıt1B-C	BKH3	Bilge Kağan Heykel 3
BKK1	Bilge Kağan Kaplumbağa 1	BKH4	Bilge Kağan Heykel 4 (Demir Parmaklık Dışında)
BKH2	Bilge Kağan Heykel 2	BKH5	Bilge Kağan Heykel 5 (Demir Parmaklık Dışında)
BKS1	Bilge Kağan Sunak1	BKH4	Bilge Kağan Heykel 4 (Demir Parmaklık Dışında)
BKK1-A	Bilge Kağan Kaplumbağa 1-A	BKH5	Bilge Kağan Heykel 5 (Demir Parmaklık Dışında)
BKH3	Bilge Kağan Heykel 3		

Tablo.4 Bilge Kağan Anıt Külliyesindeki Taşınan Detaylar

SEMBOL	İSİM	SEMBOL	İSİM
BKY1	Bilge Kağan Yazıt 1	BKH1	Bilge Kağan Heykel 1
BKY1-A	Bilge Kağan Yazıt 1-A	BKH2	Bilge Kağan Heykel 2
BKY1B-C	Bilge Kağan Yazıt 1B-C	BKH3	Bilge Kağan Heykel 3
BKH2	Bilge Kağan Heykel 2	BKH4	Bilge Kağan Heykel 4 (Demir Parmaklık Dışında)
BKK1-A	Bilge Kağan Kaplumbağa 1-A	BKH5	Bilge Kağan Heykel 5 (Demir Parmaklık Dışında)
BKH3	Bilge Kağan Heykel 3		

Table 3. Details Included in Bilge Khan Monument Complex

SYMBOL	NAME	SYMBOL	NAME
BKY1	Bilge Khan Inscription 1	BKH1	Bilge Khan Statue 1
BKY1-A	Bilge Khan Inscription 1-A	BKH2	Bilge Khan Statue 2
BKY1B-C	Bilge Khan Inscription 1B-C	BKH3	Bilge Khan Statue 3
BKK1	Bilge Khan Turtle 1	BKH4	Bilge Khan Statue 4 (Outside the Metal Fences)
BKH2	Bilge Khan Statue 2	BKH5	Bilge Khan Statue 5 (Outside the Metal Fences)
BKS1	Bilge Khan Altar 1	BKH4	Bilge Khan Statue 4 (Outside the Metal Fences)
BKK1-A	Bilge Khan Turtle 1-A	BKH5	Bilge Khan Statue 5 (Outside the Metal Fences)
BKH3	Bilge Khan Statue 3		

Table 4. The Details Carried From Bilge Khan Monument Complex

SYMBOL	NAME	SYMBOL	NAME
BKY1	Bilge Khan Inscription 1	BKH1	Bilge Khan Statue 1
BKY1-A	Bilge Khan Inscription 1-A	BKH2	Bilge Khan Statue 2
BKY1B-C	Bilge Khan Inscription 1B-C	BKH3	Bilge Khan Statue 3
BKH2	Bilge Khan Statue 2	BKH4	Bilge Khan Statue 4 (outside the metal fences)
BKK1-A	Bilge Khan Turtle 1-A	BKH5	Bilge Khan Statue 5 (outside the metal fences)
BKH3	Bilge Khan Statue 3		

2. PROJE ALANINDAKİ FAALİYETLER

2.1 ARAZİ ÇALIŞMALARI PROJE ALANININ SINIRLARININ TESPİTİ

Proje alanı gezilerek Köl Tigin Anıtı'ndan diğer yönlere yaklaşık 2.5 km alınmıştır. Batıda Orhun nehri, doğuda Khöşöt-Saydam Gölü, güneyde Taşlı Tepe, kuzeyde çalışma ekibinden Y. Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından ilk defa bulunan tek bark (ANONİM-5) sınırları oluşturmaktadır. Çalışma alanının tamamı yaklaşık 20 km² dir.

NİRENGİ, POLİGON, GRİD İSTİKŞAFI VE TESİSİ

Arazide Prof.Dr. Hakkı ACUN ve Prof.Dr. Halit ÇAL'ın çalışma ekibiyle birlikte yüzey araştırması yapılmıştır. 1997 yılındaki çalışmalarda tesis edilen 12 nirengi, 37 dizi nirengi, 13 adet poligon noktasına ilave olarak 1 nirengi , 1 poligon ve 28 adet grid noktası tesis edilmiştir.

Arazide; Bilge Kağan, Köl-Tigin, Anonim-1, Anonim-2, Anonim-3, Anonim-4 ve Anonim-5'in grid aplikasyonları yapılmıştır.Aynı alanların 1/100 lük Topoğrafik haritalarının çizimi için Röleve alımları kotlu olarak yapılmıştır.

Bu arazi çalışmalarının tamamı 07.07.1997 ile 19.08.2000 tarihleri arasında yapılmıştır.

3. BÜRO ÇALIŞMALARI

Topoğrafik harita çizimleri bilgisayar ortamında hazır paket programlarla yapılmış ve çıktılar plotterdan aydınger paftalara alınmıştır.

Orhun çalışma bölgesinda anıtlar 1/100 ölçeğinde 15 adet, 1/200 ölçeğinde 9 adet çalışma alanının tamamı 1/10000 ölçeğinde 1 adet, topoğrafik harita 1/1000 ölçeğinde 5 adet olmak üzere toplam 29 adet pafta çizimi yapılmıştır.

Bütün ölçü ve hesaplamalar 31 Ocak 1988 tarihli Büyük Ölçekli Harita Yapım Yönetmeliğine uygun olarak yapılmıştır.

2. ACTIVITIES ON PROJECT SITE

2.1 LAND STUDIES DRAWING THE BOUNDARIES OF THE PROJECT SITE

The project site has been explored and a 2.5 km. distance has been taken from Kol Tigin Monuments to each direction. The boundaries are established by Orkhun River in the west; Khosho-Saydam Lake in the east; Stony Hill in the north; and the single barque (Anonymous 5), discovered by Assoc. Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz in the south. The area of the site is 20 km².

LAND MARK, POLYGON, GRID EXPLORATION AND ESTABLISHMENT

Surface survey was conducted by the working team of Prof. Dr. Hakkı ACUN and Prof. Dr. Halit ÇAL. In addition to 12 land marks, 37 serial land marks and 13 polygon points, which were established in 1997, 1 land mark, 1 polygon and 28 grid points have been established.

On the site, grid applications of Bilge Khan, Kol Tigin, Anonymous-1, Anonymous-2, Anonymous-3, Anonymous-4 and Anonymous-5 have been complated.

These studies have been conducted between 07 July 1997 and 19 Aug. 2000.

3. OFFICE WORKS

Photogrammetric map drawings have been performed on computer using package programs and the print-outs have been taken from a plotter.

A total of 29 sections of map have been drawn. 15 of them are of the monuments in Orkhun region in a scale of 1/100, 9 of the are of working site in a scale of 1/200, 1 in a scale of 1/10000, 5 of them are topographic maps in a scale of 1/1000.

All measurements and calculations are concurrent with the Large Scale Map Production Regulations dated 31 January 1988.

HARİTANIN ADI	ÖLÇEĞİ
Orhun (Genel Durum Haritası)	1/10 000

NAME OF MAP	SCALE
Orkhun (General Map)	1/10,000

HARİTANIN ADI	ÖLÇEĞİ
Bilge Kağan Anıt Külliyesi (Detaylar taşındıktan sonraki durum)	1/100
Bilge Kağan Anıt Külliyesi-a	1/100
Bilge Kağan Anıt Külliyesi-b	1/100
Bilge Kağan Anıt Külliyesi-c	1/100
Bilge Kağan Anıt Külliyesi-d	1/100
Köl-Tigin Kağan Anıt Külliyesi-a	1/100
Köl-Tigin Kağan Anıt Külliyesi-b	1/100
Köl-Tigin Kağan Anıt Külliyesi-c	1/100
Köl-Tigin Kağan Anıt Külliyesi-d	1/100
Anonim-1 Anıt Külliyesi-a	1/100
Anonim-1 Anıt Külliyesi-b	1/100
Anonim-2 Anıt Külliyesi	1/100
Anonim-3	1/100
Anonim-4	1/100
Anonim-5	1/100

NAME OF MAP	SCALE
Bilge Khan Monument Complex (After the Details Carried)	1/100
Bilge Khan Monument Complex-a	1/100
Bilge Khan Monument Complex-b	1/100
Bilge Khan Monument Complex-c	1/100
Bilge Khan Monument Complex-d	1/100
Kol Tigin Monument Complex-a	1/100
Kol Tigin Monument Complex-b	1/100
Kol Tigin Monument Complex-c	1/100
Kol Tigin Monument Complex-d	1/100
Anonymous-1 Monument Complex-a	1/100
Anonymous-1 Monument Complex-b	1/100
Anonymous-2 Monument Complex	1/100
Anonymous-3	1/100
Anonymous-4	1/100
Anonymous-5	1/100

HARİTANIN ADI	ÖLÇEĞİ
Bilge Kağan Anıt Külliyesi	1/200
Bilge Kağan Anıt Külliyesi	
(Detaylar taşındıktan sonraki durum)	1/200
Köl-Tigin Kağan Anıt Külliyesi	
(Detaylar taşındıktan sonraki durum)	1/200
Köl-Tigin Kağan Anıt Külliyesi	1/200
Anonim-1 Anıt Külliyesi	1/200
Anonim-2 Anıt Külliyesi	1/200
Anonim-3	1/200
Anonim-4	1/200
Anonim-5	1/200

NAME OF MAP	SCALE
Bilge Khan Monument Complex	1/200
Bilge Khan Monument Complex	
(After Detailed Carried)	1/200
Kol Tigin Khan Monument Complex	
(After Details Carried)	1/200
Kol Tigin Khan Monument Complex	1/200
Anonymous-1 Monument Complex	1/200
Anonymous-2 Monument Complex	1/200
Anonymous-3	1/200
Anonymous-4	1/200
Anonymous-5	1/200

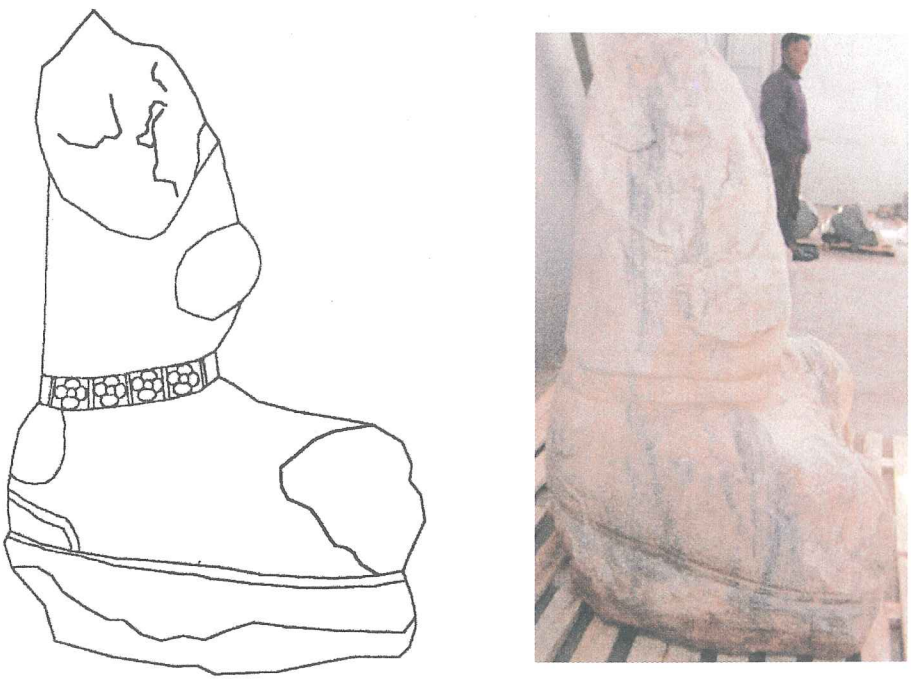
HARİTANIN ADI	ÖLÇEĞİ
ORHUN P.28 (İlave)	1/1000
ORHUN P.33 (İlave)	1/1000
ORHUN P.45 (İlave)	1/1000
ORHUN P.51 (İlave)	1/1000
ORHUN P.57 (Yeni)	1/1000

NAME OF MAP	SCALE
ORKHUN P.28 (Addition)	1/5000
ORKHUN P.33 (Addition)	1/5000
ORKHUN P.45 (Addition)	1/5000
ORKHUN P.51 (Addition)	1/5000
ORKHUN P.57 (Addition)	1/5000

GRİD APLİKASYON KROKİSİ
Bilge Kağan Anıt Külliyesi
Köl-Tigin Kağan Anıt Külliyesi
Anonim-1 Anıt Külliyesi
Anonim-2 Anıt Külliyesi
Anonim-3
Anonim-4
Anonim-5

GRID APPLICATION PLOT
Bilge Khan Monument Complex
Kol Tigin Khan Monument Complex
Anonymous-1 Monument Complex
Anonymous-2 Monument Complex
Anonymous-3
Anonymous-4
Anonymous-5

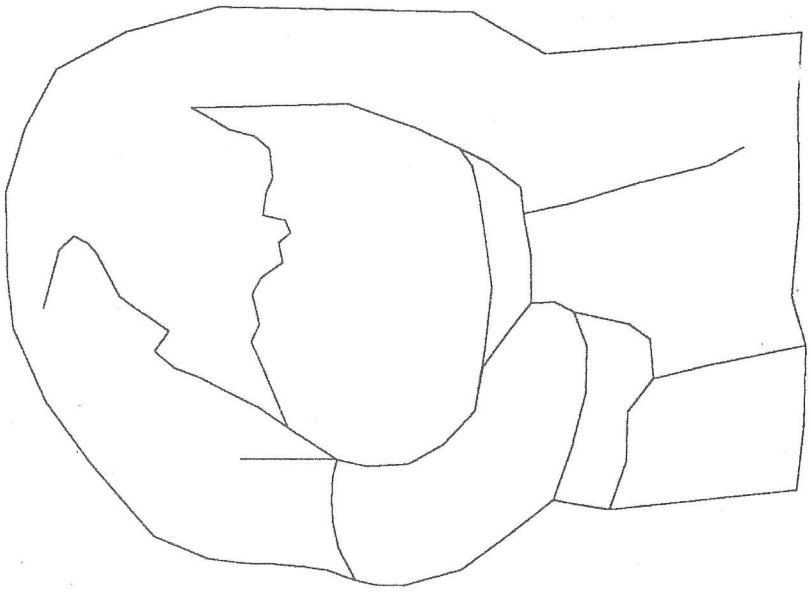
TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	BKH2
Scale/Çizim Ölçeği	1/10
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 41- Bilge Kagan Anıt Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizmi
Drawing 41- Photogrammetric detail drawing of the statue at Bilge Khan Monument complex.

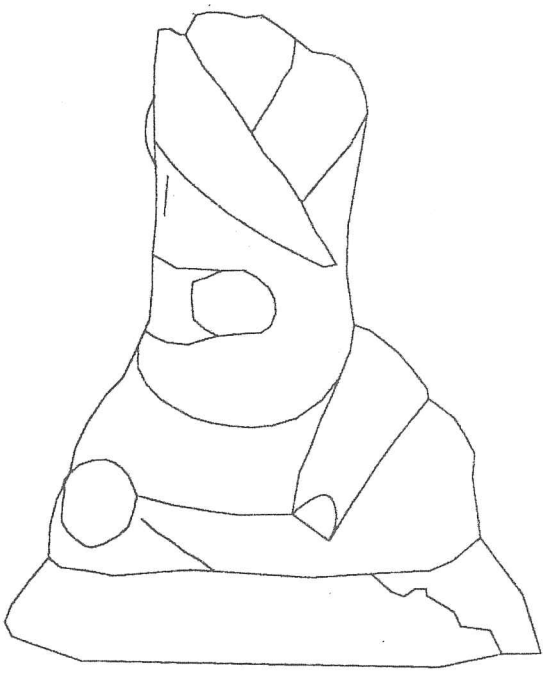
TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	BKH3
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 42. Bilge Kagan Anıt Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizmi
Drawing 42- Photogrammetric detail drawing of the statue at Bilge Khan Monument complex.

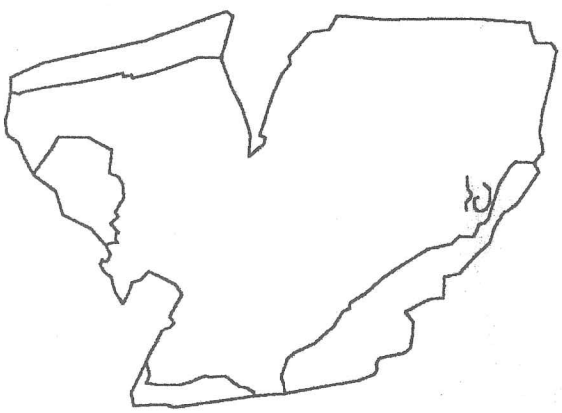
TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	BKH1
Scale/Çizim Ölçeği	1/10
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 43. Bilge Kagan Anıt Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizmi
Drawing 43- Photogrammetric detail drawing of the statue at Bilge Khan Monument Complex.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Bilge Kağan Parça
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

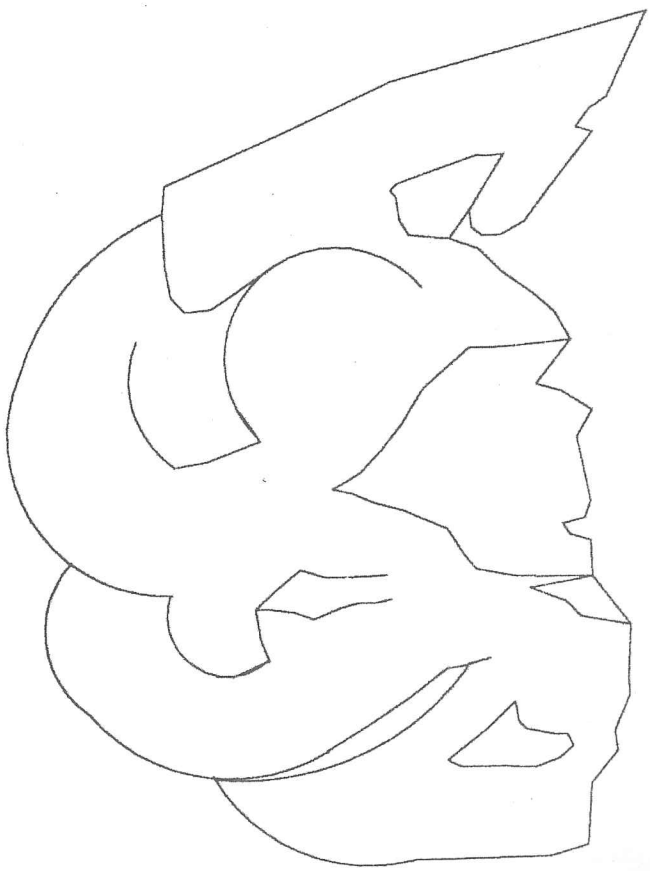

Çizim 44. Bilge Kagan Anıtına ait yazılı parçanın fotogrametrik detay çizmi
Drawing 44- Photogrammetric detail drawing of the inscribed stone from Bilge Khan Monument Complex.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Bilge Kağan Ejderha Başı
Scale/Cizim Ölçeği	1/10
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 45. Bilge Kagan Anıtının üst tepeliğine ait parçanın fotogrametrik detay çizmi
Drawing 45- Photogrammetric detail drawing of the crest part Bilge Khan Monument.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Bilge Kağan BKH5
Scale/Çizim Ölçeği	1/10
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	10.07.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 46. Bilge Kagan Anıt Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizmi
Drawing 46- Photogrammetric detail drawing of the statue at Bilge Khan Monument Complex.

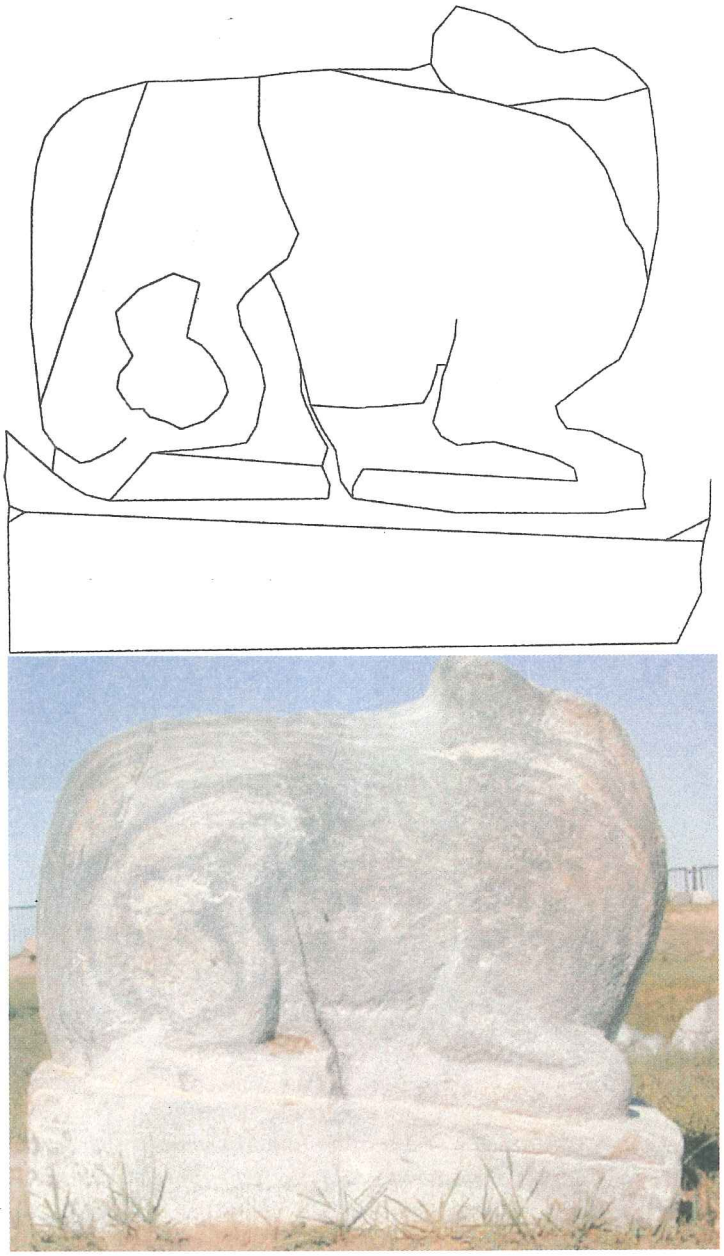
TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Kültigin Balbal Taşı
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

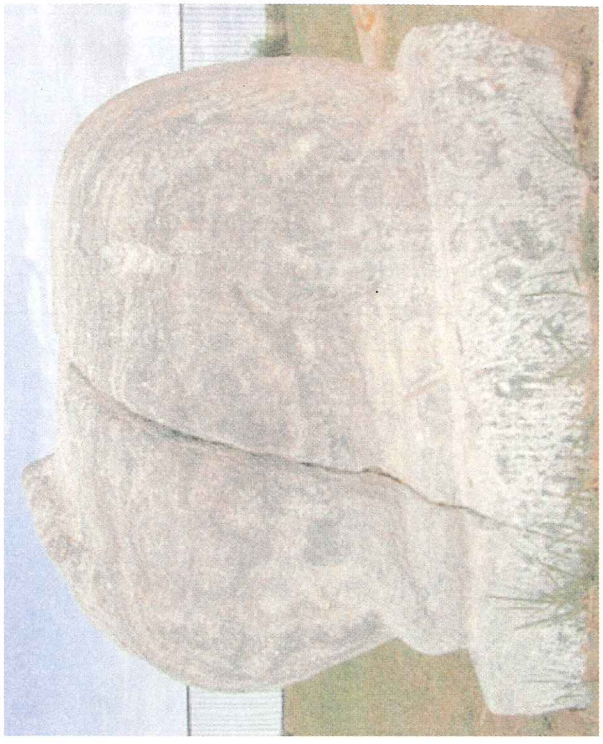
Çizim 47. Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan balbal taşının fotogrametrik detay çizimi
Drawing 47- Photogrammetric detail drawing of the balbal stone at Kol Tigin Monument Complex.

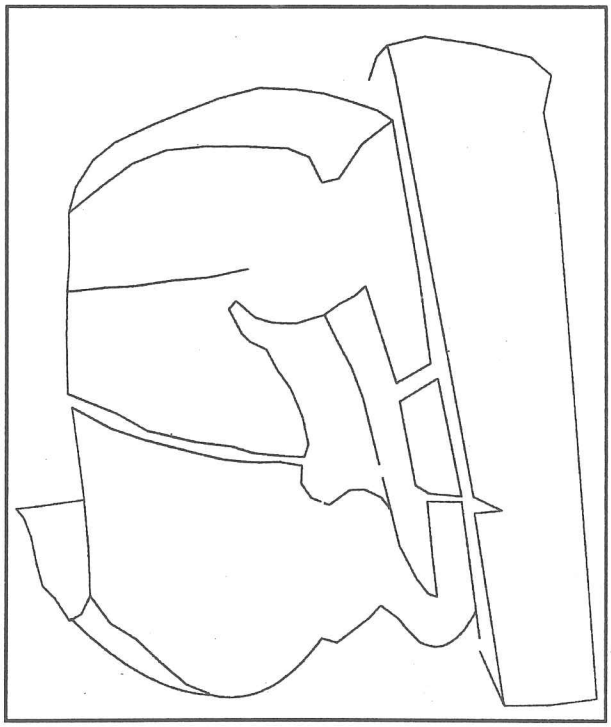
TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Köl Tigin Anıtı KH1
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	21.07.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 48. Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan koç heykelinin fotogrametrik detay çizimi
Drawing 48- Photogrammetric detail drawing of the ram statue at Kol Tigin Monument Complex.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Köl Tigin Anıtı KH1 Yan
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7.2
Date/Tarih	21.07.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 49. Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan koç heykelinin fotogrametrik detay çizimi
Drawing 49- Photogrammetric detail drawing of the ram statue at Kol Tigin Monument Complex.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Köl Tigin KH4
Scale/Çizim Ölçeği	1/10
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

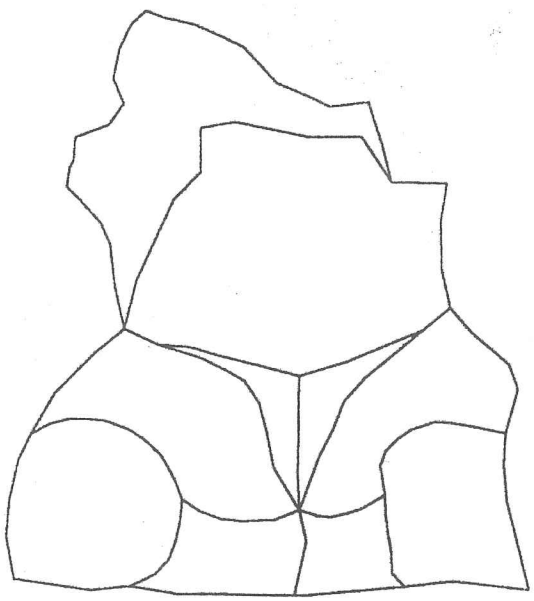
Çizim 50. Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizimi
Drawing 50- Photogrammetric detail drawing of the statue at Kol Tigin Monument Complex.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Köl Tigin KT8
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	08.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 51. Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizimi
Drawing 51- Photogrammetric detail drawing of the statue at Kol Tigin Monument Complex.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Anonim Heykel
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	10.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 52. Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizimi
Drawing 52- Photogrammetric detail drawing of the statue at Anonymous 2 Tomb Complex.

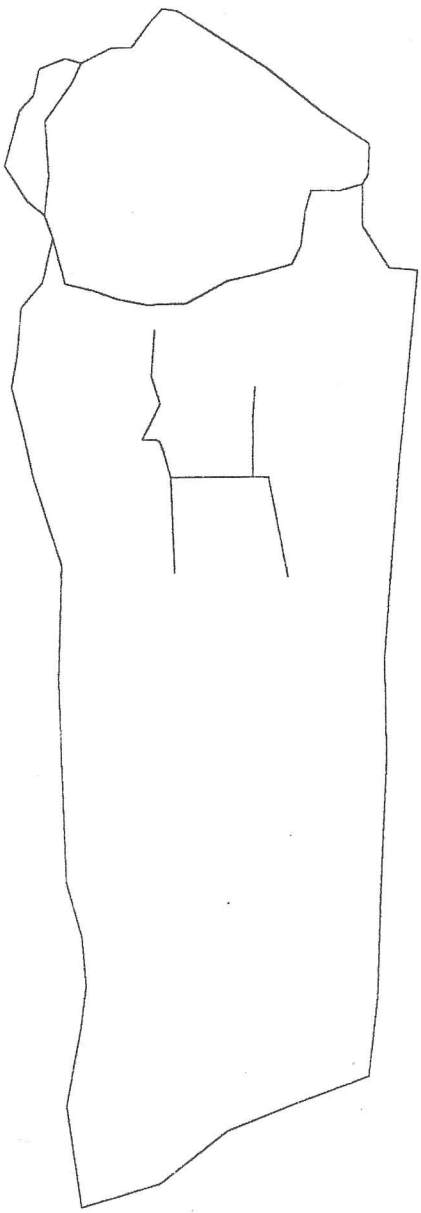
TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Anonim Bıyıklı Heykel
Scale/Çizim Ölçeği	1/10
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	10.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 53. Anonim 2 Mezar Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizimi
Drawing 53- Photogrammetric detail drawing of the statue at Anonymous 2 Tomb Complex.

TICA THE PROJECT OF TURKISH MONUMENT IN MONGOLIA PHOTOGRAMMETRIC WORKING GROUP TİKA MOĞOLİSTAN TÜRK ANITLARI PROJESİ FOTOGRAMETRİ ÇALIŞMA GRUBU	
Object Name/Objenin Adı	Anonim Heykel
Scale/Çizim Ölçeği	1/5
Camera/Kamera	Nikon Coolpix 950 f=7,2
Date/Tarih	10.08.2000
Software/Kullanılan Yazılım	Photomodeler, Adobe Photoshop
Working Group/Proje Grubu	Doç. Dr. Ferruh YILDIZ, Yük. Müh. Murat YAKAR Yük. Müh. Hakan KARABÖRK, Arş. Gör. C. Özer YİĞİT

Çizim 54. Anonim 2 Mezar Külliyesinde bulunan heykelin fotogrametrik detay çizimi
Drawing 54- Photogrammetric detail drawing of the balbal stone at Anonymous 2 Tomb Complex.

GİYİM ÇALIŞMALARI

WORKS ON GARMENTS

Yrd. Doç. Fatma AYHAN

Assoc.Prof. Fatma AYHAN

Orhun bölgesinde Köl Tigin ve Bilge Kağan ören yerindeki heykellerin üzerindeki giysilerin model ve kalıpları incelenmiş 1/1 ölçeğinde giysi kalıpları çıkarılmıştır ve mezar sanduka üzerindeki desen ve motifler üzerinde çalışılmıştır.

Kocho-Tsaidam çevresinde bulunan köylerde yaşayan kadın, erkek ve çocuk giysilerinin 1/1 ölçekte kalıpları çıkarılmış, giysilerin kumaşı, renkleri, desenleri, motif ve özellikleri dikim ve giyilme şekline göre incelenmiştir. Ayrıca bunların eski Türk giysileri ile ne ölçüde bağlantılarının olabileceği de araştırılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu padişah kaftan tasarımlarının burada hala kullanılan "Del" denilen giysiyle olan ilginç benzerliği dikkatimizi çekmiştir. Del denilen elbise soldan açılmaktadır. Bunun nedeni ise insanlar seyahatlerinde hep at sırtında oldukları için rüzgara karşı önlem olması amacı ile düğmeleri önden değil soldan açılmaktadır. Kışlık giysilerin içi tamamen koyun postu ile kaplıdır. Bu giysinin -40 C^0' de giyilmesi Osmanlı Kaftanları (içi samur kürklü kaftan) ile gelenek bakımından bir bağlantısı olabileceğini göstermektedir.

Ayrıca bugün tüm dünyada kullanılan birçok askeri üniformanın del ismi verilen yerel giysi

The models and molds of the garments on the statues in Orkhun region have been studied; garment molds have been formed in a scale of 1/1 and the figures and motives on the tomb sarcophagus has been studied.

1/1 scale mold of the garments of women, men and children living in the villages around Kocho-Tsaidam have been formed and the clothes, colors, designs and motives of the garments have been studied based on their sewing and wearing characteristics. Their possible connection with the old Turkish garments has also been studied.

The resemblance of the design of the caftan of the Ottoman Emperors to the garments named "Del" which is still used here has drawn out attention. The garment called "Del" is opened from the left side. The rationale for this is the fact that people were all riding horses for their travels and therefore the buttons of the garments were not in the front side of the garments but on the left side to avoid the effect of wind. Interior parts of garments used in winter are coated by sheep-fur. Use of these garments in a temperature of –40 C^0 indicates a possible traditional connection between them and the Ottoman caftans (whose interior is sable-fur coated).

ile benzerliği ilginçtir. Avrupa ve birçok ülkede kullanılan üniforma bugün hala aynı tasarımlarla benzerlik taşımaktadır.

Köl Tigin Anıtı çevresinde yerde oturan heykelin, Amerikan yakasının Kağan yakası olduğunu öğreniyoruz. Yakalar açılınca Amerikan yaka tek düğme ile biritlendiğinde kapalı yaka oluyor. Yörede bu yakaları sadece Kağan kullandığı için Kağan yaka denilmektedir. Ayrıca heykellerin bellerindeki kemerlerinden asker olduğunu görüyoruz, kemerlerin çok süslü ve işli oluşu ise giyenin Kağan olduğunu belirtiyor.

2000 yılı kazı ve araştırma çalışmaları sırasında araştırma alanında bulunan taş plastiklerin röleve ve estampajları alınarak çizimleri yapılmıştır, aynı zamanda bu eserlerin 1/1 ölçüsünde kalıpları alınarak çevrede yaşayan Moğol halkının etnografik değer ve unsurlarıyla karşılaştırmalar yapılarak bir analizi yapılmaya çalışılmıştır.

Also interesting is the resemblance of the military uniforms used all over the world to day with "Del". The uniforms currently used in Europe and many countries still have the same design.

We learnt that the American collar of the statue sitting around Kol Tigin Monument is a collar peculiar to khans. When the collars are opened and the American collar is connected with one button, it turns into a closed collar. Since such collars are only used by the khans, these are called Khan Collar in the region. The belts on the waists of the statues indicate that they are soldiers. The decorations and embellishments on the belts indicate that the wearer is a khan.

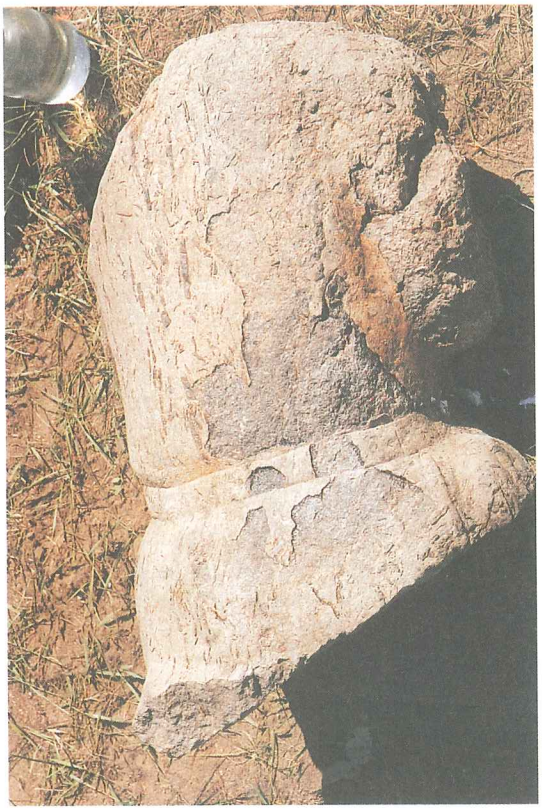
Relieves and stampages of the stone plastics found in the research site during the year 2000 excavations and researches have been taken and drawn. Also, their 1/1 molds have been formed and an analysis has been made by comparing them to the ethnographic values and elements of the Mongolian people living in the region.

Fotoğraf 138- Köl Tigin Anıtındaki bir heykel üzerindeki kıyafetin kalıbının çıkartılması
Photograph 138- Mold formation work towards the garments of a statue at Kol Tigin Monument

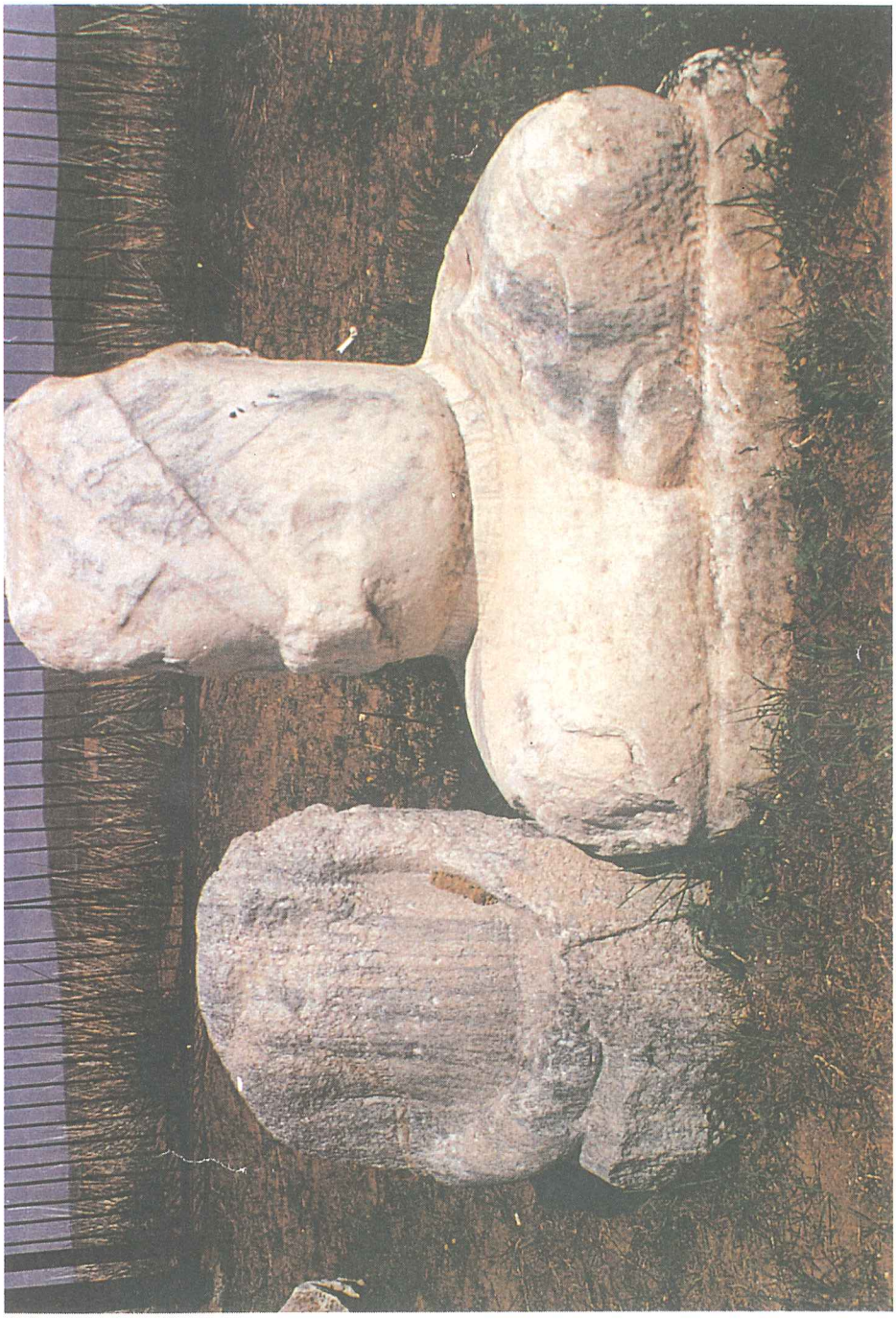
Fotoğraf: 139 Bilge Kağan Anıtındaki heykeller
Photograph 139- Statues at Bilge Khan Monument

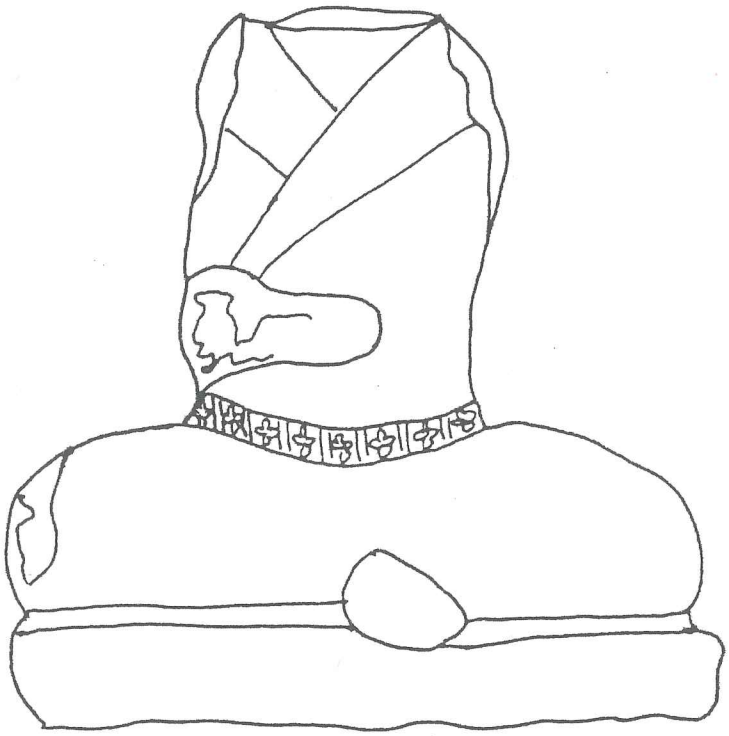
Fotoğraf 140- KölTigin anıt külliyesinde bulunan heykelin ayrıntı fotoğrafı
Photograph 140- Detail photograph of a statue at Kol Tigin Monument Complex.

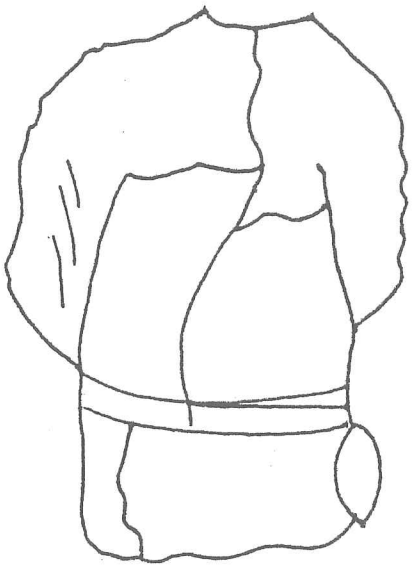
Fotoğraf 141- Köl Tigin Anıt Külliyesinde bulunan heykelin ayrıntı fotoğrafı
Photograph 141- Detail Photograph of a Statue at Kol Tigin Monument Complex.

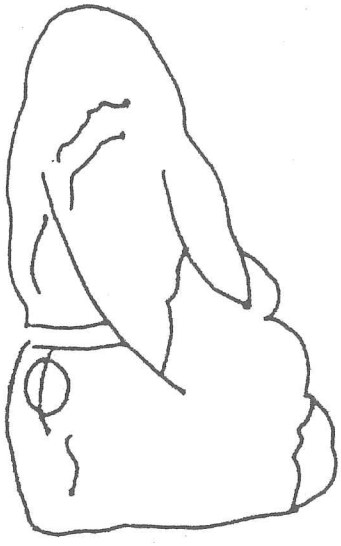
Fotoğraf 142- Bilge Kağan Anıtı
Photograph 142- Bilge Khan Monument

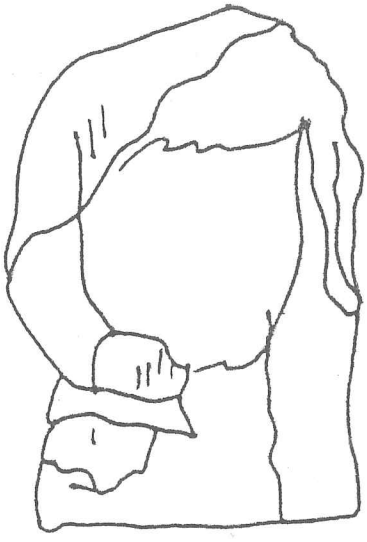
Çizim 55- Bilge Kağan'ın yakası soldan sağa doğru kapanıyor. Erkek giyiminde sol yaka üstte kalıyor.
Drawing 55- The collar of Bilge Khan is closed from left to right. In men's' garments, left collar is left on the top.

Çizim 56 / Drawing 56

Çizim 57 / Drawing 57

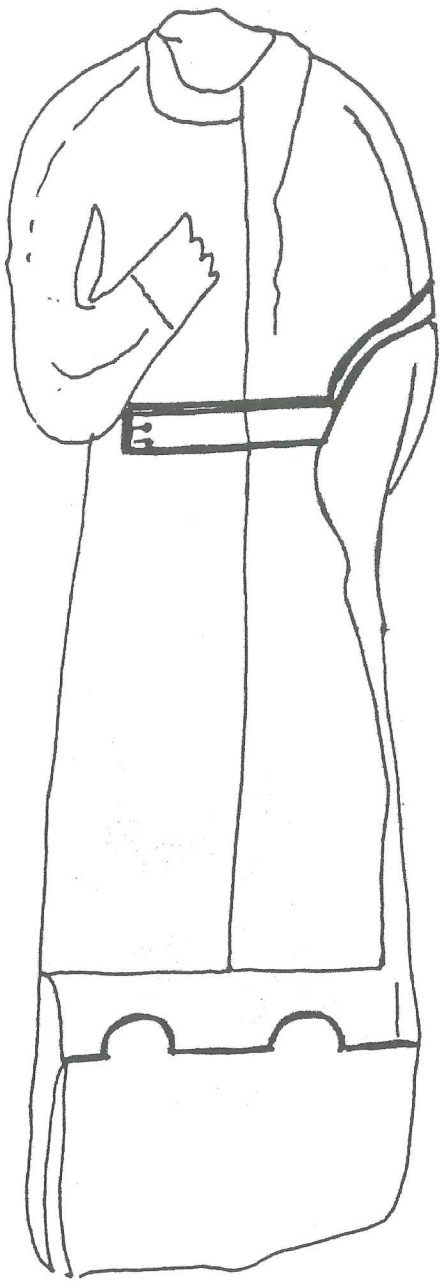

Çizim 58 / Drawing 58

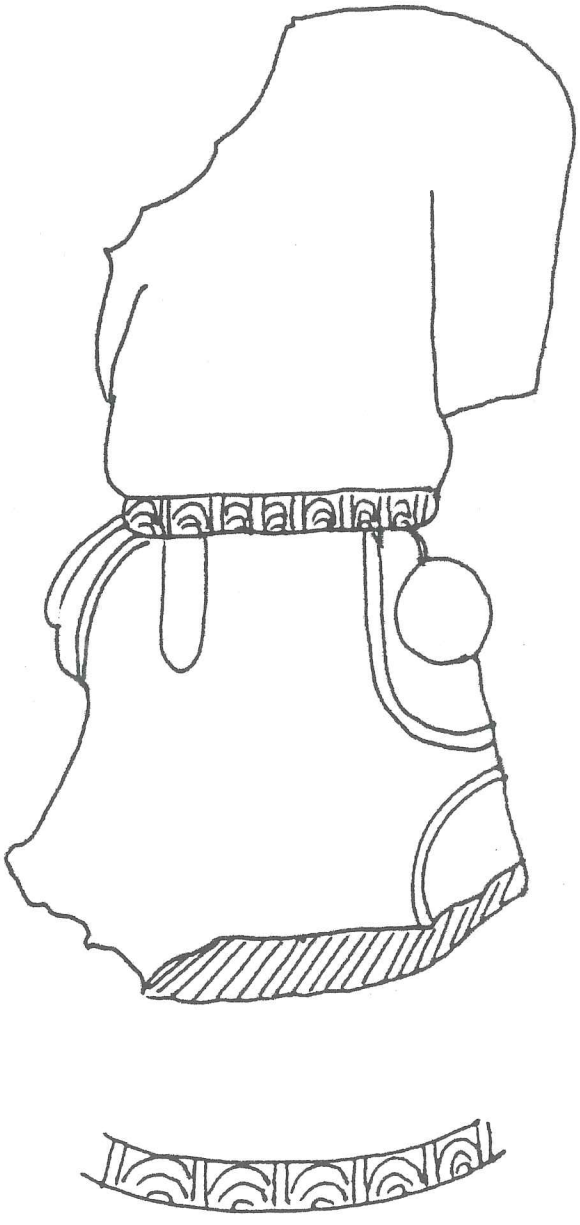
Bilge Kağan Abidesi küçük heykelin kemerinden erkek olduğunu anlıyoruz.
Bilge Khan Monument (The belt of the smaller statue indicates that the statue is a man's statue)

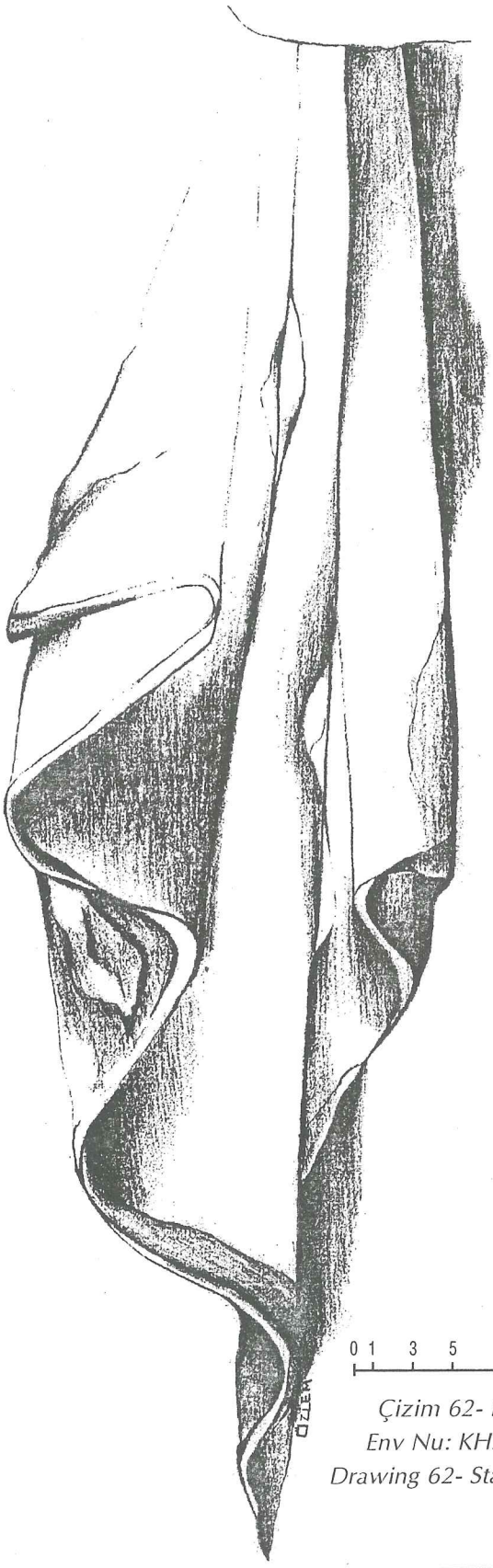
Fotoğraf 143- Bilge Kağan'ın çevresindeki asker
Photograph 143- The soldier around Bilge Khan

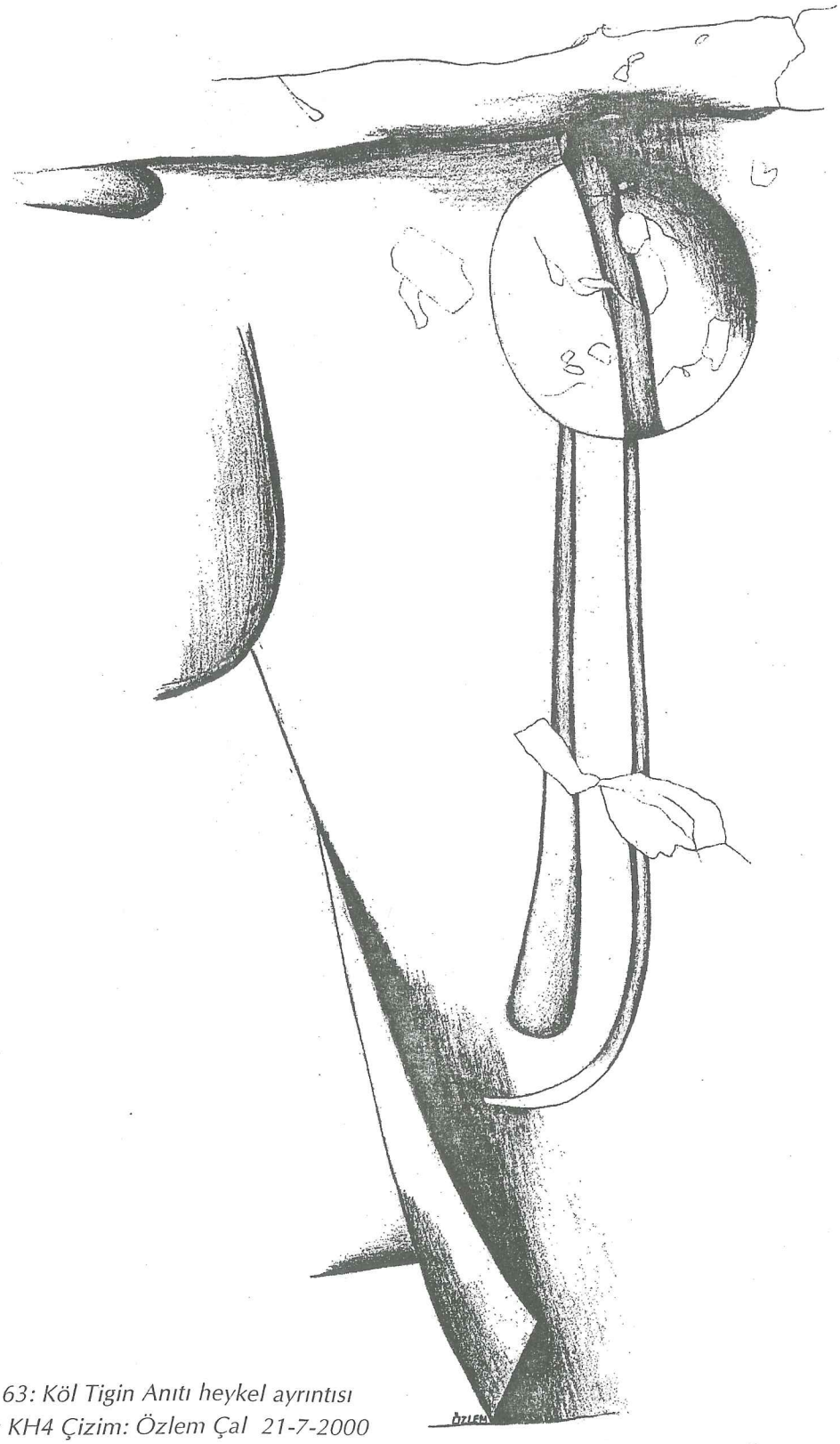
Çizim 59- Bilge Kağan'ın Çevresindeki Asker önden görünüm
Drawing 59- Front side of the soldier around Bilge Khan

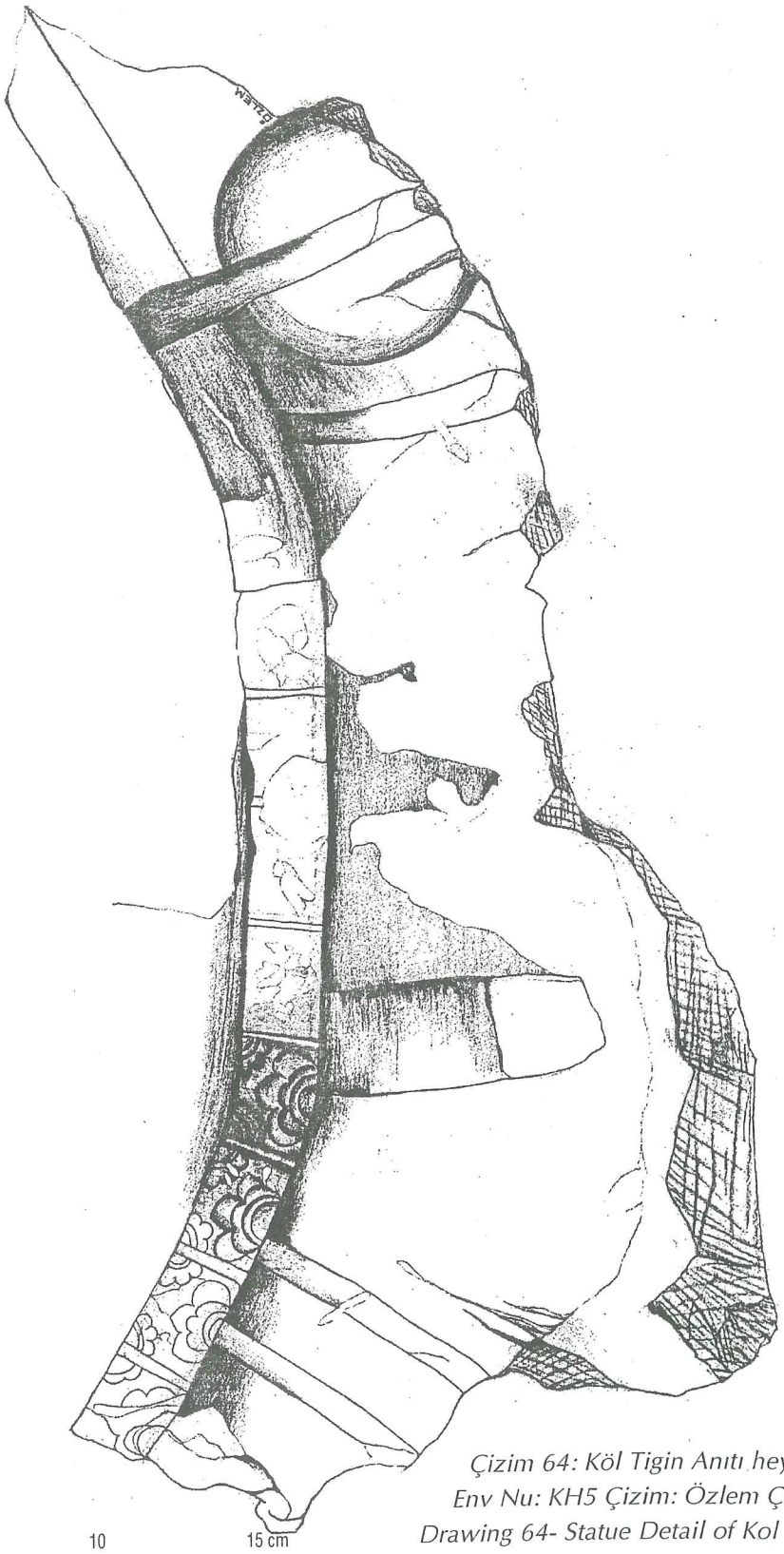
Çizim 60- 61- Köl Tigin Külliyesi (Kemer motifi)
Drawing 60-61- Kol Tigin Complex (Belt motive)

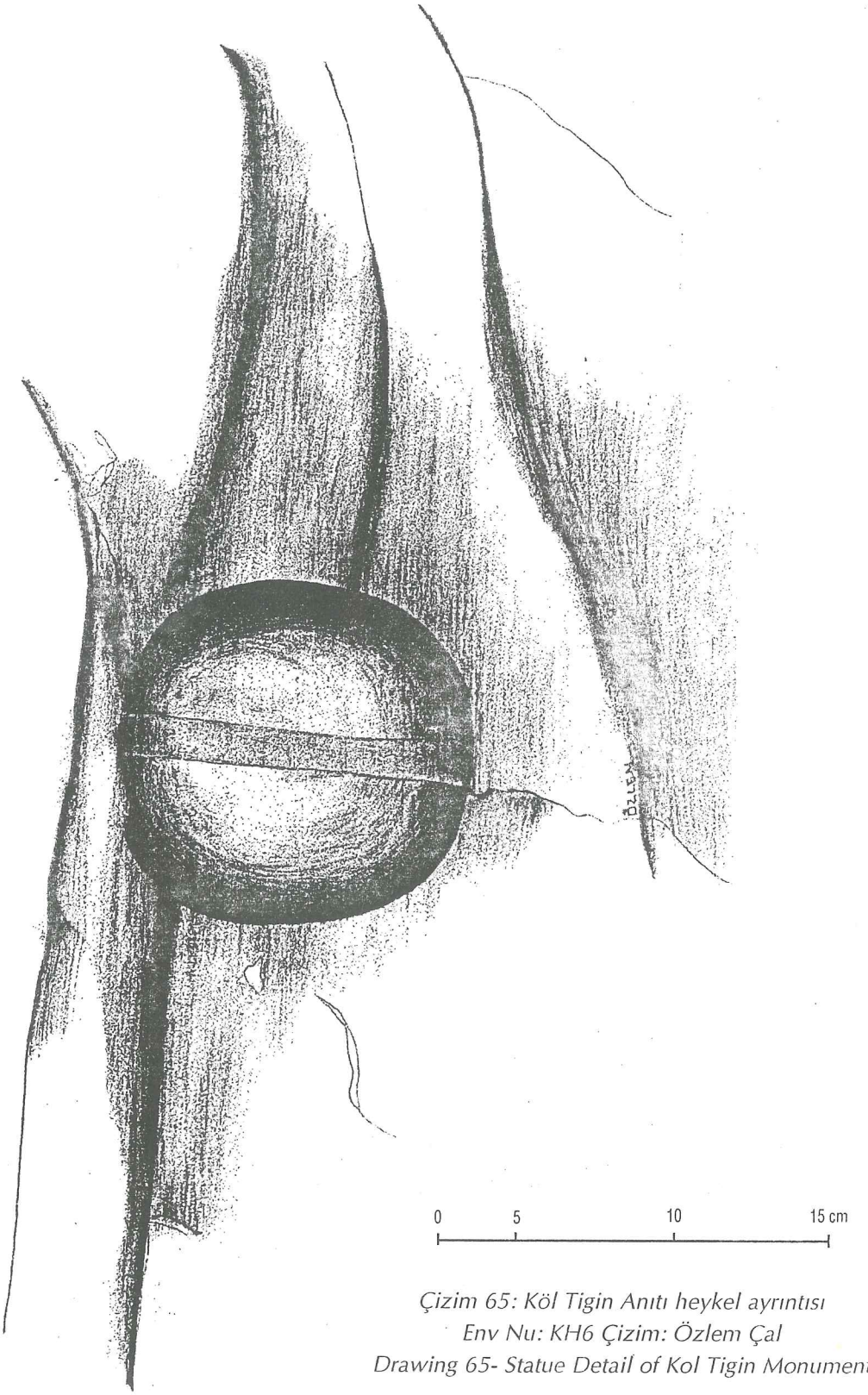

Çizim 62- Köl Tigin Anıtı heykel ayrıntısı
Env Nu: KH3 Çizim: Özlem Çal 10-7-2000
Drawing 62- Statue Detail of Kol Tigin Monument

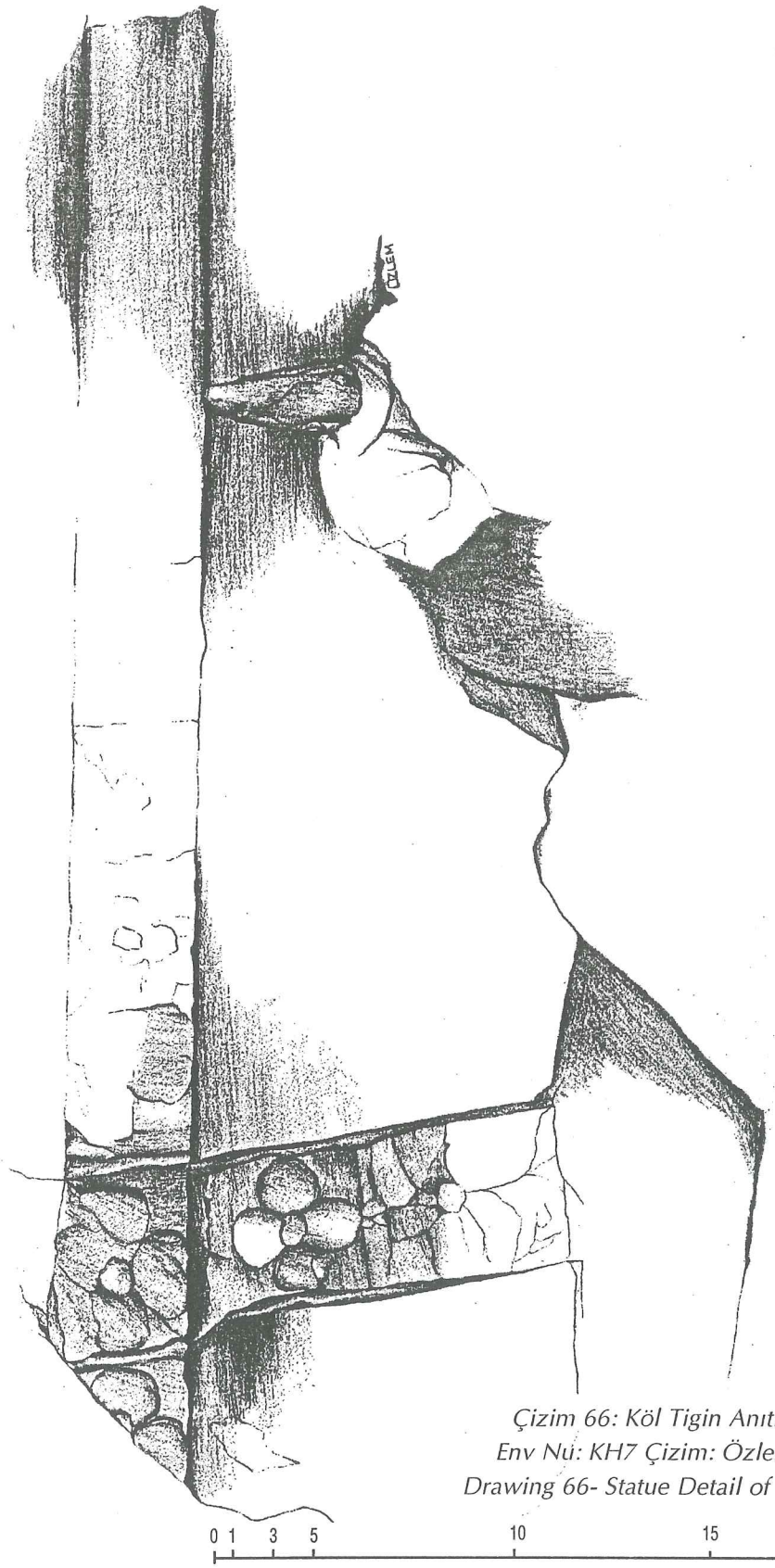

Çizim 63: Köl Tigin Anıtı heykel ayrıntısı
Env Nu: KH4 Çizim: Özlem Çal 21-7-2000
Drawing 63- Statue Detail of Kol Tigin

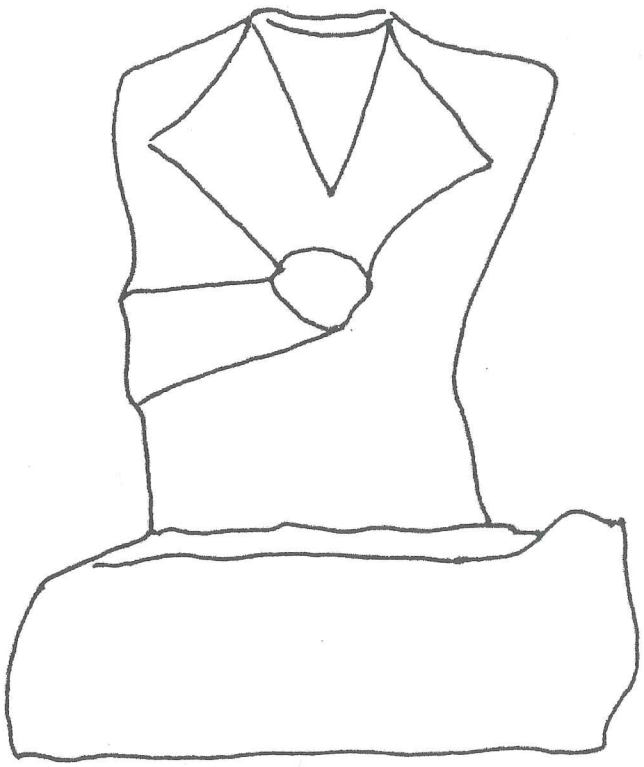

Çizim 64: Köl Tigin Anıtı heykel ayrıntısı
Env Nu: KH5 Çizim: Özlem Çal 20-7-2000
Drawing 64- Statue Detail of Kol Tigin Monument

Çizim 65: Köl Tigin Anıtı heykel ayrıntısı
Env Nu: KH6 Çizim: Özlem Çal
Drawing 65- Statue Detail of Kol Tigin Monument

Çizim 66: Köl Tigin Anıtı heykel ayrıntısı
Env Nu: KH7 Çizim: Özlem Çal 13-7-2000
Drawing 66- Statue Detail of Kol Tigin Monument

Çizim 67: Köl Tigin Anıtı Külliyesi (Amerikan yaka diye bildiğimiz bu yakanın Göktürklerde Kağan tarafından kullanıldığını görüyoruz.)

Drawing 67- Kol Tigin Monument Complex (We see that this type of collar, which we know as American Collar, was used by the Khan in Kok Turks)

Fotoğraf 144: Köl Tigin Anıtındaki Kağan (Amerikan) Yakalı Komutan
Photograph 144- Commander with Khan (American) collar at Kol Tigin Monument